

УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОЇ
ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ

ВИПУСК 13

КИЇВ — ЛЬВІВ
1988 рік

ПЕРЕДРУК ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ

Нью-Йорк — 1990

UKRAINIAN HERALD
A Journal of Literature, Art, and Political Affairs
Organ of the Ukrainian Helsinki Union

Issue No. 13 (1988)
Kiev-Lviv

Editorial Board: **Vasyl Barladyanu**
Vyacheslav Chornovil, Editor in chief
Mykhaylo Horyn

Reprinted in Ukrainian
by the External Representation of the Ukrainian Helsinki Union
New York, 1990

ISBN 0-86725-010-0
Library of Congress Catalog Card Number 89-85280

*Ірина СЕНИК: 1000-ліття Хрещення Київської Русі.
988—1988*

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Влітку 1988 року, коли 13-й випуск "Українського Вісника" був майже готовий, бурхливі події—серія львівських мітингів, організація Української Гельсінської Спілки і створення пресової служби УГС, що могла оперативніше реагувати на події, за якими журнал уже не встигав,—усе це надовго відірвало редколегію від роботи над завершенням номера. Саме тому кварталник потрапляє до читача з піврічним запізненням. Але щоб не побільшувати обсягу журналу, ми вирішили хронологічно не виходити за межі другого кварталу. Гадаємо, що пресові листки і експрес-випуски "Українського Вісника" з липня до кінця 1988 року достатньо освітили цей гарячий період новітньої української історії, узагальнені матеріяли про який дамо уже в 14-му випуску, відновлюваного з 1989 року регулярного видання нашого кварталника.

ДОКУМЕНТИ
ЛЬВІВСЬКОЇ НАРАДИ ПРЕДСТАВНИКІВ
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ РУХІВ НАРОДІВ
СРСР

ПІДСУМКОВА ЗАЯВА
ЛЬВІВСЬКОЇ НАРАДИ ПРЕДСТАВНИКІВ
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ РУХІВ НАРОДІВ СРСР

Ми, учасники Наради представників національно-демократичних рухів народів СРСР, яка відбулася 11-12 червня 1988 року у Львові з ініціативи Міжнародного комітету захисту політ'язнів, заслухавши повідомлення про становище в Грузії, Латвії, Литві, в Україні і в Естонії, ознайомившись з документами про національний рух у Верменії, представники якого не змогли прибути на нараду, але підтримують її мету,

констатуємо неспроможність керівництва КПРС і Радянського уряду вирішити найскладнішу в умовах багатонаціональної держави національну проблему.

Як зловісне попередження всім примусово включеним до Радянського Союзу народам, які пов'язували свої надії з новим курсом радянського керівництва, сприймаємо ми знехтування волевияву вірменського населення Нагірного Карабаху і спровоковану, по суті, властями середньовічну різню в Сумгаїті, а також відхилення так званою "комісією Громіка" вимог репресованого кримськотатарського народу, який добивається організованого повернення на батьківщину і відновлення своєї державности. Глибоке розчарування викликали у нас і проведені в наших республіках за сталінсько-брежнєвським антидемократичним шаблоном т. зв. "вибори" на партійну конференцію, в результаті яких подальші долі наших народів покликані визначати переважно люди вчорашнього дня, безпосередньо відповідальні за нинішній плачевний стан радянської держави і наших республік зокрема.

Учасники Наради від Латвії, Литви та Естонії підтримують вимоги до радянського уряду, висунуті у звер-

ненні від 12 січня 1988 року правозахисниками Вірменії, Грузії й України, а саме вимоги: про надання національним мовам республік статусу державних, про вивчення їх усім населенням республіки і функціонування національних мов у всіх сферах державного й громадського життя республік; про культурно-національну автономію для нацменшостей (включаючи російську), про повернення на батьківщину виселених народів і уточнення кордонів національних республік та областей; про право возз'єднання зі своїми народами представників націй, які мають свою державність поза межами СРСР; про відвернення екологічного геноциду (екоциду) наших народів; про припинення політики умисного перемішування населення за допомогою централізованого планування економіки.

Водночас, обмінявшись думками з приводу становища в наших шести республіках і досвідом участі в національно-демократичному русі, ми дійшли висновку, що, крім перелічених, актуальними для наших народів стали нині також питання: встановлення і чіткого визначення громадянства кожної республіки; обмежень для в'їзду в республіки на постійне проживання інонаціонального населення, а в окремих кризових випадках (Естонія, Латвія та ін.) повного припинення такого в'їзду і навіть рееміграції частини населення; забезпечення повного суверенітету республік у релігійних питаннях, зокрема, відновлення знищених у деяких республіках національних церков; повного республіканського госпрозрахунку замість декретованої централізованої економіки; перегляду виправно-трудового законодавства і всієї пенітенціарної системи для виключення можливості використання підневільної праці в'язнів за межами своїх республік; створення в складі Радянської армії національних військових формувань з відбуванням військового обов'язку в мирний час на території своєї республіки.

Усі ці вимоги неминуче пов'язані з повною політичною і економічною децентралізацією Союзу РСР, котрий ми бачимо в майбутньому як конфедерацію окремих суверенних держав.

Для обміну досвідом національно-демократичного руху та узгодження спільних дій між черговими нарадами ми вирішили створити Координаційний Комітет Патріотичних Рухів Народів СРСР (повідомлення про його

створення додаємо). Одним із завдань Координаційного Комітету є конкретне опрацювання на матеріялах усіх наших республік кожної із названих вище вимог.

Особливу увагу нарада приділила остаточно не вирішеному питанню радянських політв'язнів і спробам реставрувати репресивну політику минулого, що виявилось в арешті за політичним звинуваченням відомого вірменського правозахисника Паруйра Айрікяна та молодого естонського патріота Сіверта Жолдіна. З цих питань прийнято спеціальні постанови.

Наступна Нарада представників національно-демократичних рухів народів СРСР відбудеться у вересні 1988 року в Латвії.

12 червня 1988 р.
м. Львів

Від товариства Іллі Чавчавадзе (Грузія)
/Мераб КОСТАВА/

Від групи «Гельсінки-86» (Латвія)
/Іварс ЖУКОВСКИС/

Від національно—демократичного руху Литви
/Антанас ТЕРЛЯЦКАС, Євгеніус КРУКОВСКИС/

Від Української Гельсінської Спілки і
Українського підкомітету захисту політв'язнів
*/Богдан ГОРИНЬ, Михайло ГОРИНЬ, Зіновій
КРАСІВСЬКИЙ, Олесь СЕРГІЄНКО, Павло СКОЧОК,
Степан ХМАРА, Вячеслав ЧОРНОВІЛ/*

Від Партії Національної Незалежності Естонії
/Лагле ПАРЕК, Маті ВІЛУ/

Від Товариства Національного Самовизначення
(Вірменія) */Підписи—після узгодження/*

* * *

ПОВІДОМЛЕННЯ
ПРО СТВОРЕННЯ КООРДИНАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ
ПАТРІОТИЧНИХ РУХІВ НАРОДІВ СРСР

Ми, що зібралися у Львові на Нараду представників національно-патріотичних рухів народів СРСР, заявляємо:

Нинішня політика демократизації і гласности в СРСР зовсім не торкнулася головної невирішеної проблеми Радянського Союзу—національної. Реакція властей на події в Казахстані, Вірменії та Азербайджані, в Литві, Латвії, Естонії, в Грузії й Україні, на активізацію єврейського і кримськотатарського рухів, на спробу провести в Москві незалежне обговорення національних питань довела, що правляча партія і уряд СРСР не хочуть або неспроможні розрубати складний вузол національних протиріч, які дісталися їм у спадок від створеної шляхом колоніальної експансії Російської імперії і поглибилися внаслідок великодержавно-анексійної політики Сталіна та його послідовників. Судячи з тез ЦК КПРС до наступної партконференції і з реакційного складу обраних на неї в республіках делегатів, нам не доводиться чекати позитивних рішень національного питання ні від партконференції, ні від планованої у невизначеному майбутньому пленуму ЦК правлячої партії.

Взаємовідносини національних рухів неросійських народів з так і не дозрілою російською демократією в минулому, як і наш особистий багатолітній досвід контактів із загальнодемократичним дисидентством переконали нас, що багато діячів російської демократичної опозиції ще глибоко не засвоїли найпершої аксіоми демократії: не може бути по-справжньому вільним народ, який гнобить інші народи (або, що одне і те ж, служить знаряддям такого гноблення). Звідси—недооцінена вага національних проблем і боязнь радикалізації національних рухів, виходу їх за рамки культурно-мовних вимог.

Приймаючи будь-яку не обумовлену застереженнями підтримку ззовні як від російської демократії, що відроджується, так і від демократичних сил усього світу, ми разом з тим добре розуміємо, що наші народи в своєму прагненні до свободи і рівноправності можуть покластися лише на самих себе.

Ми відхиляємо спроби реакційних сил, що намагаються зберегти статус кво, роз'єднати нас, нацькувати азербайджанців на вірменів, росіян і українців на кримських татар, посварити християн з мусульманами, православних з католиками, всіх разом настроїти проти євреїв і т.д. Сила й запорука досягнення мети пригноблених народів—у нашій єдності.

Вважаємо, що зростання в останній період національних рухів з широким спектром вимог (від мовних, економічних, територіяльних—до повного самовизначення) висунуло на порядок денний питання про взаємне використання нагромадженого в різних республіках досвіду і про координацію дій національно-демократичних рухів народів СРСР.

Тому ми, представники Товариства Іллі Чавчавадзе (Грузія), групи "Гельсінкі-86" (Латвія), національно-демократичного руху Литви, Української Гельсінської Спілки (створеної на базі Української Гельсінської Групи), Партії Національної Незалежності Естонії, Товариства Національного Самовизначення (Вірменія), вирішили створити Координаційний Комітет Патріотичних Рухів народів СРСР.

Представниками від національних рухів на період до наступної наради (запланованої на вересень 1988 р.) в Координаційному Комітеті є: Мераб КОСТАВА (Грузія), Іварс ЖУКОВСКИС (Латвія), Антанас ТЕРЛЯЦКАС та Євгеніус КРУКОВСКИС (Литва), Степан ХМАРА та Вячеслав ЧОРНОВІЛ (Україна), Лагле ПАРЕК і Маті ВІЛУ (Естонія). Представників від Вірменії буде оголошено пізніше. Координаційний Комітет не обирає голови і повністю переобирається на наступній нараді представників національно-патріотичних рухів народів СРСР за їх пропозицією. До Координаційного комітету можуть приєднатися представники інших національних рухів, які мають відкритий демократичний характер.

Координаційний комітет видає раз на три місяці бюлетень, готувати який доручається представникам республіки, де проводиться наступна Нарада.

12 червня 1988 р., м. Львів

Нарада представників національно-демократичних рухів народів СРСР

/підписи див. під Підсумковою Заявою Наради/

ЗВЕРНЕННЯ

МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ДО РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ

Громадськість СРСР стурбована новими фактами репресій проти інакодумців. 2 лютого 1988 року заарештовано естонського патріота Сіверта ЖОЛДИНА, 25 березня—голову Товариства національного самовизначення Вірменії Паруйра АЙРІКЯНА. В атмосфері підготовки до 19-ї партконференції ці факти сприймаються як виклик початим демократичним перетворенням у країні. А наявність політв'язнів у тюрмах, концтаборах і спецпсихлікарнях, засуджених як за політичними статтями, так і за сфабрикованими кримінальними звинуваченнями, ставить під сумнів щирість намірів властей сприяти будівництву правової держави.

Демократія з кляпом в устах, правова держава з політичними концтаборами нині вже не може задовільняти розбуджену свідомість мас.

Ми, учасники Львівської наради представників національно-демократичних рухів народів СРСР, нагадуємо, що в тюрмах, концтаборах, спецпсихлікарнях, засланні перебувають вірменські, латвійські, естонські, литовські та українські політв'язні. Умови утримання їх важкі. Багато хворіють і стали інвалідами. Під загрозою життя українських політв'язнів Богдана Климчака, Павла Кампова. Вони позбавлені кваліфікованої медичної допомоги.

Троє українських в'язнів—Михайло Алексєєв, Іван Кандиба та Іван Сокульський перейшли на статус політв'язня. За це їх постійно тримають в карцерах, не дозволяють читати, отримувати і надсилати листи, мордують холодом і голодом (годують через день). У таких умовах вони перебувають уже по 50—70 і більше діб. Їхнє життя в небезпеці! Серед газетного галасу про відновлення людської гідності лише за спробу відстояти її людей прирікають на повільну смерть.

Ще свіжа в пам'яті загибель багатьох політв'язнів протягом останніх років, зокрема і в період перебудовки—О.Тихого, В.Марченка, Ю.Литвина, В.Стуса, І.Мкртчяна, М.Фурасова, О.Пушкаря, М.Люкаєва, М.Морозова. Гу-

нара Астру також підвели до порога загибелі в таборі.

Ми вимагаємо:

1. Виконати пропозиції, висунуті на Єреванській і Тбіліській нарадах Міжнародного комітету захисту політв'язнів.

2. негайно звільнити всіх політв'язнів з повною реабілітацією, матеріальною компенсацією, соціальним забезпеченням (пенсією, житлом) з поширенням цих вимог на раніше репресованих.

3. Скасувати примусову працю в політтаборах.

4. негайно припинити катування в карцерах в'язнів сумління, які перейшли на статус політв'язня.

5. Розпочати розслідування злочинів безпосередніх винуватців загибелі наших друзів, розслідування злочинів: начальника Скальнинського УКВД Пермської обл. полк. Афанасова, майора КДБ Балабанова, майора КДБ Василенка, майора КДБ Захарова, майора КДБ Лукашова, нач. уст. ВС-389/36 Долматова, начальника уст. ВС 389/35 Осіна, майора Максина, майора Букіна, начальника уст. ВС-389 полк. Хорькова та інших.

Щоб допомогти країні позбутися принизливої для її гідності невизначеності і звільнити всіх в'язнів сумління, ми учасники Львівської Наради, з завтрашнього дня, себто з 13 червня 1988 року, оголошуємо ланцюгову голодівку, яка триватиме до дня відкриття ХІХ партконференції КПРС. Право розпочати голодівку надаємо дружинам політв'язнів 35 пермського табору Орисі Сокульській та Ользі Стокотельній, котрі щойно повернулися з короткотривалого побачення.

Графік голодівки:

13.06—Сокульська Орися;

14.06—Стокотельна Ольга;

15.06—Круковскіс Євгеніус;

16.06—Хмара Степан;

17.06—Терляцкас Антанас;

18.06—Скочок Павло;

19.06—Красівський Зиновій;

20.06—Жуковскіс Іварс;

21.06—Горинь Богдан;

22.06—Парек Лагле;

23.06—Вілу Маті;

24.06—Костава Мераб;
25.06—Чорновіл Вячеслав;
26.06—Горинь Михайло;
27.06—Гель Іван;
28.06—Сергієнко Олесь.

12.06.1988 р.
м. Львів

ЛИСТ

ПРЕЗИДЕНТОВІ США РОНАЛЬДУ РЕЙГАНУ

Пане Президенте!

Ми, представники громадських організацій і національних рухів народів СРСР, уважно стежили за Вашими виступами на захист наших національних прав, особливо під час передвиборних кампаній. Ваша принципова позиція в оцінці доктрини Зонненфельда переконала нас у тому, що Ви глобоко усвідомлюєте наше становище і розумієте, що без вирішення національного питання в СРСР неможливі ні демократизація суспільства, ні надійний мир.

Тому Ваш візит до СРСР і бажання зустрітися з нами ми розцінили як ще один вияв пильної уваги до гострих національних проблем, що заявили про себе в Прибалтиці, Казахстані, Вірменії, Грузії, Україні.

Ми сподівалися, що, знаючи про це, Ви, пане Президенте, під час зустрічі з нами акцентуватимете свою увагу на найгостріших, себто національних, проблемах. Ми пам'ятаємо, що серед усіх країн західного світу, котрі підписали Гельсінську угоду, США завжди були найширшими поборниками свободи націй в СРСР, і як від найвірнішого послідовника цих традицій чекали, що Ваша поїздка до Москви допоможе внести зміни в долі наших народів.

На жаль, цього не сталося. У Вашій промові питання свободи в найширшому значенні слова (свобода націй) поступилося місцем правам людини взагалі. З Ваших відповідей кореспондентам ми переконалися, що така позиція—не випадковість, а Ваш новий погляд на становище національного будівництва в СРСР. Виявляється, для Вас Радянський Союз уже перестав бути "імперією зла", а національна проблематика /видається/ настільки несуттєвою, що про неї не варто й згадувати.

Однак ми, шанований пане Президенте, з усією відповідальністю заявляємо, що для такої переорієнтації поки що немає підстав. Доля народів, які складають СРСР, залишилася колишньою. "Народовбивство", за влучним висловлюванням Авторханова, триває. Воно виявляється в повсякденній русифікації, вигнанні національних мов з управління, науки, освіти, в штучному заохоченні мігра-

цій, посиленні централізації економіки та в багатьох інших формах, вироблених імперською свідомістю протягом століть. Якщо, за словами Леніна, Російська імперія була "тюрмою народів", то виникнення такого поняття, як "радянський народ", звучить заупокійною по націях Радянського Союзу.

Повсюдно йде процес внутрішнього розкладу структури нації як складної соціальної системи шляхом проповідування соціального антагонізму і міжкласової ненависти.

Доктрина міжкласової ненависти суто антихристиянська, оскільки любов до ближнього, яку проповідує християнство, досягається подоланням соціальних протиріч. Тепер, коли філософія ненависти зазнала цілковитого краху і поставила людство на грань зникнення, християнська любов—єдина конструктивна сила, здатна врятувати його. Вона ж вивільняє нації від двох крайностей—фальшивого інтернаціоналізму й національного бестіянства—основ імперіялізму, який виставляє друге під маскою першого. Для багатоміліардної практики Російської імперії це характерно.

Шанований пане Президенте! Нам важко уявити боротьбу за права людини без боротьби за національні права народів. Історія людства переконує нас у тому, що тільки там, де завойовано національну свободу, швидкими темпами утверджуються права особи, а не навпаки. Як тепер, так і в майбутньому, свобода нації—один з найголовніших гарантів прав людини.

Шанований пане Президенте! Ми переконані, що справжня історія людства пишеться не на папері, а в серцях людей, які читає Господь, бо Господь судить не за результатами, а за чистотою поривань і мотивів.

Ми пам'ятаємо Ваші підбадьорюючі слова про те, що США не повинні дивитися склавши руки на долі народів, які перебувають у радянській гамівній сорочці. І Ваш відступ від проблем націй в СРСР викликаний сильним опором радянських властей саме в цій сфері, оскільки гласність і демократизація в національному питанні безумовно розвінчали б те насильство, яким створювався і нині тримається Радянський Союз, котрий є чим завгодно, тільки не союзом рівноправних народів. Та принципи лише тоді приводять до добра, коли реалізуються повністю.

Бажаємо Вам успішно й гідно завершити своє президентство і залишити по собі добру славу поборника свободи всіх народів.

*Учасники Львівської
наради представників
національно-демократичних
рухів народів СРСР від Грузії,
Латвії, Литви, України, Естонії.*

НАВКОЛО
ЛІТЕРАТУРИ

допомогою чотирьох рукописних поетичних збірок ("Дорога вигнання", "Дзвони", "Оранта" і "Гротески"), за що й одержала щедрих 9 років неволі.

Оригінально "розшифрований" львівським доктором наук В.Здоровогою вірш "Одіссея" із збірки "Дорога вигнання" ми друкували у випуску 8-му "УВ". Тут же публікуємо збілочку "ГРОТЕСКИ" (11 віршів), що у вироку Ірини Стасів антирадянською визнана повністю, а у вироках інших осіб, що "з метою підриву чи ослаблення радянського державного і суспільного ладу" (див. досі не вишвирнуту з Кримінального кодексу УРСР ст. 62) мали у себе вірші Ірини Стасів, "підривними" визнано вірші "Звернення до Війона" та "Такі ми щирі на зневагу" із цієї збірки.

Збірка "Гротески" присвячена видатному французькому поетові-сатирикові Війону, грубувато-відверту манеру письма якого наслідує поетеса, викриваючи літературне кон'юнктурництво та інші суспільні вади.

В.Ч.

* * *

ПІДСУДНА ЛІТЕРАТУРА

Критикуючи період "застою", офіційна преса час від часу гостро зачіпає юридичні органи—міліцію, суди, прокуратуру, викриваючи не раз страхотливі зловживання (як засудження на смерть невинних людей за "вбивства", зґвалтування" і т. п.), що стали можливими в умовах безгласности, корупції, бюрократичної кругової поруки.

Однак про ущербний, однобокий характер сьогоднішньої "гласности" свідчить те, що повністю поза критикою опинилася одна специфічна ділянка діяльності радянського правосуддя в минуле двадцятиліття і ті органи, що найбільше на цій колючій ниві відзначилися. Ніхто із сотень людей, засуджених у ті роки за політичними звинуваченнями, не раз абсурдними, досі не реабілітований. А такі ліберальні органи преси, як "Літературная газета", "Огонёк", "Знамя", "Известия", "Московские новости", що активно експлуатують дозволену зверху антисталінську тематику, не тільки ганебно мовчать про такі самі недавні "справи", а часом навіть демонструють (як "Московские новости" в № 2 за 1988 р.), що навиків охоронної журналістики минулих років вони про всяк випадок не забули...

Отож, авгійові конюшні недавнього кривосуддя й доводиться розгрібати незалежній пресі.

Ми вже звертали увагу наших читачів на українську "специфіку" фабрикації політичних справ—засудження багатьох осіб за написання, ба навіть за читання і зберігання літературних творів (див. у випуску 7 «УВ» "антирадянське" есе Василя Стуса про поета Володимира Свідзінського, добірку "Українська поезія на зубах кровожерного «літературознавства»" у випуску 8 та ін.). Вводячи відтепер постійну рубрику "ПІДСУДНА ЛІТЕРАТУРА", хочемо зрушити, нарешті, з мертвої точки справу реабілітації і повернення сьогоднішньому читачеві творчости Василя Стуса, Ігоря Калинця, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Михайла Осадчого та інших проскрибованих у роки застою українських літераторів.

Першій надаємо слово поетесі Ірині СТАСІВ (КАЛИНЕЦЬ). Якщо повірити львівським чекістам, що за допомогою горе-літературознавців ліпили їй звинувачення, і львівському облсудові, що бездумно його проштампував, Ірина Стасів прагнула підірвати радянський лад за

Ірина СТАСІВ

ГРОТЕСКИ

Ірина СТАСІВ (КАЛИНЕЦЬ) народилася 6 грудня 1940 року у Львові. Закінчила відділ слов'янських мов Львівського державного університету. З 1965 року—на різноманітних роботах, з яких її часто звільняли за принципову громадянську позицію.

У 1972 році засуджена за ст. 62, ч. 1 КК УРСР на 6 років табору суворого режиму і 3 роки заслання, які відбувала в Мордовії та Читинській обл. Після звільнення працювала секретаркою Львівського будинку вчителя. Зараз редагує машинописний науково-історичний альманах "Євшан-зілля".

Автор шести рукописних поетичних збірок, двох збірок казок, повісті та оповідань, наукових розвідок і публіцистичних статей.

ЗВЕРНЕННЯ ДО ВІЙОНА

Країна п'яниць?
 Розбишак? І волоцюг?
 І жебраків?
 І хворих на проказу?
 Оце й усе?
 Сказали би відразу,
 що світ ваш весь у цім вікні...
 А ви сюди погляньте:
 лицедії, що продались за гріш,

митці, від розбишаків гірш,
ножі ховають за обвислу спину,
мов хворі, випускають чорну слину...
Начальники, директори, міністри,
секретарі, заступники, чекісти,
професори без розуму.
А розум під штанами.
Війоне, друже мій, пробачте,
пішла б я дуже радо з Вами,
та світ змінився ж бо на краще!

* * *

Війона муза—
владарка поетів—
дозволила собі маленький жарт.
Учора
словоблудам—етикам-естетам
піднесла дивний небувалий дар.
В ебеновій шкатулці
(ще давнього стилю),
що мерехтіла й іскрилась в очах,
лежала
шибениця
ЗОЛОТА.
—Пробачте,—мовили естети і поети,
і словоблуди вторили в басах,—
нам дар сей, так здається, з етикетом
немов би на ножах.
Війона муза, мудра і зловтішна,
лише погірдливо сказала їм:
—Безсмертя ліру
я дарую іншим.
Кому—ви знаєте самі!

* * *

Литаври смутку
вдарили на сполох.
Литаври сполоху
ударили на сум.
Бо ще одного
доморослого героя

звели в триумф.
Аж вивітрився
віршів віщий трунок,
коли сиділа я
і думала всю ніч:
ну де цьому герою на дарунок
узяти
теплу
українську піч?

ЕЛЕГІЯ АЛЬБОМОВІ

Не повелось тепер альбомів—
се, звісно, дуже прикра річ.
Гадаю так, у кожному домі
повинна б бути ця річ.
Бо де, скажімо, записати
тих пару слів, що лопотять
в душі, немовби із-за ґратів
на волю вирватись хотять.
А вам відомо достеменно:
не може змовчати поет,
коли, приміром, зовсім певно
в душі йому гримить сонет.
Або коли заледве чутно
кохання ліра продзвенить,
тоді, скажу вам, дуже трудно
йому без віршика прожити.
Ну, інша річ—народні справи
(і щось ви кажете про совість!)
Залежить там від гонорару
вагоме й мужнє їхнє слово!

* * *

Поети—сі провісники народні
народові рішили дарувати слово.
Щоб люд послухати їх приготувивсь,
афіша вже була напередодні...

Поети, одягнувши чорні фраки,
як скарб, несли віршів сувої...
Мій друг, афішу прочитавши, мовив:

"Щоб я на них рубля давав?
До с...и!".

* * *

Мій Війоне, я би рада
п'ять віків вернуть назад,
щоб довідалася шия,
скільки нині важить зад.

Бо в мої часи чудові
добре знають лиш зади,
скільки важать безголові
славолепнії уми!

* * *

Потомок Юди
енного коліна
до мого друга
в гості завітав.
Леліяв в оці сум,
вдавався в доброчинність,
а на прощання
в шоку поцілував...
А друг мій цілу ніч
промаявсь у півсні...
Чому?
Ви знаєте самі.

* * *

Мій друг
боїться чорної тюрми.
А я
боюся білої тюрми.
Мій друг
боїться чорних ґрат.
А я
боюся білих ґрат.
Мій друг
боїться божевільних.

А я
боюсь цілого світу.
Однак
мій друг
вірний мені.
Бо він і я
в одній тюрмі.
В якій—
ви знаєте самі.

* * *

Мої знайомі—
не назву імен—
застерегли мене обачно:
—Вважай, ти граєшся з вогнем.

Шановні, я вам вдячна,
а може, ми пограємось усі?
...Мої знайомі,
посміхнувшись мило,
пішли до інших,
мовили злосливо...
А що—
ви знаєте самі.

* * *

Одного разу серед ночі
мене посів незнаний сумнів:
а може, зорі ці небесні
лише колючий білий дріт?
—О Боже,—мовила я тихо,—
та ж так
не доберемось ми до раю!
—До пекла теж!—
докинув чорт.

* * *

Такі ми щирі на зневагу,
і на обмову,

Й нелюбов...
Слова відточуєм, як леза,
аби дошкульніш допекти...
себе самих.
Самі себе ми обплюємо,
самі собі ми вороги.
І на одній таки дорозі
шукаєм тисячі стежок
самі собі.

БЛУДИ ПІДЦЕНЗУРНИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Ми задоволені, що "Український Вісник" якоюсь мірою прокладає дорогу публікаціям в офіційній пресі. Так було із спогадами про Миколу Хвильового ("Літературна Україна" видрукувала аналогічні через декілька тижнів), із промовою Олесея Гончара на 50-річному ювілеї письменника (журнал "Дніпро" надрукував її через кілька місяців після нас). Так сталося і з недрукованими творами Володимира Сосюри.

Тільки ж порівняння наших публікацій з підцензурними засмучує. Чи цензурні інструкції для України ще не демократизувалися, чи не перебудувалися голови редакторів, тільки ж вільне поводження із класиками української радянської літератури наяву. Бо натрапляємо не тільки на доцільні в журнальних публікаціях скорочення загальникових, художньо не довершених місць (таких особливо багато в поемі В. Сосюри "Розстріляне безсмертя", художньо дуже нерівній), але й на добре помітну тенденцію "пригладити" поета ідейно, порятувати від критики деяких осіб чи й цілі органи, які в сталінські роки вкрили себе сумною славою.

Отож, порівнюємо публікацію уривку з роману "Третя Рота" в "Українському Віснику" (на жаль, ми мали тільки кілька заключних розділів) із відповідним місцем у публікації журналу "Київ":

ж. "Київ", №2, 1988 р.

ст. 120: "Н. дописався до того, що «Сосюра вже перестав бути прикладом для літературної молоді»".

ст. 120: "Серце почало протестувати уже після арешту моєї дружини,

ж. "УВ", вип. 9-10,
жовтень-листопад
1987 р.

"Новиченко дописався до того, що..." /далі за текстом — *Ред.*/

"Серце почало протестувати уже після арешту моєї дружини, яку вик-

яку викликали телефоном, коли мене не було вдома".

ст.120: "Я знав, що не в мене одного таке горе, хоч я ще вірив, що раз заарештували Марію, значить, було за що".

ст.120: "Це дало право К. сказати на поетичній секції про мене: «Сосюра—вже смердючий труп»".

ст. 120: "Та товариші в переносному смислі зробили із К. «смердючий труп»".

ст.121: "Після Сталіна почалося /оздоровлення/ літературної атмосфери".

ст.121: "Машина з указаним номером уже чекала на мене. В ній був один у чорному. І я з ним поїхав..."

ст.121: "Ще до цього за мною вже ходила тінь... В неї були жовті штіблети, світло-шоколадний костюм і безбарвне обличчя нальотчика".

ст.121: "Це був Мешік, потім розстріляний разом

ликали у Міністерство Державної Безпеки телефоном, коли мене не було дома".

"Я знав, що не в мене одного таке горе, хоч я ще вірив, що МГБ—меч диктатури пролетаріату, і раз заарештували Марію—значить, було за що".

"Це дало право Крижанівському сказати на поетичній секції про мене: «Сосюра—вже смердючий труп»".

"Та товариші в переносному смислі, зробили із Стьопи «смердючий труп»".

"Після Сталіна почалася відлига літературної атмосфери".

"Машина з указаним номером уже чекала на мене. В ній був один в чорному. І я з ним поїхав у Міністерство Безпеки".

"Ще до цього за мною вже ходила тінь смерті". /Далі—за текстом—Ред. /.

"Це був Мешік, потім розстріляний разом з Берією й іншими претендентами на криваву владу над народом. Вони хотіли нава-

із Берією й іншими претендентами на криваву владу над тероризованим народом...".

ст. 122: "Люблю навіть Н. і С.К."

лити Гімалаї трупів до тих, що вже навалили, але... не вийшло.

"Люблю навіть Новиченка і Стюпу Крижанівського".

І хоч Сергій Гальченко у передмові до публікації "Третьої Роти" в ж. "Київ" зазначає, що з багатьох варіантів він обрав для обнародування текст, підготовлений Сосюрою для друкування в газеті "Молодь України", навряд чи можна вважати газетний варіант за останню волю автора. Та й не віриться, що В.Сосюра називав живих ще тоді Корнійчука і Малишка повними іменами, а згаданих в однаковому критичному контексті Новиченка і Крижанівського ховав за ініціями. А навіщо? Хай молодь, яка зараз востає в життя в атмосфері правди, має повне уявлення про різні літературні постаті. Та й потенційним літературним громилам це послужило б доброю пересторогою.

І вже абсолютно незрозуміло, чому публіканти (С.Гальченко та В.В. Сосюра) всюди опустили з тексту згадку про міністерство держбезпеки (раніше ЧК, ГПУ, НКВД, пізніше КГБ), якому судилося зіграти таку трагічну роль у важких деформаціях радянського ладу. Сталінський період діяльності цього сумнозвісного відомства, уже відкритий для критики у центральній пресі, для української далі залишається під забороною...

Ще виразніше такі охоронні тенденції виявилися при публікації поеми В. Сосюри "Розстріляне безсмертя" ("Вітчизна", № 1, 1988 р.), яка, звичайно, потребувала скорочень, але ж не такого ідейно цензурованого "журнального варіанту" (так його назвав у передмові до публікації С. Гальченко).

Згрупуємо основні куп'юри публікації у "Вітчизні".

Де можливо, пом'якшується критика репресивних органів, для яких Володимир Сосюра не шкодував гнівних слів. Ось декілька таких пропусків (тут і далі цитуємо за

"УВ", вип. 9-10, 1987 р.):

"О світлі жертви яничар,
гадюк у образі людини!..
Щоб передать увесь мій гнів,
нема таких на світі слів.
Четвертувати мало тих,
хто "планово" понищив їх,
крові розливши океани..."

.....
Але бандити патріотів
націоналістами зробили".

Або: "Мене сам Мешик викликав
в годину пізньої пори
на Короленка, 33*...
Але катюга не забрав
мене й не лив поета кров...
Не дав бо санкції Хрущов!"

"Тебе в північному краю
у таборах довбали круки...
Та тіло стало, як метали,
хоч як його, садист, не гни..."

Як бачимо, куп'юри самі за себе свідчать, хто в них найбільше зацікавлений... Дуже скорочено у "Вітчизні" й фрагмент поеми, в якому В. Сосюра вибухає гнівною філіппікою проти Лазаря Кагановича, якого вважає одним із головних катів України і вимагає йому лютої кари. Вимога дотепер актуальна, бо з усіх кривавих поплічників Сталіна вищого рангу тільки цей катюга досі живий і мусів би стати перед всенародним судом. Ось тільки деякі з Сосюриних проклять, відсутні у "Вітчизні":

"...Це ти
зробив із ГПУ охранку,
щоб там із вечора до ранку
невинних мучили кати..."

---

* Тепер вул. Володимирська, 33 у Києві, де й нині міститься КГБ УРСР та його тюрма.

.....
Такого мало розстріляти
За те, що наробив ти, кате!
За море скорбнее облич
Тебе б я різав день і ніч.

.....
А ти гатив з їх тіл мости,
троцькістське бидло, Каїн ти,
шматок гнилий і зради й бруду!—
О ні, не Каїн ти, Іуда!
Вбивати нас—твоя "ідея"...
Ти той, хто жалом злим сичав,
коли Адам у гріх упав,
де у плодах цвіли дерева...
Його ж бо спокусила Єва,
а Єву—ти... Кати, кати...".

Неодноразово із вдячністю згадував Володимир Со-
сюра Микиту Хрущова, що зупинив масові репресії:

"Схопила руку чорну, злу
Рукою партії залізною
Хрущова воля, і у млу
Загуркотів катюга...";

"Страшних ночей кривавий бруд
уже позаду... Знову день.
Тебе ясна рука Хрущова
мені вернула для пісень...".

Ці та інші згадки про Хрущова з публікації у "Вітчизні"
ретельно вилучені, ніби й не було об'єктивних згадок
про Хрущова в центральній пресі та у промові М.Горба-
чова на ювілеї Жовтневої революції...

Так само викинуто місця, де В.Сосюра декларує свій
український патріотизм та викриває шовінізм:

Так. Одпаде од ран вампир
і в небуття, як дим, полине...
І ти воскреснеш, Україно!"
"Щасливий я, що не зазнав

ти камери, хоч і страждав,
як я, невинно за Україну..."

Протишовіністична строфа у "Вітчизні" обірвана на згадці про дрібного обрусителя Воробйова, що, працюючи начальником Укркниготоргу, різав тиражі українських книжок. Пропущені вельми вимовні рядки, які показують, що Сосюра добре усвідомлював, звідки направляється діяльність отого "колективного воробйова" (вистів поета):

"І їх на це, о рідний краю,
чиясь рука благословляє.
Нас хоче кинуть в Лети води
Той шовінізм рудобородий,
що від подъячих рід веде".

Обкарнали у "Вітчизні" й згадки про кампанію проти поета в 40-і роки за вірш "Любіть Україну", організовану, на думку Сосюри, тим таки Кагановичем :

"Він...(Ще його не той... тю, тю!)
син ненажерного Ваала,
підсунув Сталіну статтю,
а "Правда" опублікувала,
і стала зброєю зла, гада...
Ну, що ж, на те вона і «Правда»".

Викинуто зворушливу подяку Леонідові Смілянському за підтримку в роки цькування і напівголодного існування:

"Смілянський Льоня. Не забудь
твоєї теплої уваги
й підтримки дружньої можуть,
коли блідого од наснаги
мене від злиднів рятував,
коли поета всяк довбав,
хто знав мене і хто не знав,
за вірш «Любіте Україну»..."

Не подала "Вітчизна" й часом загострих, а здебільшого дуже влучних характеристик сучасних поетів і пи-

сьменників та критиків: "бідного духом" "Крижанівського Стьопу", що "в твань угруз по вуха", тодішнього редактора "Літературної газети" (тепер— "Літературна Україна") Антона Хижняка, "відданого начальству", та ін.

Гарно згадує Сосюра Максима Рильського, "найкращому серед нас" Павлові Тичині все ж закидає славолюбство, про Михайла Стельмаха пише: "Він любить розливати воду в своїх романах, а не кров". А ось характеристики Миколи Бажана просто таки знищувальна:

"Іде бундючно в даль крилату
Бажан з усмішкою кастрата,
що славить Кремль, як сонця жар...".

Повністю викинули усі згадки про Б. Антоненка-Давидовича, що про нього Сосюра пише чи не найбільше і найтепліше; щоб уникнути цього незручного імені, пожертували навіть іменами Драй-Хмари та Зерова:

"Драй-Хмара, Зеров, Филипович...
Вітають їх в печалі губ
наш Антоненко-Давидович
із Зінаїдою Тулуб".

Якраз із іменем Антоненка-Давидовича зв'язаний великий і художньо чи не найдосконаліший фрагмент поеми, де поет спочатку признається, що в складі армії УНР бився з "червоними", потім з "білими", а потім, після одеського полону, зустрівся і подружився з Антоненком-Давидовичем:

"Болото... А на ньому кров
густа й замерзла...
Сніг—як з шовку...
І ти, Борисе, десь ішов
на ката в залізничнім полку.
В очах—ненависть і любов,
той сніг і в жилах кров...

.....
Ти поклонивсь полків могуті
й червоній правді. Ти вже дід.
За що ж тебе терзали, люті,

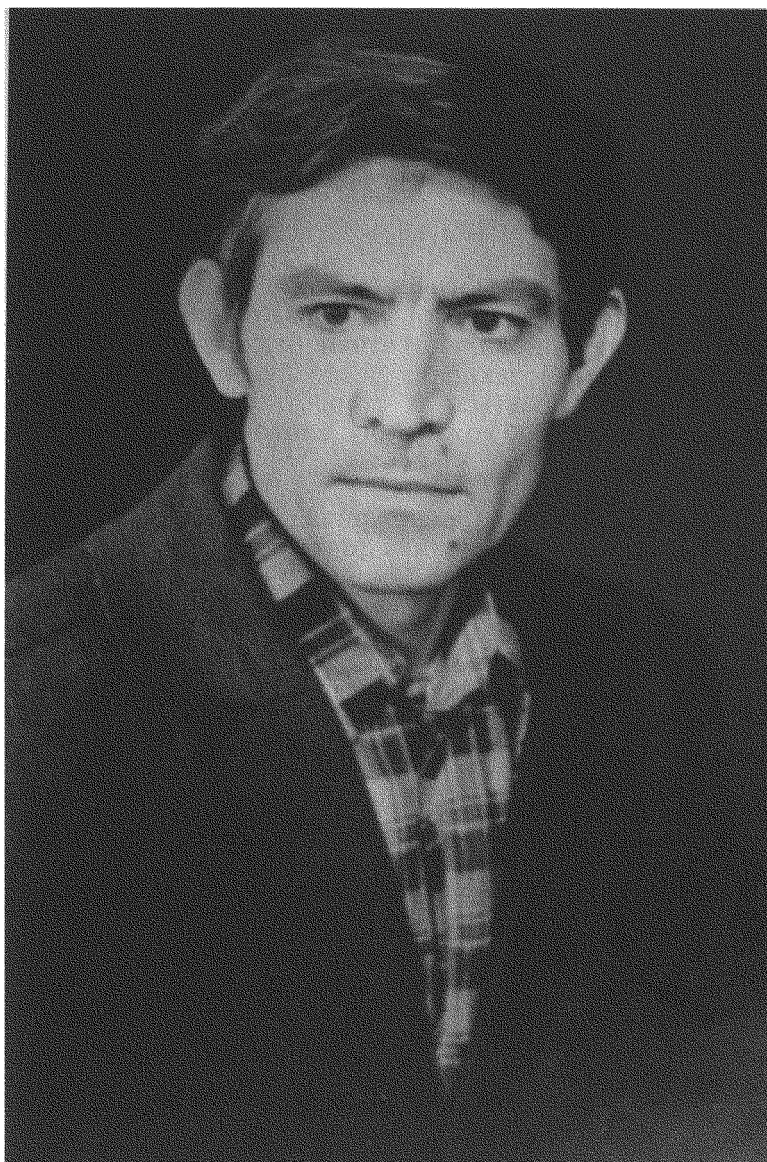
як і Ковіньку, двадцять літ?
Дивився ти в гарматні жерла
і йшов на смерть за свій народ.
За що ж літа твої пожерла
ота сволота із сволот!
Брехню вона за правди перла
нам видавала в чорні дні.
Й брехня їх, квітами повита
(щоб чорта приховать копита...),
здавалась правдою мені...".

Старанне вилучення імені Антоненка-Давидовича із поеми Володимира Сосюри засвідчує, що письменникові досі не можуть пробачити ні членства в КПУ (розігнаній Сталінінм Комуністичній партії України), ні того, що витримав 20 років сталінських душогубок, повернувся незломленим і без вагань солідаризувався із "шістдесятниками" та репресованими в брежнєвські часи українськими патріотами.

* * *

Радіючи із самого факту публікації в останній час українською періодикою призабутої або й ніколи не друкованої літературної спадщини, хотілося б радіти і з культури таких публікацій: без куп'юр, що спотворюють або збіднюють зміст, з чесним позначенням скорочень (квадратними дужками з крапками, а не скромними трьома крапочками, що можуть свідчити і про обірваність думки самим автором), з повним науковим апаратом і професійними коментарями. Бо й цукерку можна подати на стіл у непривабливій брудній обгортці. А тут же йдеться про духовну спадщину, яка відроджує художню й історичну пам'ять народу.

*М.О.,
В.Ч.*

Василь С Т У С (1938—1985)

Левко ЛУК'ЯНЕНКО

ВАСИЛЬ СТУС
(Кучино на Уралі. Літо 1985 року)

ВІД РЕДАКЦІЇ: Ми вирішили друкувати без скорочень ці дуже цінні свідчення про видатного українського поета та обставини його смерті, не випускаючи і відступів автора від основної теми до проблем національного буття та національної етики. Вважаємо, що відомий український правозахисник Левко Лук'яненко, який ось уже 36 років карається за стійкість своїх переконань, має право на те, щоб кожне його слово почув народ.

* * *

—Фашисти-и-и!—обурено кричав Стус, ідучи по коридору від кабінету начальника до камери.

—Фашисти-и-и!

—Що сталося, пане Василю?—спитав я пізніше.

—Уже півроку не маю ні від кого листів. Дружина часто пише, а вони не пропускають. І мої листи усі ріжуть. Півроку не можу і слова передати. Конфіскували й червневий. Хотів ударити телеграму до дружини, що писати нічого не дають і заткнули геть чисто рота. Викликав Долматов. Кричить:

—Наклепуєте! Ніхто вам рота не затикає!

—Як не затикає?—питаю.—Ви ж півроку не пропускаєте жодного листа!

—Не пишть націоналізму і тоді ми пропускатимемо.

—У чому ж ви бачите націоналізм?

—Ви самі добре знаєте, у чому націоналізм.

—У телеграмі теж націоналізм?

—У телеграмі наклеп на нашу радянську дійсність.

—Але ж правда, що ви півроку не пропускаєте моїх листів до дружини?

—Ні, неправда. Це ви самі не хочете, щоб ваші листи дійшли, і тому так пишете.

—Я ж не пишу ніякої неправди!

—Ви добре знаєте, що можна писати, а чого не можна.

—Та я вже й так вихолостив листи до повної порожнечі.

—Але й те, що в них залишається,—націоналізм та наклепи.

—Для вас націоналізм у самій уже українській мові!

—Пишіть по-російському.

—Тоді пропускатимете?

—Тоді пропускатимемо.

—А як з наклепами?

—Тоді їх меншатиме.

—То ви хочете, щоб я перестав бути собою?

—Я хочу, щоб ви стали радянською людиною.

—Зрікся народу і став би безпринципно казати те, чого не думаю?

—Не кричіть! Остуджу карцером!

—Що ви лякаєте? Життя наше ви й так перетворили на пекельну муку.

—Ось бач! Ви знову зводите наклеп! Вас хтось тут бив? Лаяв матом?

—Не бив. Не лаяв матом. Ви тонше точите кров по краплині!

—Замовчіть!

—Фашисти-и!

—Десять діб карцеру! Ідіть!!

—Гірше фашистів!

—Ідіть!

Стус пішов. За годину чергова зміна повела його в карцер.

До карцеру Стус сидів у 12-й камері удвох з росіянином Бородіним. Бородін був кіномеханіком. Коли заводили в'язнів до кінокімнати з двох різних камер, то розсаджували біля протилежних стін і забороняли розмовляти. Найбільше, що часом дозволяли, це привітатися. Бородін же, бачачи всіх в'язнів, був наче нейтральною особою, і тому перекинутися з ним парою слів не вважалося за велике порушення режиму.

Усі ми розуміли, що Василь Стус став центром репресивного тиску 1985 року. Бородін, що жив тоді в одній камері зі Стусом, мав можливість добре бачити, як наглядачі постійно присікуються до Стуса, бачив, як уся служба систематично вишукувала різні зачіпки, щоб ущипнути Стуса, а коли той іноді урешті-решт таки огризнеться, затіяти потім на широку ногу звинувачення у злісному порушенні режиму з письмовими поясненнями наглядачів, цілим розслідуванням, складанням

актів і т. п. методами роздмухування із мухи слона.

Після запроторення Стуса до карцеру Бородін на кіносеансі, влучивши нагоду, скрушно промовив: "Ну, й присікуються до Стуса...".

Відсидівши карцерну кару, Стус повернувся до камери. Навіть у карцері Стус мусів виконувати норму виробітку, щоб не давати підстав для зайвих репресій.

У липні сталася така пригода.

Стус і Бородін полягали спати після електричного гудка "пора спати", та заснути заважали дуже гучна розмова із ще гучнішими вибухами сміху вартових на вежі. Десь через годину, побачивши, що заснути не вдається, Бородін піднявся, подзвонив до чергової кімнати і, коли підійшов прапорщик, попросив покликати ДПНК (чергового помічника начальника колонії). Ним був капітан Голедін. Він підійшов, і Бородін спокійним тоном пояснив, у чому справа, і ввічливо попросив подзвонити на вежу, щоб там припинили регіт.

Уранці з'явився акт за підписом капітана Голедіна та трьох прапорщиків про порушення правил режиму... Стусом. Акт твердив, що саме Стус безпідставно вигадав претензії до вартового і підняв шум у коридорі. На попередження чергового припинити шум буцімто не реагував і заважав в'язням в інших камерах відпочивати, чим порушив режим відпочинку. На повторні попередження припинити шум відповідав зневажливими щодо представників адміністрації репліками.

Наступного дня викликав Стуса до себе все той же майор Долматов і зажадав пояснень з приводу акту та "хуліганської" поведінки вночі.

Стус вважав себе цього разу в безпеці не через очевидну абсурдність звинувачення, а через те, що був свідок—Бородін, який у поясненнях начальству розповідав усе так, як було насправді, і брав на себе відповідальність. Тому Василь спокійно переповів Долматову про нічну подію.

—Значить,—зреагував Долматов,—ви хочете сказати, що черговий наряд написав неправду?

—Звичайно, неправду,—відповів Стус.

—Не тільки ви, Стус, а всі антисоветчики завжди кажете, що представники адміністрації на вас вигадують. Навіть як вас ловлять на гарячому, то й тоді ви викручуєтесь.

—По-перше, неправда, що викликав Голедіна і розмовляв з ним я. Це вам добре пояснив Бородін, якого ви не можете запідозрити у змові з українськими націоналістами і з яким нормально контактуєте. По-друге, неправда, що звук із нашої камери заважав спати в'язням у камерах на другому боці коридору. Це вам підтвердять усі, кого ви тільки спитаєте.

—Стус, якщо я буду вірити вашим націоналістам та антисоветчикам, а не своєму нарядові, що ж я буду за начальник?

—Але ж об'єктивну істину встановити можна!

—Об'єктивна істина виражена в акті. Його підписали 4 особи і складений він за всіма правилами.

—Але ж усе брехня!

—Ви хочете, щоб я їм не вірив? Та якби я не вірив капітану, якби я не вірив прапорщикам, я б їх позвільняв з роботи.

—Ви—банда! Безсовісна банда!

—А у вас є совість? Коли б у вас була совість, ви б признали правильність акту, а ви заперечуєте.

—Бандити!

—Я позбавляю вас ларка на серпень місяць! Ідіть!

Скільки не протестували обоє (і Стус, і Бородін)—нічого не допомогло. Цілковита брехня залишилася документом, що ліг до особової справи Стуса.

До серпня Стуса позбавили всього: побачення особистого і загального, посилки, листування звели до нуля, хворому на шлунок (у нього частину шлунка вирізали були ще під час першого ув'язнення) не давали (за його ж гроші) дієтичного харчування, а тепер Долматов забрав іще й ті харчі, що їх можна було купити в тюремній крамниці на лімітні 4 карбованці (а позаяк Стус палив, то на харчі йому залишалося два карбованці місячно). Допомога між камерами давно стала неможлива через суворий контроль.

12-а камера була завширшки приблизно 165 см, завдовжки 3,25 м. Двоє ліжок поставити поруч ніде, і тому у всій тюрмі для економії місця та більшої незручності для в'язнів використовували вертикально спарені ліжка. У них переднє і заднє біла і ніжки зварені із суцільних труб, а рами для стінок окремі для кожного в'язня (щоправда, замість сітки, до рами приварений ряд залізних пластин із проміжками сантиметрів у 10-12—це

якраз достатньо, щоб худенький матрац провалювався униз поміж пластинами і краєм пластини тиснуло в ребра).

Нанизу спав Бородин. На верхньому ліжкові—Стус. Він мав зросту приблизно 180 см і висота верхнього ліжка була підходящою, щоб покласти на ньому книжки та, зручно, стоячи, читати. Позаяк праця сидяча, а прогулянки тільки одна година добово, та багато хто частенько читав стоячи.

22 серпня після праці Стус стояв біля ліжка, перед собою поклав подушку, а на подушку книжку й читав. На нижньому ліжку лежав Бородин і також читав. До дверей камери підійшов черговий прапорщик, відхилив заслонку прозурки і зауважив Стусові, що той не дотримує форми ліжка і що цим порушує режим.

Звичайно, присікування не може не дратувати, але Стус повертає голову до прозурки і спокійнісіньким голосом каже прапорщикові:

—Скажіть, будь ласка, як мені покласти подушку, щоб ви вважали, що ліжко моє по формі? І які ще вказівки?

—Покладіть подушку в головах ліжка.

—Добре.

Стус зняв книжку з подушки і поклав подушку в головах ліжка.

—Ви вічно стараєтесь робити не так, як треба,—пробурчав прапорщик за дверима.

—Які ще до мене претензії?—запитав Стус.

Прапорщик дзенькнув заслонкою прозурки і пішов до іншої камери.

Наступного дня наприкінці зміни ДПНК* старший лейтенант Сабуров склав акт про порушення Стусом режиму. В акті записали, нібито Стус тримав своє ліжко у неналежному стані, а коли йому прапорщик зробив зауваження, він не послухав, встряв у суперечку, відповідаючи грубими словами на доречні і коректні зауваження чергового...

Перед здачею чергування Сабуров викликав Стуса до кімнати чергових і ознайомив його з актом про порушення:

---

* рос. Дежурный помічник начальника колонії—черговий помічник начальника колонії.

—Але ж такого не було, громадянине старший лейтенант. Коли прапорщик сказав покласти подушку, я поклав її так, як він сказав. І я ні слова йому не перечив.

—Ви завжди порушуєте режим. Ви вже не можете без того, щоб не порушувати режим. Вже скільки стараємося привчити вас поважати закон, а ви однаково своє—то не заправите ліжко як слід, то ще щось. Ви просто не поважаєте радянську владу! Нас!

—Та ж тут суцільна брехня!

—Ви будете підписуватися на акті про ознайомлення?

—Проваліться ви зі своїм актом!—вигукнув Василь зі зла і повернувся йти.

Прапорщик завів Стуса до робочої кімнати.

26 серпня на чергування знову заступив старший лейтенант Сабуров. На цей час майор Долматов уже провів "розслідування" акту про порушення Стусом режиму і "установив" його цілковиту обґрунтованість, а поведінку Стуса нестерпною з огляду на правила режиму, тому й призначив йому 15 діб карцеру.

Стуса завели до чергової кімнати, Сабуров оголосив йому постанову начальника про 15 діб, а прапорщики сказали роздягатися.

Позаяк ми живемо в 20 сторіччі, а не в якомусь там дикому середньовіччі, додолу кинули газету, отож Стус став босими ногами не на голу підлогу, а на газету і почав скидати підштанники.

—Скидайте й труси!—скомандували.

Зняв і труси перед командою з трьох чоловіків.

—Поверніться!

Повернувся.

—Присядьте!

Присів.

—Вибирайте собі пару білизни і одягайте оце-о.

І кинули смугасту куртку і штани з випеченими на спині літерами "ШИЗО" (тобто—штрафний ізолятор). Штани короткі, куртка коротка і дуже маленька.

Потім Василя повели до 12 камери взяти мило, рушник, ложку і кухоль. Поклали це біля карцерних камер до спільної шафки і зачинили Стуса до 4-ї камери.

У карцерному коридорі сидів на стільці прапорщик (окремий пост Кучинської тюрми!), аби підслуховувати та негайно переривати будь-які спроби обміну словами між в'язнями різних камер.

Коли Стуса заводили до камери, він привітався до мене. Я через двері відгукнувся. Прапорщик гаркнув: "Перестаньте!". Ми замовкли.

Десь за годину Стус через прапорщика покликав ДПНК Сабурова і навмисно гучно каже (аби можна чути і в інших камерах):

—Громадяниніє старший лейтенант, я хотів би ознайомитися з постановою про запроторення мене до карцеру.

—Я вам уже зачитав.

—Ви зачитували резолютивну частину, а я хочу докладніше ознайомитися з мотивувальною.

—Добре.

Сабуров пішов, за хвилину повернувся і почав тихо читати постанову.

—Так зовсім же не так було!—вигукнув Стус.

—У нас зовсім різні політичні позиції,—відповів Сабуров,—тому цілком ясно, що ми не можемо зрозуміти один одного.

—При чому тут різні політичні позиції?—тремтячим від люті голосом прокарбував Стус.—Я грубо відповів прапорщикові? Я ігнував його вказівки?..

—Ви запеклий порушник режиму!

—Ви бандит, Сабуров! Смерть людей на ваших руках!—закричав Стус.

—Замикайте!—наказав Сабуров прапорщикові, з грюкотом зачинивши обковані бляхою двері. Повернувся і пішов до чергової кімнати.

У коридорі стало тихо. Із-за замкнутих дверей приглушено доходили нервові Стусові кроки з нерівними інтервалами між поворотами.

27 серпня мене зранку завели до робочої камери № 7. Ступивши на поперечний (карцерний) коридор, я вигукнув: "Добридень, Василю!" Наглядачі зацитькали. Та Стус відповів на привітання. Перед тим, як замкнути за мною двері, прапорщик Чертанов рівнесеньким, навіть сказати б, лагідним голосом сказав мені: "Ще раз вигукнете—складемо акт". Так само неспішно, аби продовжити собі велике задоволення, він повільно зачинив внутрішні ґратчасті двері, а коли другий прапорщик замкнув їх своїм ключем, лагідно посміхаючись до мене та до великого ключа, повільно вставив ключ у дірку зовнішніх обкованих дверей і тихенько повернув його.

—Так ви чули, Лук'яненко, що я сказав?—звернувся він із-за дверей тим же рівним лагідним голосом.

—Чув!—кажу.

—От і добре.

І він пішов з карцерного коридору у найкращому настрої.

У 17-й камері нас сиділо четверо: Гунар Астра, Віктор Пяткус, Вячеслав Острогляд (Сухов) і я.

Пяткус і Астра працювали кухарями. 27 серпня чергував на кухні Пяткус. Коли я прийшов на обід до камери, Астра сказав, що Стус не взяв снідання—мабуть, оголовив голодівку.

Після обіду Стус замовив паперу і ручку для того, щоб написати прокуророві Чусовського району.

28 серпня годині о 10-й до Стусової камери підійшов підполковник Федоров, заступник начальника концтабору з режимно-оперативної роботи.

Відчинилися карцерні двері.

—Так в чому справа?—звернувся Федоров до Стуса.

—Громадянине підполковнику,—почав він розмову гучним голосом (щоб я міг чути).—Практика, що її запровадили в тюрмі, несправедлива: одним ви дозволяєте лежати на ліжках і нічого їм не кажете, інших за це караєте, одним ви дозволяєте лягати на годину раніше, іншим не дозволяєте, одним ви сидіти на ліжку дозволяєте, іншим не дозволяєте. Я не прошу у вас пом'якшення режиму, я вимагаю справедливості. Повісьте на стіні надруковані правила і хай у них все буде прямо і чесно написано, щоб було ясно, що можна, а чого не можна робити. Теперішня ж практика вносить до камери дезорієнтацію: якщо один лежить весь вечір і йому нічого не кажуть, то наступного вечора й інший лягає, думаючи, що це вже дозволено адміністрацією. А потім другого карають, а перший як лягав, так і лягає на ліжко після праці. Такий відкрито неоднаковий підхід ви застосували до Гориня, Лук'яненка, Никлуса та ще кількох осіб, покаравши Гориня за те, що приліг на ліжко, а Лук'яненко за те, що на годину раніше ліг спати. Це явна несправедливість.

—Замість учити нас, що робити,—перервав його Федоров,—розкажіть краще, чому ви порушуєте режим?

—Постанова про запроторення мене до карцеру необ'єктивна. Такого не було, як у ній написано. Я не

зневажав указівки прапорщика і не ображав його.

—А старшого лейтенанта Сабурова ви вчора теж не назвали бандитом?

—Називав за нахабну брехню.

—Отак само ви тоді й прапорщика назвали.

—Значить, ви не хочете розібратися в акті та постанові об'єктивно?

—Я знаю, що вони правильні. Ну, скажіть, який інтерес адміністрації писати необ'єктивні акти? Що, нам від цього заробіток прибавиться? Ні, у нас немає ніяких причин складати необ'єктивні акти. Це просто ви через свою ворожу настроєність усякий крок адміністрації витлумачуєте в свій антисоветський спосіб.

—Підполковнику Федоров, ви розумієте, що ви створили такі умови, в яких подальше життя неможливе. Його витримати не можна.

—Ви самі собі створили їх порушеннями режиму.

—Ви не скасуєте постанову?

—Після того, як ви назвали Сабурова бандитом та ще й об'явили незаконну голодівку, я можу вам тільки додати, а не зменшити кару.

—Федоров, я об'являю голодівку смертельну! Смерть-ну-у!

—Ви злісний порушник режиму. Голодівки не дозволені законом. Ви знаєте, що голодівка є порушенням режиму. Потрапивши в карцер за порушення режиму, ви коїте нове порушення. Якщо ми не покараємо вас за голодівку, ми тим самим порушимо закон. Ми не хочемо бути до вас жорстокими, але ви самі цілком свідомо примушуєте нас карати вас.

—Федоров, ви бандит! І закони ваші бандитські!

—Замовкні-і-ть!

Федоров повернувся, щоб іти геть.

—Фашисти-и-и!—пролунало йому услід.

Двері грюкнули. Клацнув замок. За хвилину все стихло. Тільки глухі звуки швидких Стусових кроків доносили його крайню схвильованість.

29,30 серпня і в наступні дні мене до 7-ї камери заводили два, а то й три прапорщики разом з ДПНК, який стояв за пару кроків від Стусової камери, і я не мав змоги вітати його ранками. Після розведення до праці в коридорі наставала тиша. У цю пору Стус кожного дня ходив по камері. Я ловив момент, гукав до нього, і він

відгукувався. З днями вранішні прогулянки його ставали дедалі коротші, а гупання ніг дедалі м'якше.

* * *

Тепер необхідно розповісти про одну обставину, що вплинула на невідворотність Стусового самовироку, виголошеного свавільній владі 28 серпня 1985 року: "Я об'являю голодівку смертельну!".

1985 року дуже рано почало холодніти. Числа 16-17 серпня на траві та дощатому трапові, що вздовж внутрішньої колючої загорожі, вночі з'явилася паморозь. Уранці підіймалося сонце, до 9-ї години паморозь зникла і з другої половини дня температура повітря підіймалася градусів до 16-20.

Для нормальних умов, коли людина вночі може спати або в протопленій хаті, або має чим укутатися, сонячні прохолодні дні ранньої осені хоча й нагадують про кінець літа, проте приносять приємну бадьорість. І погода така загалом є однією з кращих. Та тільки не для карцеру!

Тимчасом під кінець серпня кожна ніч приносила на ранок дедалі густіший іней на трапі, а післяобіднє тепло опускалося все нижче й нижче. Коли посадили Стуса, температура вдень ледве чи була 16 градусів, а потім стала нижчати. 28—29—30—31 серпня вночі була мінусова, удень нижча 10 градусів. З початком вересня пішла ще нижча. Із 24 годин на добу годин 20 температура у ці дні була нижча 10 градусів Цельсія.

Не забуваймо, в що був одягнений Стус: одні підштанники, одна сорочка, короткі смугасті штани із тонкої бавовняної тканини і така ж коротка куртка, в якій низ ледве доходить попереку, а рукави тільки закривають лікті. На голові із цієї ж тканини чіпчик, на ногах капці та одна пара шкарпеток. У кишені мав право мати носову хусточку. Вона дуже важлива. На ніч, лягаючи на голі нари, під голову кладеш капці. Вони старі і страшно смердять потом. Накриваєш їх хусточкою і вона зменшує сморід чужих ніг. Чи мав Стус труси, не знаю. Іноді, запроторюючи до карцеру, їх теж знімали. Оце й весь його одяг.

Хоча існує якась постанова Ради Міністрів РРФСР про те, що топити приміщення належить в залежності не від чисел календаря, а від температури повітря, проте в

Кучино ніколи не поспішали опалювати в'язницю, і в серпні та вересні 1985 року не топили.

Коли людина голодує і не працює, організм переключається на ощадний режим, виділення тепла з людини значно зменшується.

Температура в Стусовій камері вдень була нижча 16 градусів, а вночі нижча 10...

Із особистого в'язничного досвіду мені відоме таке.

Нормальний температурний режим тіла людини підтримується за допомогою вібрації тіла.

Коли знаходимося при температурі 16 градусів і якось трохи рухаємося, відчуваємо себе добре; коли за цієї температури довгий час не рухатися, а сидіти, наприклад, за книжкою, виникає бажання накинути на себе додаткову одежину. Якщо цієї одежини немає, кілька хвилин швидко ходи чи руханки заряджають організм теплом майже на цілу годину. Вібрація на мікрорівні (всередині м'язів), якої ми не відчуваємо і яка підтримує температуру в нормі, за зовнішньої температури в 16 градусів потребує лишень невеличкої підмоги у вигляді або додаткової сорочки або періодичної невеликої руханки.

Коли температура градусів 14-15 і ви не одягаєтеся додатково й не рухаєтеся енергійніше, вібрація із внутрішньої м'язової переходить на рівень міжм'язової—тремтять коліна, цокочуть зуби, пересмикуємо руками, плечима. Запускаючи в рух таку вібрацію, організм намагається підтримувати свою температуру на рівні 36,6 градусів.

У цьому стані людина, як правило, організмові допомагає. Вона одягається тепліше або енергійно розганяє кров руханням, виручає перенапружений механізм вібрації і відновлює температурний комфорт.

А якщо нічого вдягнути і сил немає рухатися?

Тоді вібрація переходить на третій рівень. Я не знаю, як його назвати. Може "міжчленний". На цьому рівні ви вже не зубами цокочете, а у вас сіпається вся голова на в'язах, не коліна і литки трясуться, а вся права нога сіпається до лівої, а ліва до правої і б'ють одна об одну, не те щоб вам хотілося смикати лопатками, але весь ваш тулуб смикається.

Цей стан буває рідше і триває коротко, бо людина все-таки якось дає собі раду.

А якщо нема ради? Якщо ні одягу немає, ні сили руха-

тися немає?

Але й тоді ще не смерть. Господь, конструюючи людину, передбачив іще аварійний спосіб рятування її організму. Тоді напружені м'язи розслаблюються, вібрація припиняється, зовнішній щит людини перетворюється на решето, крізь дірочки якого холод починає наступ на внутрішні життєві шари. Життєва енергія зосереджується у внутрішніх органах. Ноги й руки холоднішають. Замість вібрації вступає хімічний спосіб рятування внутрішніх органів і самого життя—починає підніматися температура тіла. Це—клінічна стадія, що звичайно приводить до лікарні і в такий спосіб приводить до виходу з кризової холодильної ситуації. Вельми часто в період, коли вже сили немає рухатися і ще немає температури як формальної підстави перемінити холодну камеру на лікарню, людина простуджує нирки, коли, задрімавши, підсвідомо повернеться і ляже горілиць попереком до холодної дошки нар. (Після одного із чергових карцерів якраз і скаржився мені Стус на нирки).

Прошу звернути увагу, що весь вище описаний досвід набутий не при морозах чи мінусової температурі, а за плюсової, що мабуть ніколи, в усякому разі дуже рідко впродовж доби, опускалася в камері нижче 10 градусів Цельсія.

Під час війни німецька кіностудія випустила для своїх солдатів, що мерзли у снігах на радянсько-німецькому фронті, кіножурнал, на якому вродливі німкені зразкової постави в плавальних костюмах та гладкий німець у трусиках бігають босоніж по снігу, умиваються снігом і весело бавляться ним.

За задумом, журнал, очевидячки, мав би убити в німецьких солдатів страх перед зимою та виховувати у них таке собі бадьоро-життєрадісне ставлення до снігу. Жахлива насмішка з солдата!

Кожна людина (а не тільки солдат) спроможна вискочити з теплої хати у сніг на п'ять хвилин, після чого швиденько вскочити до теплої хати. Спробуйте пристосувати до морозу ваш добовий життєвий цикл.

Усі випробування починаються тоді, коли людина всі 24 години на добу не має змоги нагрітися. І коли після першої такої доби наступає не кімнатна з 20-тиградусним теплом, а знову така сама холодна доба. Коли і саму добу починаєш ділити не від 6-ї ранку до 10-ї

вечора, а від градусів нічних (8-10 десь о 5—6 ранку) до градусів денних (14-15 десь о 4-5 годині дня).

Такими були дні і ночі Стуса від 26 серпня.

Тюрму не топили. Надворі холоднішало—і поступово холоднішало в його камері.

За правилами режиму, якщо в камері нижче 16 градусів Цельсія, то на ніч повинні давати бушлат. Стус вимагав його. До нього підходили з теплішої чергової кімнати ситі і вдягнені наглядачі і заявляли, що температура понад 16 градусів, що загалом тепло і того бушлата давати не належиться...

* * *

Прошу пробачення шанованого читача за ще один відступ від прямої лінії розповіді про Стуса. Він, одначе, необхідний для кращого розуміння його останнього кроку.

Коли людину посадять до карцеру і вона не працює і голодує, то спочатку багато ходить. І вночі прокинешся, бувало, від холоду, злізеш з нарів, походиш, трохи розімнешся, зігрієшся, лягаєш на голу дошку та й засинаєш. Години за дві знову від холоду проснешся, знову розімнешся... Так за ніч годин п'ять сну і набереш. А якщо вдень тепло, то і вдень, сидячи, можна подрімати. Проте з кожним днем сил стає менше і боротися з холодом дедалі важче. Недосипання нагромаджується. Сутність людини з ніг і рук і всіх затерплх поверхонь зосереджується всередині в невеличкий клубок свого власного "Я". Перед невиразними обрисами туманної межі в позаземне усе відходить на заднє тло: жінка, мати, батько, друзі—усе-усе відходить кудись набік і стає якимось чужим і холодним, немов далеке сузір'я в холодному космосі, а на передній план виступає своє Я. І ви відчуваєте, що батько й мати, що народила вас, брати і сестри, що йшли поруч упродовж усього дитинства, дружина, що йде поруч з вами усе ваше зріле життя—усі вони вам чужі. Тільки їхні зовнішні тілесні форми подібні до вашої, але тілесної своєї форми ви вже не відчуваєте. Ви стоїте перед космосом. У космосі, що єднає земне із вічним, у вас взаємини із ним (як і зі смертю) не разом чи поруч із рідними чи друзями, а індивідуальні: ви один—і вся безмежність, ваше Я—і все інше.

Ось тут і відрізняється велике від малого. Мале недалеко сягає своїм духом за межі тілесного. Як в земному житті воно споживало духовні плоди іншого і йшло услід, так на грані смерті перебуває у вузькому колі засвоєних готових понять. Воно не знає вагань і сумнівів. Йому і життя простіше, і смерть простіша. Таким був Михайло Курка.

1941 року до нього прийшли і сказали: "Чоловіче, ти молодий. Україна кличе тебе до бою за волю і золотий тризуб!" "Ну що ж,—сказав спокійно Курка,—як кличе, то піду".

Пішов широко і просто. Широко і чесно виконував накази. Складні обставини війни кидали його туди, куди він зовсім не думав потрапляти. Але всюди лишався українцем і не лукавив перед Україною.

1981 року його викликав нач. 36 концтабору майор Журавков із своїми помічниками і запропонував перевести його з особливого режиму на суворий, аби він зробив тільки одну невеличку справу—один раз сходить на вогневу смугу і її почистив, щоб на чистій землі було видно, чи хто із зони не втік.

"Ви хочете, щоб я наплював на порядних людей?—різнув їм Курка у вічі.—Ні, не бути цьому!" "То залишайся тут!"—сказали йому.

Наступного року він помер так же чесно, як чесним українцем був усе життя.

Ні філософії, ні історії він зовсім не знав. Освіту мав початкову. Казав тільки одне: "Українці не гірші за інші народи. Як інші народи мають свої держави, так українці мають право і повинні мати свою. Кожен українець повинен за це боротися, бо ні на кому іншому цей обов'язок не лежить. Я боровся, як мені казали. Усі, хто на заваді українській свободі—вороги і їх треба поборювати. І ненавидіти ворогів".

Ці прості міркування сповідував твердо, як Отче наш. І з ними помер, ставши другим в кучинську чергу смерті після Андрія Турика.

Велике "Я" всотує в себе дух народу. Воно підіймається над рідним краєм і одночасно охоплює всю його понад 2000-літню історію і всі його географічні простори. Перед його зором постає послідовна черга різних історичних періодів, але він бачить внутрішню генетичну пов'язаність їх усіх і тому історія народу постає

перед ним як єдина складнодуховна сутність; він проникає в дух народу сучасний, минулий, давноминулий і розуміє їх як свої прапервні, і він з повним правом каже собі: "Я—Україна!"

Ні, він не заперечує іншим права сказати те саме. Зрозумівши себе як частину національного духу, він бере на себе відповідальність на найвищому рівні—рівні цілої нації; він бере у власні руки коштовність незмірно більшу за своє життя і тому, кажучи: "Я Україна", він вирізняє Україну короткого періоду своєї боротьби із 2500-літньої історії України. Плата кількома десятиріччями свого життя за бодай коротке продовження національної історичної лінії не видається надмірною. Позаяк зла сила намагається сплюндрувати, понівечити і геть знищити Україну, то для формули "Я—Україна" не виникає питання: померти чи не померти за Україну. Виникає інше питання: яким способом можна зробити для її волі найбільше? Якщо таким способом виявляється власна смерть, то вона не здається невинуватою.

Україна—це не тільки географічна територія та 40 мільйонів людських істот. Україна—се ще ідея племінної, етнічної, національної єдності та самозбереження через відокремлення з низки інших народів в окрему сутність. А ідея, щоб існувати, потребує жертв. Ідея України—надзвичайно велика й велична ідея, і вона завжди потребувала не тільки великої праці, але й крові. Наші пращури впродовж сторіч кров'ю доводили серйозність цієї ідеї, і ми, нащадки, так її і сприйняли від них. Отже, той, хто сказав: "Я—Україна", поставив себе хронологічно останнім у довгому ряду відомих лицарів, що ціною свого життя урятували наш народ від татарського потоку та всіх наступних ворожих навал. Хто в Кучино сказав: "Я—Україна", сказав: "За мною Україна". І якщо я зігнуся—зігнеться вся вона. Тож хай по краплині стече моя кров на руки лютого ката, але я не зігнуся і він не почує від мене "здаюсь". Ненько кохана, пройди в майбуття хоч два метри вперед хай і по трупові моєму! А що сказав би мені у небі, коли б я здригнувся у герці, Кость Гордієнко та Павло Полуботок, а що сказав би Макух і Литвин? О, ні! Є міць міцніша сталі—воля, і жодний ворог не зігне її!

* * *

Першого і другого вересня Стус за 8 годин, що я працював у 7-й камері, ледве чи зробив по десять кроків, але на мої покашлювання відповідав.

Третього вересня я почув лише кілька кроків.

Повітря вночі було морозне, а вдень температура не сягала 10 градусів Цельсія. До третього вересня Стусові жодного разу бушлата не давали. Вночі він почав стука-ти і вимагати бушлат. Щоб звуки не доходили до інших камер, коридорні двері зачинили, бушлата не дали та ще й покричали на нього.

Четвертого вересня зранку завели мене звичним порядком до 7-ї камери загвинчувати панельки на електрошнур до прасок. На коридорі сидів один із кращих прапорщиків, і я кілька разів голосно покликав Стуса. Він не відповів. Я став прислухатися, щоб почути кроки. Їх теж не було. Може, подумав, знесилений тепер і заснув?..

На обід не дзвонили, але провести мене із 7-ї до 17-ї камери прийшли аж чотири чоловіки. Капітан Голедін стояв спиною до камери і дивився на мене своїм матовим поглядом, в якому ніколи нічого не можна було прочитати.

У камері мене зустріли Астра та Острогляд. Вони були схвильовані. Розповідали, що на початку 11-ї години до в'язниці прийшли кагебісти підполковник Афанасов, місцевий кагебіст Василенков, начальник концтабору майор Журавков, майор Максик, підполковник Федоров і ще декілька дрібніших начальників. Підозріло, що вони не зайшли в коридор, а йшли повз стіну в'язниці з боку житлових камер, де тепер майже нікого не було— усі працювали на протилежному боці коридору. Ішли без жодних розмов, тихо і ніби крадучись. Зайшли до карцерного коридору через двері біля прогулянкових двориків. Вони явно прийшли до Стуса. З ним щось сталося.

—Мабуть, дуже легко ступали, що я нічого не почув? — подумав вголос.

Візир, що розносив їжу, приніс назад картопляну макуху, з якої трошки було відібрано. Наглядач, що супроводжував візира, сказав, що Стус припинив голодівку. Візир нічого не сказав, промовчав.

Перед обідом до кагебістського кабінету викликали Острогляда—і Афанасов та Василенков йому сказали, що Стус зняв голодівку і працював у 7-й камері в другу

зміну.

—Неправда,—кажу,—за моїм столом ніхто не працював.

—Працював,—не дуже впевнено повторив Острогляд.

—Ніхто не працював, кажу знову,—бо все було сьогодні вранці так, як я полишив учора. Велику викрутку і шнури переключили в інші місця, а дріб'язок лежав точно так, як я його полишив.

Астра: На кухню сказали підготувати три буханки хліба для етапу, нібито Стуса відправлятимуть.

—А чого три буханки? Це ж на три дні.

—Та й взагалі, відправляючи до Центральної лікарні, сухий пайок не дають.

У коридорі цілий день радіо мовчить, наглядачі якісь прикинули і теж немов бояться розмовляти. Начальство само не знало, яку версію грати. Обід Стусові понести забули. І забулися про вказівку кухні підготувати харчі на етап.

Із Стусом щось сталося. Що?

Після праці Астра, Острогляд і я вийшли на прогулянку. Острогляд, відкритий сексот КГБ, признався, що йому дали другу, запасну версію на випадок, якщо ми не повіримо, що Стус зняв голодівку і вночі працював. Його, мовляв, відправляють до лікарні.

—Як відправляють? Коли? Може, вже спровадили?

Нічого неясно. Тільки підозріла тиша та якісь тривожні передчуття.

Після обіду мене завели до праці до 7-ї камери. Біля моїх дверей і біля входу до карцерного коридору стояло по прапорщиківі. На обличчях—сама пильність: щоб я знову не кинувся до прозурки.

Зайшов до камери. Сів. Прислухався до Стусової камери, до коридорної тиші й відчув: Стуса більше немає. Стало сумно-сумно. У світі чогось забракло. Випала ланка важлива. Берлак стиснуло спазмом. Я встав, нездужаючи стримати сльозу, Крізь сльози промовив: Господи, чого ж Ти взяв цю людину? Навіщо караєш так тяжко Україну?

Таж він ще зовсім не старий. Ще так багато міг би творити.

Навіщо, Боже, дав йому той дар, щоб на середині його вдушити?

Його ніколи більше не побачу й не почую... Невже це

правда, Боже? Невже те місце, що займав у душі, так і лишилося пустою сумною?

Агов, чоловіче, ти плачеш, немов за небіжчиком. Може, сум ти сам собі нав'яв. Може, він ще живий, а ти вже його хорониш—сором тобі. Не потурай чутливому серцю. Логічно собі поміркуй. Ще доказів смерти немає. Чого береш найгірший варіант? Не будь песимістом.

І все ж чого мені так сумно на душі? Чого провалля утворилося у світі таке велике і холодне, як в кінці 1983 року, коли помер був Олекса Тихий, а потім згодом батько й брат?

Рідний брат був далеко, а ти, побратиме дорогий, ось тут поруч, так близько. Ми дихали одним духом, а тепер не чути тебе.

Боже, чого ж так чиниш з Україною?

Невже ми так багато погрішили перед Тобою, що Ти прибираєш найбільших творців, щоб перед світом виставити нас убогими недоріками? Хіба ж сльози і муки і смерть мільйонів ширих сердець у 20-му сторіччі не спокутували давніші гріхи зрадливості? Скільки ж треба Тобі, Боже, ще нашої палкої крові, щоб ти зняв своє прокляття і дав нам свободу? Молю, благаю, Боже, прости! І дай Василеві жити!

Тьху ти, знову похоронна в голові.

Гетьте, думи такі. Ви просто плід роздуто хворобливої уяви.

Стус живий, а просто щось там сталося.

У той же день, 4-го ввечері, я викликав ДПНК Голедіна і сказав:

—Є підстави вважати, що зі Стусом щось сталося. Я хотів би знати, що з ним?

—Ну, загалом,—почав він спокійно,—ви не маєте права цікавитися іншими, а ми вам не забов'язані розповідати про інших...

—Він мій побратим. Ми разом тут сидимо і за одну справу, його доля мене цікавить так само, як власна. Тому скажіть, будь ласка, що з ним?

—Нічого страшного з ним не сталося.

—Де він?

—Тут, у своїй камері, і з ним нічого особливого не сталося.

Говорив Голедін владним тоном. Дивився мені просто у вічі. В очах його не було жодної ніяковости чи

непевности.

І все-таки на душі лежав камінь.

5-го вересня зранку, коли вели до праці, я кинувся до Стусової камери, щоб через прозорку заглянути до середини.

За це порушення режиму мене повернули до житлової камери, щоб потім скласти акт про відмову від роботи. За півгодини приходить той же Голедін :

—В чому справа, Лук'яненко?

—Громадянинне капітане, зі Стусом щось сталося. Я мушу його побачити. Покажіть мені його.

—Я вам не можу його показати, бо його тут вже немає. Його відправили до лікарні.

—Він живий?

—Та звичайно живий.

Мене вивели до праці. Записався на прийом до лікаря Пчельнікова Євгена Аркадійовича. Після праці він викликав мене.

—Так Стус порізався, чи повісився?—питаю його в упор.

—Що ви, Лук'яненко? Просто відправили його до лікарні.

—Коли?

—Вночі.

—На чому?

—На гелікоптері.

—Так що з ним?

—Ви прийшли до мене лікуватися?

—До побачення.

6 вересня я подав заяву майорові Долматову з проханням відповісти на троє питань: чи зобов'язана адміністрація повідомляти рідних про смерть в'язня; якщо зобов'язана, то коли має повідомляти і який порядок видачі тіла померлого?

Прийшов Долматов до в'язниці після роботи днів через два. Розмовляти йому не хотілося, тому сказав прапорщиківі Новицькому спровокувати мене—і тоді, замість неприємних пояснень, він би з приємністю посадив мене до карцеру.

Новицький завів людей спочатку до третього дворика, потім сказав іншому прапорщиківі швидше заводити людей до першого, а нас завів до середнього і, гукаючи: "Зараз іду",—поспіхом замкнув наші двері та, гучно

стукаючи по дошках трапу, побіг до середини в'язниці.

Ми всі ловили найменші вісточки про Стуса. Може, з інших камер люди знають щось нове? Так кортіло перекинутися кількома словами... Де він? Що з ним? Та провокація була занадто прозора—і ми утрималися від спроб побалакати з сусідами. Закінчилася година прогулянки, і Новицький повів мене до чергової кімнати, в якій на мене чекав Долматов.

—Мені передали вашу заяву,—почав він.—Адміністрація забов'язана відразу повідомляти рідних про смерть.

—Ви вже повідомили дружину Стуса?

—А звідки ви взяли, що він помер?

—Ну, ви ж не будете заперечувати, що його звідси вивнесли, а не сам він вийшов.

—Коли людина хвора і сама не може йти, ми завжди виносимо, це не перший раз.

—Не перший раз?..

Він почав згадувати минуле і таки й не пригадав випадку, коли б з тюрми виносили до "воронка". Потім встав, старався спровадити мене до дверей і припинити розмову. Я теж встав, але не став виходити.

—Скажіть, будь ласка, Стус живий?

—Живий,—прямо дивлячись мені в очі, сказав він.

—Дав би Бог. Так який порядок видачі тіла?

—У нас такого не було! Я не знаю. Адже треба цинкову труну і т. ін. Довелося б телефонувати вище й питати.

—Формальних обмежень щодо політичних в'язнів немає?

—Немає.

—Де Стус?

—В районній лікарні. /По паузі/. Ви багато на себе берете, Лук'яненко. Я зовсім не забов'язаний розповідати вам про інших в'язнів. А ви занадто дбаєте про інших. Дивіться...

—Ми—люди. І пов'язані цими стінами, як спільною долею. Мені не байдуже, що з ним. А ваші правила, що забороняють писати у скаргах про інших і допомагати іншим—не людські правила.

—Я вже чув це від вас. Але колективщини ми не дозволимо. Можете йти.

Я вийшов з кабінету.

... Не маючи ще доказів смерті Стуса, я 13 вересня

спрямував Генеральному прокуророві шосту заяву зі звинуваченням всієї влади в навмисному винищенні українських патріотичних інтелектуалів та в продовжуванні щодо України політики імперії Романових.

Десь 17-19 вересня одержав від дружини листа, з якого й дізнався про смерть Василя Стуса. Тоді ж повернувся з побачення Василь Курило. Його дружина приїхала до Кучина 14 вересня і саме застала похорон майора Журавкова. Стуса він не пережив і на 10 днів. Не знаю, що довідалася про причини смерті Курилиха. Може, їй ніхто нічого не сказав? Може, не посміла питати в чужих людей? Досить того, що В.Курило приніс із побачення підтвердження факту смерті Стуса та новину про похорон 14 вересня начальника концтабору. Про причини смерті Журакова з бігом часу сформувалися дві версії. Перша: на смерть Стуса з Москви прилетів високий урядовець, який, з огляду на початок політики перебудови, смерть відомого українського політв'язня поцінував за велику палицю в колесо планів нової політики СРСР. Він звинуватив Журакова у політичній сліпоті і завдав йому такої прочуханки, що Журавков застрелився. Друга версія доповнювала першу, вважаючи, що застрелитися йому допомогли. Як було насправді, я й досі не знаю.

Смерть Журавкова—свідчення нової політики. Доти за смерть політв'язня ніхто не гудив, навпаки, висували в депутати місцевої ради. Тепер—уперше—смерть пішла не в заслугу.

У листопаді нам збільшили грошовий ліміт на місячну закупівлю з 4-х до 7-и карбованців, а виробничих—з 2-х до 5-и карбованців. Проте не було підстав вважати, що настала нова політика. В діяльності апарату КГБ змін не відбулося ніяких. Усі засоби, що їх КГБ використовував до 1985 р., використовував і після, в усякому разі протягом усього 1986 року.

Дізнавшись про смерть Стуса, ми провели голодівку мовчання та понаписували заяви-обурення до різних високих інстанцій. Я на цей раз свою заадресував прокуророві УРСР, звинувачуючи його та йому подібних у сліпому й рабському прислужуванні Москві в розпинанні нещасної України.

Так закінчилися земні страждання великого сина України.

А життя його продовжується між нами, надихаючи

нас волячої впертості на шляху відновлення справедливого місця України серед інших народів світу.

* * *

Трохи різних спогадів.

Стус мав почуття гумору. Чорні обставини він, бувало, весело шаржував, складав гумористичні віршики про Радянську владу, в'язницю, наглядачів. Естонець Никлус, що сидів зі Стусом порівняно довго, був у захопленні і переповідав мені дещо з них. На жаль, мені не вдалося їх зберегти.

Стус вивчав одночасно три мови: англійську, німецьку і французьку. Я сумнівався в доцільності такої методи. Та Март Никлус, що сам знає ці мови, казав, що Стус вельми швидко просувається вперед у всіх трьох.

Він дуже любив поета Лорку* і перекладав його нашою мовою. Час від часу наглядачі забирали переклади і знищували. Він переживав ці втрати вельми тяжко. Я не міг радити йому не перекладати. Але як було дивитися, коли напевне знаєш, що всі його творчі муки і творча радість потраплять до примітивного наглядача, той віднесе переклад на вогонь і з блаженним задоволенням дивитиметься, як аркуші паперу на вогні жовтіють, згинаються, корчаться, потім в червоному полум'ї чорніють і розсипаються малюсенькою сірою дрібною попелу. Так спалював Чертаков велику добірку чудових кольорових репродукцій з картин Дрезденської картинної галереї та інших славнозвісних зібрань живопису. "Краще б додому забрав,—скрушно промовив тоді Баліс Гаяускас.—Як не сам, то може б діти відчули красу. А він—у вогонь, і радіє, що дошкуляє в'язневі".

Поезія Стуса ускладнена. Мені подобались думки в його віршах. Багато слів він десь добув із глибини і дав їм новий рух. Розширення поетичного словника за рахунок давно забутих слів—безсумнівна заслуга його талан-

---

* Може, автор спогадів помилково назвав Лорку замість німецького поета Рільке, якого любив і багато перекладав В.Стус.—*Ред.*

ту.

Його поезія—не для легкого читання. Для думання вона. Із сучасних поетів цінував Павла Мовчана, Василя Голобородька, Ліну Костенко. Її "Марусю Чурай" декламував цілими розділами. Кілька разів до Ліни прикладав Франкові слова щодо Лесі Українки про те, що вона—єдиний справжній чоловік на всій Україні.

Був дуже невисокої думки про прозу Гончара. А коли я йому сказав, що пишу рецензію на поему І. Драча "Соловейко-Сольвейг" (поема була в Кучинській в'язниці у збірці разом з двома іншими поемами Драча), Стус порадив викинути цілу ту збірку і не марнувати часу.

Високо цінував Миколу Лукаша і дуже був лихий на владомощців, що такий могутий талант зажива заперли в льох мовчання.

Захоплювався Григором Тютюнником. А на запізніле визнання його таланту уїдливо кидав: "Лакузи-и! Підлі блюдолизи—и! Своїми підправляннями та виправляннями, повчаннями та цькуваннями довели чоловіка до самогубства, а тепер заходилися хвалити!"

У тюрмі від самого початку (з 1980 р.) служив прапорщик Новицький. Він час від часу обирав собі (за вказівкою КГБ) жертву і потім присікувався до неї на кожному кроці. Не існувало такої спокійної людини, яка за тиждень-два не казилася б від люті. Узявся він чіплятися якимось до Стуса. Стус працював у той час один у робочій камері. Стерпів він раз, два, три, стерпів ще кілька разів. І ось, завівши Стуса до камери і зачиняючи ґратчасті двері за ним, кидає Новицький Стусові чергову шпильку. Стус різко повертається до нього, підходить впритул до ґрат і просто у вічі Новицькому проціджує крізь зуби:

—Новицький, ти мене недостатньо знаєш. На чергову шпильку я застромлю тобі викрутку по самісіньку ручку в серце—хай діється тоді що хоче! Ти розумієш мене?!

—Я зрозумів,—притишено сказав Новицький. І від того часу він жодного разу не шпигонув Стуса.

Для того, щоб попсувати людям нерви, викликати неврастенію чи серцеві приступи, людей по камерах розсаджували з таким розрахунком, щоб вони якнайшвидше посварилися, а то й побилися.

Стуса посадили були працювати разом з Борисом Ро-

машовим. Камера маленька, шнурів (до прасок) багато, два столи, туалет—ніде повернутися. Навіть за умов психологічної відповідності характерів за місяць-півтора життя в таких умовах почичають виникати дрібні непорозуміння. А коли характери невідповідні, виникають уже серйозні конфлікти. Люди знають це і стараються вигадувати якусь компенсацію, щоб зробити співжиття стерпним. Та не з тих людей Ромашов.

Він усе життя просидів у тюрмах та концраборах за карні злочини серед карних злочинців, де субординація між людьми встановлюється рішучістю, сміливістю та силою кулака. Розум, знання, високий інтелектуальний рівень для них часто правлять за ознаку безвілля та нерішучості.

Сам Ромашов—людина з характером. І ось за якийсь час їм стає тісно в камері. Наструнчили його чекісти, чи просто врахували його характер, але Стусові компенсаційні вигадки він сприймає не як намагання згладжувати непорозуміння, а як інтелігентську слабкість, і замість і собі йти на поступки, нахабно наступає. Виникають гучні діалоги. Чекісти задоволено потирають руки: все йде чудово!

Минає ще кілька тижнів—і нарешті вибух. Після короткої словесної перепалки Ромашов схоплюється із-за столу і на все горло кричить: "Уб'-ю-ю-у!"—і наступає на Стуса.

"Спробуй!"—кинув Стус і трохи подався—не назад, а вперед.

"Уб'ю-ю-у гада-а-а!"—зняв з дуги механічну викрутку і /ступив/ крок до Стуса. Стус не подався назад. Він тугіше стиснув свою викрутку в руці й прокарбував: "Ануж спробуй!"

Ромашов відчув, що як тільки він замахнеться, Стус не злякається, відповість. І він завагався.

Наглядачі, що нишком підглядали бучу, зрозуміли, що Ромашов далі не піде, відступить. Вони відчинили двері, кинули кілька слів нечебто для приборкання, потім вивели Ромашова з камери і повели для пояснень до чергової кімнати.

Як сформулював свої пояснення Ромашов, не відомо. У кожному разі адміністрація зі свого величезного бажання нагромаджувати звинувачення супроти Стуса, використовуючи Ромашова, оформила подію як "обопільну

бійку". Хоч Стус зайняв тільки позицію сміливої оборони, його теж зробили винуватим.

Стус був імпульсивною людиною. Коли виникала потреба провести якийсь організований захід, його рідко вдавалося поставити в один ланцюг з іншими. Не один раз траплялося так, що ще тільки обговорювали, як вчинити протест, чи треба взагалі його робити, а Стус уже починав голодівку, чи відправляв письмову скаргу. І люди, часом вважаючи навіть непотрібною таку форму протесту, починали робити те саме із почуття солідарності.

Діяльність Української Гельсінської групи Василь Стус вважав за вищий вияв українського волелюбного духу в наш час і особливо гордився з того, що ми не пішли услід за москвичами на шлях саморозв'язання групи. Гордився із своєї належності до Групи.

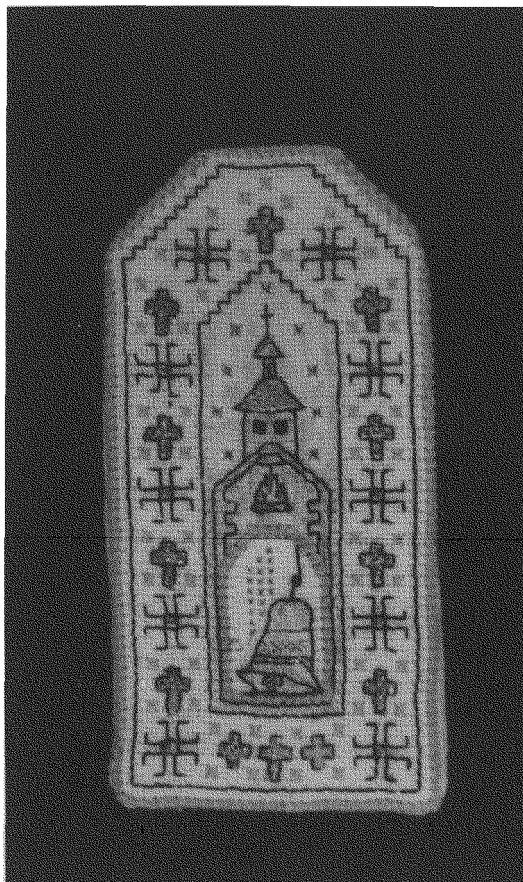
Убити в ньому порядність було просто неможливо. Казав, наприклад, що йому соромно брехати навіть патологічним брехунам, отим усім Голедіним, у яких совість як властивість людської душі взагалі відсутня (тому вони спокійнісінько дивляться вам у вічі, не червоніють, не кліпають повіками, не відводять зору і... брешуть. Тільки завтра ви довідаєтеся, що сьогодні він вам брехав). Навіть таким брехунам Стус брехати не вмів.

Важко Стусові було в несправедливому суспільстві.

Для нас же його життя і смерть—яскравий доказ незнищеності національного духу, людської віри у справедливість.

Травень 1988 року
с. Березівка, Сибір.

НАУКА
I

ПУБЛІЦИСТИКА

КОРОТКІ ТЕЗИ ДЛЯ ДИСКУСІЇ З НАЦІОНАЛЬНОГО
ПИТАННЯ
(Квітень 1988 року)

1. ХИБНІСТЬ ПОЛОЖЕНЬ XXVII З'ІЗДУ КПРС про те, що національне питання в СРСР розв'язане справедливо й остаточно, а практика міжнаціональних відносин і відповідна політика партії потребують тільки незначного вдосконалення. В умовах деякої демократизації нерозв'язані національні проблеми нагадали про себе гостро і голосно (Казахстан, Вірменія, Азербайджан, Прибалтика, останнім часом—Грузія, якоюсь мірою Україна, де поки що ставлять переважно мовно-культурні вимоги, та ін.).

Необхідно визнати, що національні проблеми сьогодні найважливіші для радянського суспільства, важливіші навіть за соціально-економічні, бо йдеться про збереження самої цілості держави—не примусом, не затиканням ротів, не репресіями, а доброю волею самих суверенних народів.

2. КОРИННЯ ПРОБЛЕМ, що нагромадилися в національному питанні, не можна зводити до окремих практичних помилок керівництва Сталіна чи Брежнєва. Вони виходять із самої панівної у нас ідеології—із марксизму-ленінізму.

"Марксизм—не догма". Вироблене в першій половині XIX ст. вчення в ряді положень виявилось помилковим або застаріло і було частково переглянуто вже Ленінінм. Одна з найслабших ланок марксизму—теорія нації як породженої капіталізмом минушої єдності; положення про повне підпорядкування національних інтересів класовим (не загальнолюдським, де національне знаходить своє закономірне місце, а саме класовим, що ототожнюються з інтернаціональними—"пролетаріят не має батьківщини"); прогнозування не тільки безкласового, а й безнаціонального суспільства за комунізму.

Саме з марксизму виходить остаточно сформульоване Сталінінм і схвалене Ленінінм визначення нації як історичної спільноти, що характеризується єдністю території, еканомічного життя, історичної долі та психічного складу, який виявляється в культурі. Таке спрощене

хибне визначення не відбиває глибинної суті явища і дає простір для теоретичного і практичного волюнтаризму. Виходячи з нього, жоден із радянських народів уже не є нацією: у одних відібрано територію (як кримські татари), у інших штучно розмито її масовими переселеннями; через надмірну централізацію і спричинену часто не економічними потребами інтеграцію, втрачено єдність економічного життя республік; відчуття єдності історичної долі витруюється всім державним пропагандистським апаратом та системою освіти; національні культури перетворюються на нижчевартісні.

Саме з марксизму виходить горезвісне положення про "злиття націй" у майбутньому, що в різних варіантах ("злиття", "повна єдність", "єдиний радянський народ") пройшло через всі програми партії і наробило дуже багато лиха: не чекаючи "майбутнього", його активно заходилися впроваджувати вже сьогодні.

3. "ПОВЕРНУТИСЯ ДО ЛЕНІНА" в усіх сферах суспільного життя—актуальне гасло горбачовської політики. Однак, щодо національних проблем потрібно визначитися: до якого Леніна нас кличуть повертатися?

Ленінізм, що виник на ґрунті прищеплення марксизму до умов відсталого не так економічно, як політично, деспотичної і колоніальної Російської імперії, не виробив єдиної наскрізної теорії нації і інаціональних відносин за соціалізму. Ленін починав як ортодоксальний марксист із легковаження національним питанням як другорядним і підпорядкованим. Жива практика революційної боротьби, поява в Росії національних соціал-демократій і національних ухилів у самій РСДРП привели Леніна до створення відомої теорії про визнання права націй на самовизначення аж до відокремлення теоретично, але пропаганди недоцільності такого самовизначення з точки зору комуністичних інтересів на практиці (єдність класових інтересів, переваги великих держав у будівництві соціалізму та ін.). Ця теорія, цілком "безневинна" в умовах плюралістичного буржуазно-демократичного суспільства (яким Росія ніколи, крім кількох місяців у 1917 р., не була), в умовах однопартійної диктатури виявила своє справжнє обличчя, перетворивши "право на самовизначення" на пустопорожню фікцію, а спробу реалізувати його законним конституційним шляхом—на

державний злочин (приклад—"справа" групи Лук'яненка у 1961 році).

Однак, широкі національні рухи революційних років у Росії, як і наростання національно-визвольних тенденцій у світі примусили Леніна почати перегляд власних централістських концепцій. Услід за новою економічною політикою він почав намічати нову національну політику, що відбилася в його останніх працях, найбільше в статті "До питання про національності або про "автономізацію". Як альтернативу наростанню бюрократичного централізму, наступу великодержавного шовінізму в самій партії і сталінської моделі національного будівництва ("автономізації", реалізованій таки Сталініним під маскою "союзного федералізму") Ленін допускав навіть розрив єдиної соціалістичної держави і збереження союзу незалежних соціалістичних республік тільки у військовому і дипломатичному відношеннях. Звичайно, можна розглядати це і як тимчасовий тактичний крок (Ленін був геніальним тактиком). Але давайте виходити з того, що саме останні роботи Леніна названо його політичним заповітом партії. На жаль, розгорнути цю свою національну політику Ленін не встиг, а названу статтю було приховано від народу до 1956 року та й потім замовчувано...

4. СТАЛІНСЬКЕ ВИРІШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ фактично не було відступом від марксистсько-ленінської теорії (якщо не лічити останніх, ще не оформлених у цільну теорію, думок Леніна), хіба що здійснювалося нелюдськими деспотичними методами, якими Сталін "стирав національні особливості" і будував безкласове і безнаціональне суспільство. Факти згорання "коренізації" республік (на Україні—"українізації"), впровадження відвертої русифікації, економічної централізації, тотального винищення національної інтелігенції, вішання ярликів "буржуазного націоналізму" за найменшого вияву національної свідомости, виселення цілих народів, вимордування голодом значної частини української нації та ін.—загальновідомі.

5. СТАЛІНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА не припинилася зі смертю диктатора і триває дотепер. Активним провідником її був ХРУЩОВ (його заслуги у викритті "культу особи" і деякій демократизації життя в СРСР не відкидаємо). За нього продовжувалося нищення залишків

національної суверенности, русифікація культури і освіти (сумнозвісний закон про школу" та ін.).

Ще активніше сталінська національна політика проводилася за БРЕЖНЕВА (на Україні заповзятим провідником її був і залишається ЩЕРБИЦЬКИЙ). До державних русифікаційних і централізаторських заходів долучилися поза-судові і судові репресії за найменші прояви національної свідомости (щоправда, про ці репресії офіційно не сказано досі, потерпілих не реабілітовано і не повернено до активної участі в національному будівництві). За Брежнєва оформилася великодержавна теорія "єдиного радянського народу" як наднаціональної спільноти. В нових конституціях республік не виявилось статті про державні мови республік та ін.

Незважаючи на оголошену НОВИМ КЕРІВНИЦТВОМ КП РС політику перебудови, гласности і демократизації та голоси в республіках на захист національної суверенности (в питаннях мови, культури, політичного та економічного самоврядування, самовизначення окремих національних регіонів тощо), ні законодавчих, ні практичних кроків до зміни сталінської національної політики не робиться. Навпаки, проводяться заходи дальшої централізації і денаціоналізації (ліквідація республіканських міністерств, зменшення "націоналів" в органах центральної влади: з 20 членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КПРС тільки троє—неросіяни і т.п.).

6. ПЕРЕГЛЯД НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В СРСР треба починати з чіткого теоретичного осмислення проблеми, перегляду застарілих ідеологічних догм, реальної оцінки національної політики за роки радянської влади і сьогоdnішнього становища, суттєвих змін Конституції СРСР та конституцій республік з метою перетворення СРСР на конфедерацію дійсно суверенних держав, вироблення конкретних практичних заходів. Саме цим, хочеться думати, й займеться намічений пленум ЦК КПРС з національного питання.

14 квітня 1988 року
м. Львів

Вячеслав ЧОРНОВІЛ,
за дорученням
Української Гельсінської Групи

* * *

У дещо стислішому вигляді ці тези були оголошені на засіданні молодіжного дискусійного політичного клубу у Львівському будинку будівельників 31.III. 1988 р. Обговорення тез 14.IV.1988 р. заборонили, а клуб фактично розігнали. Тому дискусію було вирішено перенести на сторінки "Українського Вісника".

Багатолюдні зібрання львів'ян щодругого четверга біля закритого будинку будівельників із вимогою продовжити дискусію з національного питання були прелюдією знаменитих львівських народних мітингів, що розпочалися 13 червня через заборону провести в цьому ж таки будинку будівельників установчу конференцію Товариства української мови.

КОРОТКІ ТЕЗИ ДЛЯ ДИСКУСІЇ З НАЦІОНАЛЬНОГО
ПИТАННЯ
(Квітень 1988 року)

1. ХИБНІСТЬ ПОЛОЖЕНЬ XXVII З'ІЗДУ КПРС про те, що національне питання в СРСР розв'язане справедливо й остаточно, а практика міжнаціональних відносин і відповідна політика партії потребують тільки незначного вдосконалення. В умовах деякої демократизації нерозв'язані національні проблеми нагадали про себе гостро і голосно (Казахстан, Вірменія, Азербайджан, Прибалтика, останнім часом—Грузія, якоюсь мірою Україна, де поки що ставлять переважно мовно-культурні вимоги, та ін.).

Необхідно визнати, що національні проблеми сьогодні найважливіші для радянського суспільства, важливіші навіть за соціально-економічні, бо йдеться про збереження самої цілості держави—не примусом, не затиканням ротів, не репресіями, а доброю волею самих суверенних народів.

2. КОРИННЯ ПРОБЛЕМ, що нагромадилися в національному питанні, не можна зводити до окремих практичних помилок керівництва Сталіна чи Брежнєва. Вони виходять із самої панівної у нас ідеології—із марксизму-ленінізму.

"Марксизм—не догма". Вироблене в першій половині XIX ст. вчення в ряді положень виявилось помилковим або застаріло і було частково переглянуто вже Леніним. Одна з найслабших ланок марксизму—теорія нації як породженої капіталізмом минущої єдності; положення про повне підпорядкування національних інтересів класовим (не загальнолюдським, де національне знаходить своє закономірне місце, а саме класовим, що ототожнюються з інтернаціональними—"пролетаріят не має батьківщини"); прогнозування не тільки безкласового, а й безнаціонального суспільства за комунізму.

Саме з марксизму виходить остаточно сформульоване Сталіним і схвалене Леніним визначення нації як історичної спільноти, що характеризується єдністю території, еканомічного життя, історичної долі та психічного складу, який виявляється в культурі. Таке спрощене

державний злочин (приклад—"справа" групи Лук'яненка у 1961 році).

Однак, широкі національні рухи революційних років у Росії, як і наростання національно-визвольних тенденцій у світі примусили Леніна почати перегляд власних централістських концепцій. Услід за новою економічною політикою він почав намічати нову національну політику, що відбилася в його останніх працях, найбільше в статті "До питання про національності або про "автономізацію". Як альтернативу наростанню бюрократичного централізму, наступу великодержавного шовінізму в самій партії і сталінської моделі національного будівництва ("автономізації", реалізованій таки Сталініним під маскою "союзного федералізму") Ленін допускав навіть розрив єдиної соціалістичної держави і збереження союзу незалежних соціалістичних республік тільки у військовому і дипломатичному відношеннях. Звичайно, можна розглядати це і як тимчасовий тактичний крок (Ленін був геніальним тактиком). Але давайте виходити з того, що саме останні роботи Леніна названо його політичним заповітом партії. На жаль, розгорнути цю свою національну політику Ленін не встиг, а названу статтю було приховано від народу до 1956 року та й потім замовчувано...

4. СТАЛІНСЬКЕ ВИРІШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ фактично не було відступом від марксистсько-ленінської теорії (якщо не лічити останніх, ще не оформлених у цільну теорію, думок Леніна), хіба що здійснювалося нелюдськими деспотичними методами, якими Сталін "стирав національні особливості" і будував безкласове і безнаціональне суспільство. Факти згорання "коренізації" республік (на Україні—"українізації"), впровадження відвертої русифікації, економічної централізації, тотального винищення національної інтелігенції, вішання ярликів "буржуазного націоналізму" за найменшого вияву національної свідомості, виселення цілих народів, вимордування голодом значної частини української нації та ін.—загальновідомі.

5. СТАЛІНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА не припинилася зі смертю диктатора і триває дотепер. Активним провідником її був ХРУЩОВ (його заслуги у викритті "культу особи" і деякій демократизації життя в СРСР не відкидаємо). За нього продовжувалося нищення залишків

* * *

У дещо стислішому вигляді ці тези були оголошені на засіданні молодіжного дискусійного політичного клубу у Львівському будинку будівельників 31.III. 1988 р. Обговорення тез 14.IV.1988 р. заборонили, а клуб фактично розігнали. Тому дискусію було вирішено перенести на сторінки "Українського Вісника".

Багатолюдні зібрання львів'ян щодругого четверга біля закритого будинку будівельників із вимогою продовжити дискусію з національного питання були прелюдією знаменитих львівських народних мітингів, що розпочалися 13 червня через заборону провести в цьому ж таки будинку будівельників установчу конференцію Товариства української мови.

Василь Б А Р Л А Д Я Н У

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ—МЕТА І МЕТОДИ

"Стережіться лжепророків, що приходять до вас в овечій одежі, а всередині вовки хижі. Ви пізнаєте їх за плодами їхніми.

Мт.7, 15-16

"Там, у таборі капіталізму,—запевняли в 1923 році автори "Декларації про створення СРСР",—національна ворожнеча і нерівність, колоніальне рабство, шовінізм, національне гноблення й погроми, імперіялістичні звірства і війни. Тут, у таборі соціалізму,—взаємне довір'я, національна свобода і рівність, мирне співжиття і братерська співпраця народів".

Коли минулого року в 29 числі "Недели" цитували щойно наведені слова, до вірменських погромів у соціалістичному Сумгаїті залишалось якихось чотири місяці, але вже відбулися національні заворушення в Казахстані, Молдавії, Прибалтиці та Якутії. А якщо додати сюди ще й дедалі зростаючі виступи кримських татар за повернення до Криму, то кожному зрозуміло, що продекларована в 1923 році ідилія "мирного співжиття і братерської співпраці народів" у СРСР нічого спільного з дійсністю не має. Це якоюсь мірою підтверджує останнім часом і радянська преса.

"Ми надто багато говорили про свій інтернаціоналізм, видаючи бажане за дійсне,—заявив днями новий мер Сумгаїта—...Але й тут виявилися важкі втрати від "приписок" ("Известия", 09.04.88 р.).Інакше кажучи, мер списав вірменський погром на рахунок сталінсько-брежнєвських "застійних явищ". Та й, аби запобігти у майбутньому негативних наслідків від подібних "приписок", закликає "виробити і здійснити гарантії проти повторення помилок".

А історики союзного масштабу Л.Дробишев та Ю.Поляков причиною сьгоднішніх національних заворушень

вважають те, що "не було готових зразків у розвиткові національних відносин", тобто СРСР не мав кого наслідувати, аби без помилок і "приписок" вирішити національне питання ("Известия", 22.03.88 р.).

Можна було б і погодитися з мером та істориками, якби сьогодні не відбувалася боротьба за відокремлення Еритреї від соціалістичної Ефіопії, Тибету від Китаю, Косова від Югославії, якби Румунія не придушувала угорців, болгар і українців, а Болгарія—румунів і турків. Тут уже не скажеш, що ці країни не мають готових взірців: вони вчаться у СРСР і намагаються не повторювати радянських помилок. Отже, в таборі соціалізму, всупереч авторам "Декларації про створення СРСР", немає миру між народами. Але чому? Бо ж, як писали К.Маркс і Ф.Енгельс, "разом з антагонізмом класів усередині націй впадуть і ворожі відношення націй між собою" (Соч., т. 4, стор. 445). А в таборі соціалізму антагоністичних класів взагалі не існує. І перша країна соціалізму з 1977 року має себе за загальнонародну державу, де, як сказав 2.10.87 р. М.Горбачов, "національне питання... розв'язане. Революція проклала шлях не тільки юридичній, а й соціально-економічній рівноправності націй, зробивши надзвичайно багато для вирівнювання економічного, соціального і культурного розвитку всіх республік і регіонів, всіх народів" ("Правда", 3.10.1987 р.).

Чого ж тоді хочуть казахи, татари, молдавани, народи Прибалтики, вірмени та якути?

На сторінках офіційної преси коло невирішених проблем у національному питанні зводиться до дискусії про обов'язкове, або необов'язкове вивчення мови та історії того чи іншого народу.

Та ось минулого року ленінградські вчені Г.Литвинов і В.Рамм на сторінках сьомого числа неофіційного машинописного журналу "Меркурій" висунули тезу, за якою національне питання в СРСР розв'язане на користь колись відсталих народів за рахунок добробуту росіян, тобто на перше місце поставили занепад російської економіки, що призвело до занепаду освіти, культури, промисловости, сільського господарства, а відтак і до низького життєвого рівня росіян, порівняно з ін. народами СРСР.

Та й національні заворушення в т. зв. Молдавії та Прибалтиці виходять за межі мовної проблеми: бесарабські румуни, народи Прибалтики бажують одного—повернен-

ня до статус-кво, що існувало в першій половині 1940 року, тобто прагнуть виходу із складу СРСР.

І вимоги кримських татар—не мовна проблема: татари хочуть повернутися на рідну землю, якої їх позбавила в 1944 році не Україна, а Москва. Вірменів Нагірного Карабаху відокремлює од Вірменії вузька смуга землі разом з Президією Верховної ради СРСР.

Інакше кажучи, у Бесарабії, Прибалтиці та на Кавказі якщо і йдеться про мову, то лише як про одну з проблем, що виникла внаслідок ігнорування волі того чи іншого народу.

Аби виправити становище, ленінградські вчені пропонують збільшити капіталовкладення в економіку Росії за рахунок раніше відсталих, а тепер буцімто передових народів, а офіційні кола сподіваються, що обмеження числа казахської молоді у вищих учбових закладах Казахстану, збільшення радіо-телепередач і освітньо-культурних закладів у місцях розселення кримських татар, у Нагірно-Карабахській області, Якутії, Молдавії, Білорусії та Прибалтиці уможливить ту гармонію, про яку в Союзі співають і говорять з високих трибун лише "в урочисті дні та й з розчуленням" (Юло Туулик. "Литературная газета", 17.02.1988 р.).

Майже в унісон з партійно-урядовими колами висловлюються й письменники Олесь Гончар, В.Распутін, Н.Гілевич, Ч.Айтматов, Я.Петерс та ін., обстоюючи право народів на рідну мову. І, врешті-решт, зводять це право до пропаганди, наприклад, української серед українців, або до обов'язкового вивчення киргизької киргизами ("Литературная газета", 9.03.1988 р.). Але саме ці тривоги за долі рідних мов, з точки зору "Правды", призводять до "навмисної, особливо в письменницькому середовищі, драматизації мовних процесів". Для газети "Правда" "головне, аби законна любов до рідної мови не перетворювалась на мовний шовінізм, який зможе стати бар'єром до інтернаціоналізації" (Е.Баграмов. "Правда", 14.08.1987 р.). А "інтернаціоналізація нашого життя,—заявив недавно голова Ради Національностей Верховної Ради СРСР Август Восс,—закономірність соціалізму" ("Литературная газета", 4.7.10.1987 р.) Отже, аби зрозуміти причини національних заворушень в СРСР, слід з'ясувати, що являють собою "інтернаціоналізація" та її "закономірність".

Та й дійсно, для того, аби анатомувати яке-небудь

соціально-політичне явище, розкрити справжню суть і підґрунтя подій, треба довідатись про кінцеву мету тих, хто обґрунтував необхідність цих явищ і подій.

За В.Леніним, метою соціалістичної інтернаціоналізації завжди були і будуть, по-перше, "не тільки знищення роздробленості людства на малі держави і всякі відособленості націй, не тільки зближення націй, але й злиття їх" (ПЗТ, т. 27, стор. 240), по-друге, боротьба "за все-світню Федеративну Радянську республіку" (т. 40, стор. 45). До того ж, ця "федерація" є лише "перехідною формою до повної єдності" (т. 41, стор. 158). І саме тому "в будівництві й життєдіяльності радянської федерації пріоритет, безперечно, належить інтернаціональним засадам" ("Інтернаціоналізм в конституційному устрої радянської СРСР". М., 1987, стор. 28). А це повністю відповідає ідеї В.Леніна про те, що "інтернаціональне ... важливіше за національне" (т. 49, стор. 324).

Процес інтернаціоналізації або повного злиття націй багатоманітний і охоплює всі сфери життя, починаючи від права "не народів і націй, а пролетаріату в кожній національності" на самовизначення (Ленін, т.7, стор. 233), тобто "величезна більшість населення країни, дрібнобуржуазна за своїм життєвим становищем і ще більше за своїми ідеями" (ПЗТ, т. 32, стор. 408) взагалі позбавляється права на самовизначення. До того ж, питання про самовизначення КПРС не дозволяє "змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це останнє питання... партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно з точки зору інтересів усього суспільного розвитку і інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм" (КПРС в резолюціях... ", т. 1, стор. 376). Та й сама федерація як перехідна форма "до повної єдності" людства є нічим іншим, як спробою приспати націоналістів, аби у такий спосіб "всунути їм ніж у спину" (XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. М., 1968, стор. 605). І створення СРСР, за словами Й. Сталіна, було лише обіцянками "націоналістам", розшаркуванням "перед представниками національностей" (т. 5, стор. 261), тобто одним з методів інтернаціоналізації.

Саме тому ЦК і XII з'їзд РКП(б) відкинули запропонований від імені України Х.Раковським і М.Скрипником проект конфедеративного устрою СРСР, що забезпечува-

ло рівність республік у союзних органах влади, самостійність у питаннях економіки, зовнішньої політики та торгівлі.

Прийнятий I зїздом Рад СРСР і XII з'їздом РКП(б) сталінський проект "федерації" перетворив Верховну Раду СРСР на інструмент, що дає можливість Росії ігнорувати інтереси всіх неросійських республік, бо кожна Автономна одиниця РСФСР має у Верховній Раді СРСР стільки представників, скільки союзна республіка. Отож, якщо за відновлення незалежності прибалтійських республік висловляться представники всіх неросійських республік, крім РСФСР, то Прибалтика залишиться в складі СРСР, бо більшість голосів у Верховній Раді належить Російській Федерації.

Та найбільшим лихом для неросійських народів, на думку М.Скрипника, став "перший пункт союзного закону про землекористання", який "визначає, що земля є власністю не республік, а цілого союзу", а, у зв'язку з цим, "суверенність окремих республік сходиться тільки на те, що вони мають свій уряд, не маючи території" ("Червоний шлях", 1934, № 8-9, стор. 254). Цей закон якраз і спричинив трагедію кримських татар: 1944 року їх виселено не з Батьківщини, а з "союзної землі". І тепер, аби вони повернулись, слід визнати їх господарями своєї землі.

"Федерація" як перехідна форма "до повного злиття націй" покликана допомогти пролетаріатові створити інтернаціональну культуру, бо "лозунг національної культури є буржуазний (а часто й часто і чорносотенно-клерикальний)... Наш лозунг є інтернаціональна культура демократизму і всевітнього робітничого руху" (Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 120).

Отож, слова Леніна про те, як творитиметься "інтернаціональна культура", розкривають справжню причину того, чому сьогодні "в Білорусії... сумна реальність така, що... далеко не кожний випускник середньої школи зможе зрозуміло відповісти, хто такий Франціск Скорина чи Кастусь Калиновський". А "більшість населення Білорусії має про минуле рідного краю уявлення, м'яко кажучи, розпливчате... З історичної свідомости... білорусів вилучені... десятки славних імен, у тому числі й Микола Гусовський—поет-латиніст ХУІ століття..., якого історики літератури ставлять поряд з Петраркою" (В.Орлов "Литературная газета", 17.02.1988 р.), бо ці імена не по-

трапили в "демократичні і... соціалістичні елементи", з яких можна створити інтернаціональну культуру: носії єдиної культури вже не будуть ні білорусами, ні вірменами. "Народ живий, доки жива його історична пам'ять. Кінчається пам'ять—кінчається щось інше" (там-таки)—"нова спільнота", яку Л.Брежнєв назвав "радянським народом". Та й аби прискорити створення "нової спільноти", живі народи позбавляють історичної пам'яті. До того ж, цій спільноті потрібна ще й єдина мова.

Щодо єдиної мови, то Й.Сталін переказав Ленінові слова про "інтернаціональну культуру" ось так:

"...мови зіллються в одну спільну міжнародну мову, яка... буде... новою мовою, що вбере в себе кращі елементи національних мов" (Цит. за кн.: Краткий философский словарь. М., 1951, стор. 614). Але мови виникають, розвиваються і зникають разом з народами відповідно до своїх внутрішніх законів. І створити єдину мову з "кращих елементів національних мов" неможливо. Така мова може з'явитися лише внаслідок витіснення з ужитку всіх "неперспективних мов". Яка ж виявиться найбільш перспективною? За словами Леніна, "потреби економічного обороту самі собою визначають ту мову даної країни, знати яку більшості вигідно в інтересах торговельних зносин. І це визначення буде тим твердіше, що його прийме добровільно населення різних націй, тим швидше і ширше, чим послідовніший буде демократизм" (ПЗТ, т. 24, стор. 117).

І сталося чудо: народи СРСР без референдуму, без відповідних постанов і законів // "визнають" російську мову "добровільно прийнятою... як засіб міжнаціонального спілкування" (Програма КПРС. К., 1986, стор. 43). Проте, для неросіян "добровільне значення" російської мови умовне, бо вони зобов'язані знати її. Це тільки для російського населення в республіках знання національної—справа суто добровільна, бо російська мова для всіх нас у межах СРСР загальнодержавна". (Ч.Айтматов. "Литературная газета", 09.03.1988). Та й вивчення неросіянами рідної мови—теж "справа суто добровільна". Відмова од добровільності при виборі батьками мови навчання дітей призвела б до порушення демократичних принципів у національному питанні" (В.Карпов. "Литературная газета" 09.03.1988). Виявляється, "демократичним принципом" визначається нерівноправність мов, бо росі-

йська обов'язкова для всіх, а національні необов'язкові навіть для неросіян. І цьому "демократичному принципові" ми зобов'язані тим, що декілька росіян, які постійно живуть, скажімо, в МРСР, примушують 130-тьох молдаванів "говорить по-русски" (Э.Кондратов. "Известия", 15.03.1988). Інакше кажучи, ми є свідками того, що журналіст Ю.Владимиров в інтерв'ю з А.Воссом назвав "розвитком союзних республік в напрямку зникнення національних ознак" ("Литературная газета", 07.10.1987). А це, за словами А.Восса, "об'єктивний і закономірний процес" (Там же). І якщо нашим письменникам сьогодні дозволено волати з високих трибун про вивчення національних мов і історії, то це не що інше, як "розшаркування" перед представниками приречених на русифікацію народів, бо, як засвідчує той же А. Восс, "нема нічого чужішого комуністичній ідеології, ніж намагання штучно підштовхувати історичний процес або перешкоджати йому" (Там таки).

Але історія постійно спростовує марксистську теорію націй. Восени 1843 року К.Маркс заявив, що як тільки суспільству вдасться скасувати емпіричну сутність єврейства, крамарство та його передумови, єврей зробиться неможливим", тобто зникне (Соч., т.1, стор. 413). Проте через сто п'ять років виникла єврейська держава—і з єврея-крамаря з'явився єврей-хлібороб, робітник, інтелігент і солдат.

Та й Ф.Енгельс у 1851-52 роках зарахував чехів, словаків, західних українців і всіх південних слов'ян у число приречених на смерть народів (т.8, стор.84). І вважав, що коли ці народи спробують ще раз скористатися революцією для здобуття незалежності, тоді революційна Німеччина змушена буде знищити їх (т.8, стор.85). Але в 1918 році слов'яни довели, що вони не збираються вмирати, а німці навіть і не спробували не допустити незалежності слов'ян.

І саме небажання царської Росії надати народам, зокрема українцям, права на вільний розвиток призвело до того, що в лютому 1917 року у скинненні монарха вирішальну роль грали керівані петербурзькою організацією Укр. СДП Волинський, Преображенський та Ізмайлівський полки, які склалися з українців, і українські робітники Петрограду (ж. "Життя й революція", 1924, №2, стор. 226). Та й жовтнева революція в Росії не перемогла б, і Колчак з Денікіним не були б розбиті без підтримки з боку при-

гноблених народів колишньої Російської імперії (Й.Сталін, т.6, стор.145). І ці народи боролися не за злиття в один міфічний народ, не за російсько-національну двомовність, не за передачу своєї землі Союзові, а за те, аби бути господарем у себе вдома і ввійти у всесвітнє коло народів не на правах другорядних, а рівноправними. Сталінська "федерація" поклала край сподіванням народів. Національне питання зведено до підрахунків ось такого гатунку:

"У нас працюють 40 відсотків росіян, 35—узбеків, 15—українців і білорусів, сорок націй і національностей", що, за словами М.Горбачова,— "повний інтернаціонал" ("Правда". 10.04.1988).

У Західній Німеччині є підприємства, де турків, греків, югославів теж набагато більше, ніж німців. Але, на відміну від узбеків із об'єднання "Алгоритм", про яких пише "Правда", німці з представниками інших народів розмовляють не турецькою, а німецькою, бо вони, німці,— господарі своєї землі.

Але І зїзд Рад СРСР і лєнінськo-сталінськe вирішення національного питання тільки на певний час загальмували прагнення неросійських народів до дійсного самовизначення. Національні заворушення останніх років засвідчують, що виник своєрідний історичний зигзаг. Говорячи словами історика Ю.Борисова, "об'єктивна закономірність повернула історичний процес на магістральну лінію" (газ. "Комсомольская правда", 02.04.1988 р.), а магістральною лінією ХХ століття щодо людства є лінія на звільнення народів од нерівності і другорядності. Ясна річ, "коли здійснюється повернення, воно не буває поверненням до вихідної точки. Це вже є новою точкою відрахунку" (там-таки). Народи більше не повірять "інтернаціоналізатором"-асиміляторам. І, аби цей "відрахунок" не призвів до перетворення СРСР на великий Сумгаїт, треба не тільки повернутися до проекту конфедеративного устрою СРСР, а й перебудуватися в Союз Радянських Соціалістичних держав, бо обраний у 1922 році шлях до інтернаціоналізації та злиття народів не лише виявився помилковим, але й веде до загибелі держави.

Тільки конфедерація поверне народам свободу і гідність. Іншого шляху просто не існує.

м. Одеса

Я. КИЇВЕЦЬ

В. І. ЛЕНІН ПРО ШОВІНІЗМ— І ЗАВДАННЯ ПЕРЕБУДОВИ У ВИРІШЕННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

(Закінчення. Початок див. у випуску 11-12)

ВІД РЕДАКЦІЇ: Продовжуючи друкувати (дещо скорочено) написану з націонал-комуністичних позицій статтю київського науковця-комуніста, який, не дуже вірячи в проваджувану його партією перебудову, волів сховатися за псевдонім, застерігаємо, що деяких думок автора не поділяємо. Вважаємо, наприклад, що критика В. Леніним "автономістських" поглядів Й. Сталіна, фактично реалізованих в сучасному СРСР, та деякі нові ідеї останніх Ленінових праць з національного питання ще не дають твердих підстав заперечувати роль Леніна як творця так званого "демократичного централізму", тобто командно-адміністративної державної системи, яка не лишає простору дійсній суверенності республік, як і будь-якому іншому виявові широкого самоврядування (економічного, політичного). Зрештою, неодноразові заяви М. Горбачова про те, що основні принципи створення і 66-річного існування СРСР сумнівів не викликають, а національна політика комуністичної партії назагал правильна і потребує тільки деяких коректив,—теж свідчать, що теперішнє керівництво КПРС не проводить різниці між ленінською і сталінською національною політикою.

Взявши на озброєння хибну дореволюційну тезу В. Леніна про шкідливість культурно-національної автономії та розподілу шкільної справи за національностями, автор статті доходить логічного в такому випадку висновку, що в УРСР, якщо її вважати суверенною республікою, мають право на існування тільки українські школи. Стоячи на позиціях національно-культурного плюралізму, ми не можемо в цьому погодитися ні з В. Леніним, ні з "Я.Київцем", бо вважаємо, що позбавлення росіян, євреїв, поляків, угорців, румунів та ін. національних меншостей України права на шкільну освіту рідною

мовою було б нічим іншим, як заміною нині суцього російського шовінізму українським.

Ми поділяємо думку автора про необхідність реорганізації СРСР на конфедерацію незалежних соціалістичних держав, але гадаємо, що автор пропонує невдалу назву такого утворення—Радянський Соціалістичний Інтернаціонал.

* * *

Які ж конкретні кроки слід зробити для проведення національної реформи в дусі ленінського розв'язання національного питання?

Децентралізувати державний устрій СРСР. Утворити Радянський Соціалістичний Інтернаціонал з виділенням Російської Радянської республіки—це вимога розвитку політичної демократії, соціалізму й інтернаціоналізму.

Досі ще не завершена місія Великої Жовтневої соціалістичної революції в справі національно-територіальної реорганізації Російської імперії, не ліквідовано "великодержавного становища російської нації". Отож, головною передумовою ліквідації соціальних і політичних коренів російського шовінізму є продовження національно-територіальної реорганізації СРСР.

Політичне відокремлення націй у самостійні держави за соціалізму Ленін розглядав і як найкращий засіб ліквідації великодержавного шовінізму, і як вимогу розвитку політичної демократії і соціалізму. Наприкінці життя В.І.Ленін подумував реорганізувати СРСР, "залишити союз Радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному" (т. 45, стор. 344). В національній свободі Ленін вбачав один із видів громадянської свободи взагалі (т. 7, стор. 100). Надмірна централізація державного устрою породжує бюрократизм і шовінізм, вимагає введення російської мови державною мовою союзного рівня, а це породжує соціалістичний антиросійський "націоналізм" як реакцію на великодержавний російський шовінізм.

Утворення нового Союзу—Радянського Соціалістичного Інтернаціоналу на основі справжньої суверенізації і політичної незалежності соціалістичних республік ("подлинное единство не имеет ничего общего с единооб-

разием, с иерархией"—М.С.Горбачов) є в сьгоднішніх історичних умовах (за наявності соціалістичного табору) вимогою часу і демократичного розвитку Конституції СРСР. Нова система союзності радянських республік є закономірним історичним актом і виступає вимогою розвитку соціалістичної демократії.

Відповідаючи тим, хто був прихильником погляду, ніби самовизначення націй за капіталізму неможливе, за соціалізму зайве, В.Ленін писав (т. 30, стор. 122):

"Це теоретично безглуздий, практично—політично шовіністський погляд. Цей погляд є нерозумінням значення демократії. Соціалізм неможливий без демократії в двох розуміннях: 1) не можна пролетаріатові здійснити соціалістичну революцію /а, значить, і перебудову для сьгоднішнього моменту—Прим. авт./, якщо він не підготовлюється до неї боротьбою за демократію; 2) не можна перемігшому соціалізму вдержати свої перемоги і привести людство до відмирання держави без здійснення повністю демократії. Тому, коли кажуть: самовизначення за соціалізму зайве, це така сама нісенітниця, така сама безпомічна плутанина, як коли б хто сказав: демократія за соціалізму зайва".

Саме за характером вирішення національного питання в багатонаціональній країні визначається ступінь демократичності її державного устрою. Більше того, в сьгоднішніх умовах успіх Перебудови слід пов'язати з розвитком національної самосвідомості радянських людей, котра породжує у людини почуття господаря своєї країни і дбайливе ставлення до свого дому, землі, до особистої функції в суспільстві, відповідальне і доброзичливе ставлення до інших народів світу. І, навпаки, денационалізація—це шлях до прагматичного і антиетичного роздвоєння психіки людини, алкоголізації і оміщання, космополітизму, обездуховлення і т.п.

Ленін підкреслював, що форми союзу радянських республік можуть бути різними і це анітрохи не повинно дивувати (нині ми живемо в союзі сталінської форми).

"Намагання наперед, раз назавжди, "твердо" і "безповоротно" розв'язати це питання, — писав В. Ленін (т.40, стор.19), — було б вузькістю розуміння або просто тупоумством". Леніна лякала поспішність і "адміністративне захоплення" Сталіна при утворенні СРСР. Леніна також тривожила сталінська ідея "автономізації" як "в корені невірна". Його турбувало зловживання російською мовою.

"Свобода виходу з союзу..., — пише В. Ленін (т. 45, стор. 339-340), — виявиться порожнім папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ."

Сьогодні підтвердило прогноз В. І. Леніна.

Одна з центральних помилок під час організації СРСР — це відсутність Російської Радянської Соціалістичної республіки в його складі. Російська радянська федеративна соціалістична Республіка — об'єднання народів, в якому територіально-адміністративні суперечності царської Росії не вирішені і донині на основі ленінського вчення про самовизначення націй. Сталінська "автономізація" дорого обходиться національному розвитку народів РРФСР. В.І.Ленін ще до революції виношував план національного визволення з-під царського шовіністичного чорносотенного устрою не тільки "іногородців" Росії, а й самого російського народу з наданням йому територіальної і політичної незалежності. Ленін відстоював право на самовизначення і утворення політичної держави шляхом відокремлення також і для великоруської нації. Він писав:

"Ми, великоруські робітники, сповнені почуття національної гордості, хочемо що б то не стало вільної і незалежної, самостійної, демократичної, республіканської, гордої Великої Росії, яка будує свої відносини зі сусідами на людському принципі рівності, а не на кріпосницькому принципі привілеїв, який принижує велику націю". (т.26, стор.99).

Проте історія пожартувала над російським народом. Піднявшись на революційну боротьбу з колонізаторським царизмом, що дало змогу деяким іншим народам імперії утворити національні держави, сам власної національної держави не збудував. Це наслідки сталінської концепції "автономізації" і її корінне розходження з ленінською концепцією самовизначення націй.

Всупереч Леніну, Сталін наполягав на федеративному складі Російської республіки:

"Може здатися, що доцільніше було б увійти в Союз Республік не РРФСР як цілісному федеральному утворенню, а окремими республіками, що входять до складу РРФСР, очевидно, розклавши попереду РРФСР на складові частини. Я думаю, що цей шлях нерациональний, недоцільний і виключається самим ходом кампанії... Йдучи цим неправильним шляхом, ми прийшли б, до такого становища, в силу якого нам довелося б, крім восьми автономних республік, виділити ще з РРФСР спеціальний російський ВЦВК і російський Раднарком, що повело б до великої організаційної перетряски..." (Сталін. Твори, т. 5, стор. 150-151).

Сталінська фразеологія суперечить ленінському вченню про соціалістичні нації і їх право на утворення самостійних політичних держав. Більше того, В.І.Ленін назвав "великорусько-націоналістичною кампанією" ідею Сталіна включити Україну, Білорусію, Грузію, Вірменію, Азербайджан (які уже були незалежними) до складу Російської Федерації на правах автономних республік. Проте в часи свого правління Сталін (а слідом за ним і Брежнєв) практично здійснювали, всупереч Конституції СРСР, політику злиття республік в "єдину неподільну" державу.

Ленін рішуче засудив сталінську модель СРСР, вбачаючи в ній втілення ідеї автономізації, яку "офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік" (В.І.Ленін. Повне зібр. творів, т. 45, стор. 339). Свої незгоди зі Сталіним В.І.Ленін виклав

наприкінці грудня 1922 р. в праці "До питання про національності або про "автономізацію", котру вважав найважливішим програмним документом з національної політики. Цією працею В.І.Леніна і потрібно керуватися в часи перебудови, проводячи національну реформу відповідно до ленінських настанов (див.: т. 45, стор. 567). Нинішня форма союзности СРСР не ліквідує коренів великодержавного російського шовінізму, хоч він і маскується інтернаціональними гаслами.

Розкол із шовіністами, писав Ленін, є "першим обов'язком революціонера" (т.26, стор. 322). Тільки той справжній комуніст і інтернаціоналіст, хто бореться проти шовінізму, хто з почуття любові до російського народу виступає за реалізацію його права на утворення незалежної Російської Радянської республіки. Саме в такому напрямку децентралізація РРФСР завдасть смертельного удару по шовіністичному гальму розвитку соціалістичних націй, породить справжній інтернаціоналізм.

Боротьба за демократичний і інтернаціональний соціалізм повинна стати змістом нинішньої Перебудови, а такий соціалізм можна побудувати лише в новому союзному об'єднанні—Радянському Соціалістичному Інтернаціоналі, утворення якого докорінно змінить політичну й соціальну ситуацію в світі, подасть імпульс народам всього світу в боротьбі за національне визволення. Радянський Соціалістичний Інтернаціонал приведе до нової розстановки сил прогресу і реакції в нашій цивілізації на користь демократії і соціальної справедливості. Форма союзности народів у вигляді СРСР, при її прийнятті в 1922 р., була вимушеною, нині вона стала гальмом на шляху національного і соціального прогресу.

Самостійність радянських республік В.І.Ленін ставив у залежність від ступеня розвитку демократії і соціалізму. Національне питання В.І.Ленін розглядав як частину питання про революцію, демократію і соціалізм.

"Нам кажуть,—писав Ленін (т. 35, стор. 111),—що Росія роздробиться, розпадеться на окремі республіки, але нам нічого боятися цього. Хоч би скільки було самостійних республік, ми цього страшитись не станемо".

В. І. Ленін мріяв про таку демократію, за якої "не могло бути недемократичного розв'язання питання про відокремлення" (т. 24, стор. 217). Заперечення права на відокремлення Ленін називає "шовінізмом найгіршої марки".

Утворення Радянського Соціалістичного Інтернаціоналу є не тільки вимогою розвитку демократії і соціалізму, а й вимогою інтернаціоналізму — цієї найгіршої зброї світового робітничого люду в боротьбі проти соціального зла. Проте Сталін і Брежнєв вбачали суть інтернаціоналізму не в праві націй на самовизначення, а в створенні на російській культурній традиції "нової історичної спільноти людей—радянського народу", внаслідок чого республіки стають все більш формальними утвореннями, втрачаючи національну форму і державність у політичному, культурному, економічному і господарському відношенні і зливаючись в єдиний всесоюзний державний комплекс. Ідеологія Сталіна і Брежнєва—це ідеологія "віртуозів показного інтернаціоналізму". Вони "клялися й божилися", що вони інтернаціоналісти", а на ділі були запеклими соціал-шовіністами, бо в їхній моделі "єдиної-неподільної держави" проявилися найгірші варіанти шовінізму. Сталінізм і брежнєвізм породили псевдоінтернаціоналістську психологію російського народу. Як красномовний приклад можна вказати на ставлення росіян до інонаціональних мов. У 1979 р. понад 16 мільйонів осіб неросійських націй назвали російську мову рідною, а "повага" росіян до мов інших народів ось яка: із 1 млн. 134 тисяч росіян Білорусії жодна особа не назвала білоруської мови рідною, зате 1 млн. 248 тисяч білорусів назвали рідною мовою російську, відмовившись від білоруської. Як бачимо, інтернаціональна вулиця на білоруській землі—з одностороннім рухом. Не краще проявляється "інтернаціоналізм" у росіян, що живуть в інших республіках Союзу. В Узбекистані 43,5 тисячі узбеків назвали російську мову рідною, а з 1 млн. 666 тисяч росіян Узбекистану узбецьку мову рідною назвало лише 465 осіб. В Казахстані з 5,99 млн. російського населення казахську мову рідною назвало 353 особи, а з казахів російську мову рідною назвало 72,3 тис. осіб. В Азербайджані з 475,2 тисяч росіян азербайджанську мову

рідною назвало 314 осіб, а серед азербайджанців російську мову рідною назвало 48,9 тис. осіб. У Киргизії з 911,7 тисячі росіян киргизьку мову рідною назвало 65 осіб, а в Таджикистані з 395 тисяч осіб, таджицьку мову рідною назвала 61 особа. На Україні російську мову рідною назвали 4 мільйони українців. У той же час із 113.52 млн. росіян в РРФСР лише 21 тисяча осіб назвала рідною мовою неросійські мови. У порівнянні з росіянами, українці дуже погані "націоналісти"... Ставлення росіян до неросійських мов—дзеркало їх "інтернаціоналізму". Шовіністи заявляють про неперспективність неросійських мов. Як бачимо, шовінізм і "в білих рукавичках і при найвишуканіших мовних зворотах огидний". (Ленін, т. 22, стор. 149).

Утворення Радянського Соціалістичного Інтернаціоналу—є також передумовою успішної боротьби з язвою націоналізму. Досить на цей рахунок навести такі слова В.І.Леніна: "Для боротьби з язвою націоналізму в усіх її формах дуже важливе значення має проповідь права на самовизначення" (т.4, стор. 201). При справжньому демократичному ладі, згідно з В.І.Леніном, вільні нації "мирно відокремлюються одна від одної" (т. 23, стор. 144).

Приймаючи тезу Леніна про політичне відокремлення націй у самостійній державі з розвитком демократії і соціалізму і враховуючи трагічний стан української нації, Україні слід скористатися гарантією 72 статті Конституції на "право вільного виходу із СРСР" і набуття статусу політично незалежної соціалістичної держави. До отримання політичної незалежності українському народові, як і всім народам в складі нинішнього Союзу, потрібно боротися за відродження Ленінських настанов у галузі мовної політики, а саме:

- 1) в матеріальній і духовній діяльності національних республік вживати рідну мову;
- 2) ліквідувати "російську екстериторіальну культурно-освітню автономію";
- 3) заборонити державну мову союзного рівня як привілей російської нації;
- 4) не допускати узаконення національно-російської двомовності на Україні і Білорусії;
- 5) засудити міграційну політику російського анексійного "Інтернаціоналізму";

Розглянемо ці вимоги детальніше:

1. Шовіністи колоніялістської царської Росії називали "собачими наріччями" мови, якими говорило 60% невеликоруського населення Росії (В.І.Ленін. Повне збір. творів, т. 24, стор. 279). Зокрема, українську мову було оголошено "вещью вредной" і за її вживання навіть карали в судовому порядку (згадаймо "валуєвщину"). Шовіністи розуміли, що знищення мови рівнозначне знищенню народу.

Ось чому В. І. Ленін найважливішим заходом у боротьбі з шовінізмом вважав контроль над вживанням національних мов народів Союзу. Основна теза Леніна—розвиток національних республік на рідній мові: "...Треба запровадити найсуворіші правила відносно вживання національної мови в інонаціональних республіках, які входять до нашого Союзу, і перевіряти ці правила особливо ретельно" (т. 45, стор. 344). Порушення такої мовної політики Ленін кваліфікував "закінченим опортунізмом" в сфері національних взаємин.

Слід видати закон про громадянство республіки, який стосуватиметься громадян, котрі переїжджають на постійне місце проживання із своєї республіки в іншу.

2. Силу великодержавному російському шовінізмові надав привілей у насадженні російських шкіл за межами РРФСР.

Десять років тому в українській пресі з жорстоким лицемірством писалось: "Великим здобутком соціалізму на українській землі є 4,7 тисяч шкіл з російською мовою викладання". Сьогодні таких шкіл на Україні 80%. Але, як відомо, здобутки царизму в русифікації шкільної освіти на Україні також були грандіозні. Ленінська позиція в цьому питанні відома. Ленін виступав за освіту на рідній мові в союзних республіках, закликав протидіяти спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, вимагав "перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас" (т. 39, стор. 314). Сьогодні "знаряддям комуністичної освіти трудових мас" на Україні є російська мова, котра запанувала в дитячих садках, школах, вузах, у діловодстві і на всіх ділянках державного будівництва. Проте перший секретар ЦК КПУ тов. Щербицький заявляє:

"Никакой так называемой "национальной проблемы", о которой так много толкуют наши враги за границей, в нашей республике не существует. Национальный вопрос решён у нас наилучшим образом, правильно, по Ленину". (Щербицкий В.В. О задачах партийных организаций республики по дальнейшему улучшению работы с кадрами в свете решений XXIV съезда КПСС. Доклад на Пленуме ЦК Компартии Украины 17 апреля 1973 г.)

По суті, Щербицький впровадив на Україні засуджену Ленінінм так звану "екстериторіяльну культурно-освітню автономію" в специфічно російському варіанті, комуфлюючи цей акт "інтернаціоналістськими" фразами. В.І.Ленін писав:

"Інтереси демократії взагалі, а інтереси робітничого класу особливо, вимагають якраз протилежного: треба добиватися злиття дітей всіх національностей в єдиних школах даної місцевости... Проти будь-якого поділу шкільної справи за національностями ми повинні виступати якнайршучіше".

Ніяких російських шкіл на Україні В.І.Ленін не допускав. Російські школи на Україні—це, користуючись термінологією Леніна, "розгороджування всієї державної шкільної справи національними перегородками", це—"прямо шахрайська, шарлатанська затія". Вони є "шматочками привілеїв для великорусів", "зразковим "російсько-бундівським" соціал-шовінізмом (т. 26, стор. 116).

Відома, що "чорносотенні банди російського царизму" (Ленін, т. 26, стор. 7) дореволюційну Україну вкрили сіткою російських шкіл, душили українську мову. Це саме здійснює сьогодні на Україні Щербицький. Російські школи на Україні—це не тільки "екстериторіяльна культурно-освітня шкільна автономія" для росіян, а й засіб обрусіння українських дітей, бо двері в ці школи відкриті й українцям. Російські школи в інонаціональних республіках прищеплюють російським дітям психологію винятковости своєї нації, психологію переваг над дітьми інаціональними, бацилу російського націоналізму. Вони

стали виявом національного привілею для росіян, наочно демонструючи антиінтернаціоналізм. Російські школи за межами РРФСР утримуються за рахунок бюджету інонаціоналів. Виходить, як у тій приказці: "за наше жито нас і бито".

Витриманий до кінця інтернаціоналізм несумісний із поділом шкіл за національними ознаками. "Культурно-національна автономія" в шкільній справі, згідно з Леніним (т. 23, стор. 429):

"(в) суперечить інтернаціоналізмові;

( ) втягує в сферу впливу буржуазного націоналізму;

(б) абсолютний і витончений націоналізм".

"Абсолютним і витонченим" російським націоналізмом і є практика організації російських шкіл на територіях неросійських республік.

Сьогоднішні шовіністи запровадили антиінтернаціоналістське звільнення школярів від вивчення української мови в російських школах України. Антиукраїнська діяльність шовіністів привела до очорнення всього українського, у т.ч. і мови. Оміщанені батьки віддають своїх дітей саме у російські школи, бо ж існує оте—"українська мова—мужицька". Звичайно, всього цього не було б, якби на Україні не провадилась тотальна русифікація шкільної справи.

Шовіністи в неросійських республіках проводять політику вилучення шкільної справи з відання держави. Намагання виправдати гасло свободи вибору мови навчання в національних республіках є не що інше, як спекулятивна ширма "показної" "інтернаціональної демократії" шовіністів.

Сьогодні шовіністів дуже влаштовує "екстериторіальна культурно-національна автономія" в загальному масштабі. Чому влаштовує? По-перше, вона уже реалізована на 100% для російської нації. По-друге, здійснювана шовіністами міграційна політика російського анексійного "інтернаціоналізму" призвела до того, що неросійські народи на своїй національній території становлять у багатьох випадках чисельну меншість.

Які є підстави думати саме про такий шовіністський план перебудови рішення національного питання? Ось свіжий приклад агітації за "екстериторіальну культурно-національну автономію". Г.Х.Попов (див.: "Знамя", №1,

1988) пропонує перейняти досвід США в національному питанні і агітує за організацію "національних земляцтв", тобто, по суті, "екстериторіяльної культурно-національної автономії", котрій сам відкрито симпатизує.

Стратегічні плани шовіністів спрямовані на обман радянських народів у такій послідовності: спочатку в часи перебудови здійснити дереспублікацію і проголосити "культурно-національну автономію" для всіх народів, потім звинуватити лідерів перебудови в антиленінізмі в галузі національної політики і домогтися відміни "національних курій". Реальним наслідком цих вивертів стане "велике чудо"—"єдина неподільна Велика Русь. Все це дає підставу передбачити: шовіністи ще раз переписуть історію, виділивши в ній епоху волюнтаризму Горбачова". Але чи не помиляються шовіністи в планах на створення "єдиної-неподільної Росії"?! "Демократія,— писав В.І.Ленін (т. 22, стор. 150),—

ніколи не допустить, щоб самосвідомість прихильників свободи і ворогів гноблення в усіх народностях підмінялася російською національною самосвідомістю,—при гнобленні і цькуванні поляків, євреїв, "іногородців" взагалі.

3. Як відомо, російський царизм проголосив російську мову державною. В.І. Ленін рішуче виступав проти цього, вбачав у державній мові наочний прояв великодержавного шовінізму. Державна мова, згідно з Леніним, виступає головним гальмом культурного розвитку неросійських націй. Державна мова—це "досвід чорносотенців" (т.24, стор. 273), це типова філософія ліберала" (т. 24, стор. 280), це "ганьба", "поліцейщина", "тупоумність". В.І.Ленін постійно вимагав скасування статусу російської мови як обов'язкової державної мови (т. 24, стор.57, 129, 226, 276, 279-281, 362, 376; т. 31, стор. 423; т.32, стор. 151; т. 39, стор. 313; і ін.). Проголошення царизмом російської мови обов'язковою державною призвело до зачепу мов і культур неросійських народів Росії, до денаціоналізації та русифікації цих народів. Російська мова стала інструментом шовіністичної політики царизму щодо національних меншостей.

Питання про русифікацію і рівноправність мов було

поставлене на 22-му з'їзді РСДРП. Торкаючись патякань ліберальної газети "Русское слово", буцімто представники неросійських народностей самі стараються навчити дітей російської мови і буцімто потреби економічного обороту змушують вивчати мову більшості, що зручніше для спілкування (газета писала:

"Навряд чи хто-небудь навіть з противників обрусіння стане заперечувати, що в такій величезній державі, як Росія, повинна бути одна загальнодержавна мова і що такою мовою... може бути тільки російська").

В. І. Ленін категорично пише:

"Логіка навиворіт! Маленька Швейцарія не втрачає, а виграє від того, що в ній нема однієї загальнодержавної мови, а їх аж три: німецька, французька й італійська... Чому ж «величезна» Росія, значно більш строката, страшенно відстала, повинна гальмувати свій розвиток збереженням якого б то не було привілею для однієї з мов? Чи не навпаки, панове ліберали? Чи не повинна Росія, якщо вона хоче догнати Європу, покінчити з усіма і всілякими привілеями якомога скоріше, якомога повніше, якомога рішучіше? (т. 24, стор.114-115).

На жаль, сьогоднішня логіка мовної політики як за аргументацією, так і за релізацією відповідає логіці чорносотенської ліберальної газети "Русское слово", а не вченню В.І.Леніна. З обуренням В.І.Ленін визнавав:

"У нас є, наприклад, в Комісаріаті освіти чи коло нього комуністи, які кажуть: єдина школа, тому не смійте вчити іншою мовою, крім російської! По-моєму, такий комуніст, — великоруський шовініст. Він сидить у багатьох із нас, і з ним треба боротися" (т. 38, стор. 178).

Ця ленінська вимога боротьби проти зловживань російською мовою, котра поставлена вождем перед чле-

нами партії і партійним апаратом, на жаль, не виконується. Навпаки, у нас фактично російська мова проголошена обов'язковою державною мовою і закамуфльована "національно-російською двомовністю". В результаті цього, наприклад, вживання української мови звузилось до катастрофічних для нації масштабів. Російська мова централізованим порядком насаджена в системі державного діловодства, шкільного і вузівського навчання і т. д. і т. п. Чи личить нам, комуністам, мовчати, не помічати цієї несправедливості, цього зрадництва ленінізму, цього, кажучи словами Леніна, "непростимого опортунізму"?

Я беру на себе відповідальність заявити, що Перший секретар ЦК КПУ В.В.Щербицький, хоч і не перестає відмінювати слово "інтернаціоналізм", насправді здійснює соціал-шовіністську політику щодо українського народу, русифікує його. Підтвердження цьому: у Ворошиловграді, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Кіровограді, Києві, Чернігові функціонує 1037 російських шкіл і лише 66 українських, що в процентному співвідношенні становить відповідно 94% і 6%. Зовсім немає українських шкіл у Донецьку, Ворошиловграді, Сімферополі, Миколаєві. У Запоріжжі—1 українська школа, в Чернігові—1, в Одесі—3, в Сумах—3, в колишній столиці України місті Харкові—2. За русифікаторство Ленін вимагав суворо карати. Введення російської мови, по суті, обов'язковою державною мовою СРСР суперечить ідеї створення СРСР, стверджує шовіністську ідею "головного народу" і його культурних привілеїв.

Інколи лунає заява: ніякої державної мови у нас немає, а існує мова "міжнаціонального спілкування". Щоб не було непорозумінь, звернімося до В.І.Леніна:

"Що означає обов'язкова державна мова? —пише В.І.Ленін (т. 24, стор. 279). І відповідає: "Це значить практично, що мова великоросів, які становлять меншість населення Росії, нав'язується всьому іншому населенню Росії. В кожній школі викладання державної мови має бути обов'язкове".

А хіба, запитаємо, у нас викладання російської мови не обов'язкове? Обов'язкове на всій території СРСР!!!

4. Запровадження на Україні і в Білорусії національно-російської двомовности стало ефективним механізмом обрусіння обох республік.

В.І.Ленін категорично засуджував русифікацію України і Білорусії. Він підкреслював зайвість російської мови як державної на територіях слов'янських націй, оскільки це, за словами Леніна, буде шкодити розвиткові їхніх мов. В.І.Ленін (т.23, стор. 302) пише:

"Зокрема соціал-демократія відкидає "державну" мову. В Росії така мова особливо зайва, бо понад сім десятих населення Росії належить до споріднених слов'янських племен, які при вільній школі у вільній державі легко досягли б, унаслідок вимог економічного обороту, можливости порозумітися без усяких "державних" привілеїв одній із мов".

Близькість мов трьох народів—українського, білоруського і російського незаперечна. Запитується, навіщо вносити недовір'я у стосунки між братніми народами, гальмувати штучно розвиток національних мов через так звану "національно-російську двомовність"?

"Якщо відпадуть усякі привілеї, якщо припиниться нав'язування однієї з мов,— пише В.І.Ленін (т. 24, стор. 114-115),—то всі слов'яни легко і швидко навчаться розуміти один одного і не будуть лякатися "жахливої" думки, що в спільному парламенті залунають промови різними мовами".

Ми не перестаємо писати про "національно-російську двомовність", але ніхто не написав дослідження про шкідливість її для розвитку національних мов, споріднених з російською. А ця шкідливість прямо таки наочна. Сьогодні потрібний конституційний захист української і білоруської мов, як цього вимагає ленінізм:

"Цілком так само було пояснено, що проблема охорони прав національної меншости може бути розв'язана тільки шляхом видан-

ня загальнодержавного закону в послідовно-демократичній державі, яка не відступає від принципу рівноправности" (т. 24, стор. 139).

5. Шовіністи найжорстокіше переслідують людей, котрі виступають за національні права. Цьому є пояснення. Вони бояться, щоб не розкрилася міграційна політика російського анексійного "інтернаціоналізму" щодо територій радянських народів. Ця міграційна політика є вираженням пристосування соціалізму до російського експансіоністського націоналізму. Жонглюючи прапором показного "інтернаціоналізму", шовіністи здійснюють свій задум щодо анексії в майбутньому територій народів Союзу. Механізмом реалізації цього задуму є перемішування (з одночасною русифікацією) представників різних націй у процесі спланованих міграцій населення. Таке "вирішення" національного питання механічним методом призвело до того, що на сьогодні 55 мільйонів радянських людей проживає за межами своїх рідних республік. Звернемося до статистики. Уже в 1979 р. в РРФСР проживало 3 млн. 657 тис. українців, у Казахстані—898 тисяч, в Узбекистані—113 тисяч, у Молдавії—560,7 тисяч, у Киргизії—109 тисяч і т.д. Але зверніть увагу: 79% українців, що проживають за межами України рідною мовою називають російську. Підемо далі: в Узбекистані в 1979 р. проживало 1 млн. 666 тис. росіян, у Казахстані—5.99 млн., в Грузії—371,6 тисяч, на Україні—10,471 млн., у Білорусії—1,134 млн., в Азербайджані—475,2 тисяч, у Молдавії—505,7 тисяч, в Киргизії—911,7 тисяч, в Таджикистані—395 тисяч і т. д. Але тільки 0,2 % російського населення в неросійських республіках назвали своєю рідною мовою мову неросійську. У деяких неросійських республіках російські мігранти в кількісному відношенні уже переважають місцеве населення. Так, в Казахстані корінна нація—казахи стала у себе вдома нацією меншости, а на перше місце вийшли росіяни. Цей своєрідний російський "анексійний інтернаціоналізм" впровадив у Казахстані російську "екстериторіальну культурно-освітню автономію". Ніякого мовного інтернаціоналізму до казахської мови російське населення не проявило. Із майже 6 мільйонів росіян казахську мову рідною назвало заледве 353 особи.

Анексіоністський дух російського шовінізму наочно демонструє "пропозиція" одного з теоретиків соціалістичного шовінізму І.М.Кислицина (див: И.М.Кислицин. Вопросы теории и практики федеративного строительства Союза ССР. Пермь, 1969):

"Часть территории республики, на которой национальность, давшая наименование республике, не составляет абсолютного большинства, передается в состав той республики, коренное население которой составляет абсолютное большинство на указанной территории".

Йдучи за логікою названого шовініста-анексіоніста, слідом за територією Казахстану до складу РРФСР належить включити і території ряду інших союзних республік, у яких більшість населення уже становлять росіяни.

Сьогодні фактично відбулася дереспублікація автономних республік у складі РРФСР. Навіть згідно з даними 1970 р., в Карельській АРСР проживало росіян 68,1 %, в Бурятії—73,5 %, в Мордовії—58,9 %, в Удмуртії—57,1 %. У 1979 р. російське населення переважало чисельністю корінну націю в таких автономних республіках, як Башкирська, Калмицька, Кабардино-Балкарська, Комі, Марійська, Татарська, Якутська. Немає сумніву, що в історії з Карело-Фінською РСР проявилася саме політика вищезгаданої анексії.

Територіальне анексіювання російським населенням інонаціональних республік проводиться методично і послідовно. Ця тиха історична окупація йде інколи під гаслом "інтернаціональної" допомоги відсталим народам колишньої царської імперії.

Політика перемішування інонаціоналів теж здійснюється під гаслом "інтернаціональної". Цей механізм обрусіння і десоверенізації держав неросійських народів можна проілюструвати цифрами: у 1979 р. за межами своїх республік проживало 74 % татар; біля 50 % чувашів; біля 32 % башкірів; біля 70 % мордвинів; 38 % вірмен; 23 % таджиків; 15 % українців і т. д. Це означає, що десятки мільйонів людей не задовольняють своїх національно-культурних потреб у галузі освіти, мови і т.п. У статті "Статистика і соціологія" В. І. Ленін (т. 30, стор. 334) надає

великої ваги факторові національної однорідності держави з точки зору національної справедливості, бо в національно однорідних державах, пише Ленін, "національна несправділивість як політичне явище відіграє цілком незначну роль." Доцільність створення національно однорідних регіонів, з точки зору задоволення національно-культурних потреб людей (а це і є одне із головних завдань соціалізму), сумніву не викликає. Однак, магістральною стратегією шовіністів є створення в найкоротші строки такої ситуації в усіх радянських республіках, коли корінна нація опиниться в меншості. Під виглядом потреби в людських ресурсах, всякими шляхами (вербування, організоване переселення, розподіл спеціалістів-випускників технікумів і вузів, всесоюзні будови тощо) людей переганяють з одних республік в інші. Досить сказати, що 1986 р. в Казахстані жили представники 106 націй та народностей, на Україні—більше 100. Запитується, чи можна за такої строкатості національного складу населення, задовольнити їхні національно-культурні потреби? Звісно, ні!

Міграція, кажуть шовіністи,—це засіб зміцнення інтернаціональної єдності радянських людей. Насправді ж, інтернаціоналізм починається з національної самосвідомості людини, з її поцінування чужої культури. Національна самосвідомість вказує на ступінь олюднення людини, бо за мовою, за Словом стоїть культура людства. Сотні мільярдів карбованців обходиться радянському народові його власна денационалізація і обездуховлення. Шовініст П.Г.Семенов оптимістично прогнозує: "Государственное слияние наций произойдёт уже в обозримом будущем". Хоча таке "злиття" є злочином перед світовою цивілізацією, злочином перед духом, людською історичною культурою, злочином перед Словом. Задля денационалізації і обрусіння радянських людей шовіністи-брежнєвці пішли на розвал сільського господарства, економіки, знищення екологічного середовища народів. Це той же фашизм, тільки в іншій формі і кольорі. Підкреслюю, міграційна кампанія здійснюється підступно і методично продумано. На завершальному етапі цієї шовіністської програми планується проголошення нової "єдиної неподільної" держави з "єдиною російською нацією".

В часи Перебудови ми повинні засудити російський

централізм і кадровий шовінізм. Без цього вимога демократії нездійсненна. "Демократія,—писав В.І.Ленін,—ніколи не буде говорити про загальне піднесення", коли поруч (і вгорі!) стоять націоналісти російські, які всіляко гноблять ряд народів" (т. 22, стор. 150). Саме шовінізм—найстрашніший ворог демократії в багатонаціональній державі.

6. Сьогодні вкрай необхідні статті в Конституціях республік і Союзу на захист людей від денационалізації. Ленін вимагав покарання і моральної відповідальності кадрів за русифікаторську політику. Згадаймо "Проект постанови Політбюро ЦК РКП(б) з питань про завдання РКП(б) в місцевостях, населених східними народами" (т. 4, стор. 325), або "Проект рішення ЦК про завдання РКП(б) в Туркестані" (т. 41, стор. 413-414), в якому зазначалося, що російські робітники і комуністи, які дуже заражені колонізаторською психологією, великоросійським націоналізмом, підлягають виселенню з Туркестану, а російські чиновники-колонізатори підлягають виселенню в російські концентраційні табори.

Які ж масштаби успіхів шовіністів в обрусінні народів Союзу? Згідно з всесоюзним переписом населення 1979 р., 16,3 млн. осіб неросійських націй відмовилися від рідної мови і назвали такою російську. Серед усього населення Союзу рідною російську мову назвали 17,1 % українців, 25,4 % білорусів, 81,2 % караїмів, 60,7 % іжорців, 42,6 % німців, 23,7 % комі, 83,3 % євреїв, 38,9 % асирійців, 18,1 % чувашів, 29,4 % татів, 27,4 мордвинів, 23,4 % удмуртів, 44,4 % корейців, 44,1 % карелів, 56,8 % греків, 50,3 % фінів, 38,5 % шорців, 61,1 % вежив і т. д. Як бачимо, успіхи в обрусінні грандіозні. Для контролю своїх практичних успіхів шовіністи навіть передбачали /ганьба! / в анкеті всесоюзного перепису населення серед неросійських народів графу: "из них считают родным языком русский". Як бачимо, в цьому випадку проявляються засуджена Леніном (т. 22, стор. 150) підміна свідомості інонаціоналів "російськонаціональною самосвідомістю". У книзі "Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму" (Львів, "Вища школа, 1976) як на досягнення "розвинутого соціалізму" (а нині його називають "волюнтаристським", "застійним") вказується, що 36% українців розмовляють виключно російською мовою (сьогодні цей

показник значно вищий).

Денаціоналізація і асиміляція ряду народів призвела до того, що деякі з них опинилися на грані цілковитої депопуляції. Досить сказати, що в 1979 р. налічувалося: караїмів—3 тисячі, татарів—22 тисячі, іжорців—всього 700 осіб. Отже, "доінтернаціоналізувались". Подібне "інтернаціоналізування" в дійсності є втіленням в життя антиінтернаціоналістської концепції "відмирання націй", за якою приховується головна мета шовіністів—денаціоналізувати і зросійшити радянські народи, що фактично є переродженням соціалізму в соціал-шовінізм, або, більш конкретно, в "мирний", "пригладжений", "солоденький" російський націонал-соціалізм.

Тактика верховодів шовінізму—списувати всі помилки в галузі національних відносин на тих чи інших керівників нашої країни і партії, скажімо, Сталіна, Кагановича, Брежнєва, Суслова. Їх оголошують "козлами отпущения", а самі продовжують сталінсько-сусловську справу.

Ні! Треба прийняти найдійовіший закон, котрий не тільки закріпив би антишовіністські заходи, не тільки усунув би базу виникнення шовінізму, а й суворо карав би поборників шовінізму. Цього вимагає суть соціалістичної справедливості і демократії. Одним із головних пунктів цього закону повинна стати децентралізація державного устрою СРСР і створення нового Союзу—Радянського Соціалістичного Інтернаціоналу.

м. Київ

ТОТАЛЬНИЙ ГАНДЖ, АБО ПЕРЕБУДОВА З ПОГЛЯДУ СОЦІОЛОГІЇ*

Читати пресу стало цікаво. Маю на оці московську пресу. Про київську так ще не скажеш. Київська преса, щоб триматися на хвилі часу, передруковує статті й романи з московської (якою ж пустою виступає тепер обласна та районна преса УРСР!). Певний виняток серед київських газет становить "Літературна Україна", котра загалом тримає добрий тон. Наші грубі (насправді тонкі, аж світяться) часописи дещо зрушилися зі свого довголітнього зачовганого шляху в останніх номерах минулого року, але не дуже, не дуже.

Преса зараз притягає загальну увагу. Певна (але не повна) її відвертість—це найбільше досягнення перебудови на сьогодні. І притягає вона передусім публіцистикою. Один мій колега каже: "Шукаю в періодиці навіть не «Дітей Арбату», а статей свіжого погляду". Ще 1985—1987 років ми шукали правди в художніх творах, а тепер цього замало. Вже не правди (це категорія мистецька), а істини (тобто наукової думки) філософської, історичної, суспільно-політичної, соціологічної, економічної прагнемо. Але до істини, передусім концептуального рівня, ще далеко. (І чи дійдеться?).

Візьмімо до прикладу (з погляду просування до істини) висвітлення в цілій низці статей часописів і газет 1987 року історії політичного керівництва СРСР од середини 20-х років. У цих статтях варіюється одне питання: як могла б змінитися доля країни, якби нею правив не Сталін, а Троцький, чи "улюбленець партії" Бухарін, чи Риков та ін. Загалом зародок цього варіювання певним чином закладений був "Листом до з'їзду" В.І.Леніна. Замість того, щоб чітко законстатувати, що майже нічого серйозного (Ленін запропонував розширити лише кількість членів ЦК) не робилося для збудування демократичних інституцій, тобто переходу до функціонування

---

* Стаття написана за доповіддю, виголошеною на засіданні філософської секції Українського культурологічного клубу 19 червня 1988 року.

демократичної політичної системи в державі, автори залишаються в цілковитому полоні російської традиції авторитарного державного правління. Ця інерція думання така сильна, що витoki всіх майбутніх трагедій зводяться до перебирання осіб і рис їхньої вдачі. А масова свідомість фіксує авторитарну (монархічну) традицію у формах: "За Леніна було...", "За Сталіна діялося...", "За Хрущова...", "За Брежнєва...", так само, як колись "За Миколи Першого...". А один солідний автор дописався до того, що всю біду схильний пояснити психічною хворобою Сталіна. Це, звичайно, легше, ніж проаналізувати конкретні соціально-історичні передумови сталінізму від початку існування Радянської держави. На перешкоді до істини став гандж думання, гандж мислення.

Та людський розум має ту особливість, що, незалежно від каверзувань буття, невпинно йде-просувається до крайні-дивини, що зветься істиною. І вже з початком цього року з'являються розвідки узагальнюючого плану. Так, у концептуальній статті А.Нуйкіна ("Новый мир", 1988, №№1, 2) йдеться про контрреволюційний переворот 1929 року, здійснений Сталіним, співвідносно до революційного жовтневого перевороту 1917 року. Варта всілякої уваги щодо загальної історичної оцінки і стаття драматурга О.Гельмана ("Советская культура", 1988, 9 квітня). І, нарешті, з'являється стаття, що містить конкретну історичну оцінку політичного і державного ладу СРСР періоду 30-50 років. Це стаття "Хто вище влади?" М.Попова ("Советская культура", 1988, 26 квітня), де читаємо: "Сталін знищував мільйони кращих, заповзятливих, талановитих (про справжню величину наших втрат нам ще доведеться дізнатися). Але головне—створив ідеальну тоталітарну державу". Звичайно, це перша така оцінка на шпальтах радянської преси, а не взагалі. Крім таких самих закордонних оцінок, вони давалися в самвидавській літературі 60-х років. А ще раніше великий Вернадський у щоденнику 1941 року після підписання звернення "До вчених усіх країн" Академії наук СРСР у зв'язку з нападом гітлерівської Німеччини на СРСР зазначає: "Це перше звернення, котре не містить нищих офіційних вихвалень: " навколо свого уряду, навколо Й.В. Сталіна", говорить про фашизм... Підкреслено те, що відрізняє нашу диктатуру ідеологічно від німецької й італійської" ("Литературная газета", 1988, 16 березня). А в

запису від 15 листопада 1941 р. читаємо: "У світовому зіткненні ми—тоталітарна держава—супроти тих принципів, котрі вели нашу революцію". (Там само).

Для уточнення понять не зайве тут навести елементарне визначення: "Тоталітаризм—політичний режим, відкрита терористична диктатура найреакційніших кіл імперіалістичної буржуазії, що характеризується всеосяжним (тотальним) деспотичним втручанням у всі сфери життя суспільства. До тоталітаризму (фашизм, військові диктатури, хунти) вдаються великі монополії, коли буржуазна демократія безсила розв'язати класові суперечності капіталістичного суспільства. За умов тоталітаризму урядові передається вся повнота законодавчої і виконавчої влади" (Політичний словник, К., УРЕ, 1987, с. 784). Нам важливо з цієї дефініції виокремити найхарактерніші риси тоталітаризму, що ж до соціальної сили, виявом котрої він є, то про це скажемо далі.

Найсуттєвішою рисою тоталітаризму, як впливає з дефініції, є терор. Преса доволі висвітлює цю тему. Навіть київська мовчазна і вичікувальна преса також друкує матеріяли про терор 30-х років ("Вітчизна" опублікувала, хоч і обкарнавши, поему В.Сосюри "Розстріляне безсмертя", численні матеріяли на цю тему є в "Літературній Україні". Терор, страх, насильство—оце ті умови, в яких жили "найщасливіші люди у світі—радянські люди" від кінця 20-х до початку 50-х років. Убити, розстріляти, замордувати людину-гвинтика ім'ям держави буквально дорівнювало тому ж, як убити надокучливу муху. "Московские новости" (1988, № 19) подають такий промовистий факт: 18 жовтня, 1937 р. "ОСО" в складі Вишинського та Єжова розглянуло "справи" про 551 особу і всім був один вирок: розстріляти! ("Сільські вісті" передрукували також цю статтю). Безперечно, кати не підписували окремих вироків на кожную жертву (це фізично неможливо), а полегшували собі справу, підписуючи списки...

Сталіністи розширили арсенал терористичних засобів до небувалого розмаїття і багатства. Будь-які засоби для досягнення мети вважали придатними. Недарма Макіявеллі вважався улюбленим автором Сталіна. Так, для досягнення 100 % колективізації використовували і депортацію, і арешт, і, врешті, масовий голод, що привели селянство до "блискучої перемоги колгоспного ладу". Маю тут навести дві цифри, котрі ще не трапля-

лися в пресі. Не знаючи відають про них і ті, хто пише про 1933 рік на Україні. Ці цифри зберігав у своїй пам'яті (боювся записати, подібно як дружина Бухаріна напам'ять вивчила його "Заповіт") український інтелігент, який вижив. Узяті ж вони з вуст тодішнього начальника ЦСУ УРСР, який заявив, що населення УРСР за 1933 р. зменшилося на 10 млн. 560 тис. осіб (сюди потрапляють всі: померлі з голоду, померлі від хвороб і природною смертю, репресовані і ті, що втекли від голоду, виїхавши за межі УРСР). Друга цифра стосується найтемнішої сторінки з історії нашого народу за все його більш як тритисячорічне існування: через суди УРСР протягом 1933 року пройшло 10 тис. справ про людоїдство...

У наведеній дефініції тоталітаризму зазначено і таку його рису, як всеосяжне деспотичне втручання у всі сфери життя суспільства. Своєрідність ситуації в СРСР полягла в тому, що власне не існувало того ні великого, ні малого соціуму, що його прийнято називати суспільством. Держава регламентувала, втручалась, вершила все. Одна група людей давила, чавила всі інші. Якщо найелементарнішою ознакою суспільства є наявність цілої низки і системи вільних асоціацій—від аматорських до політичних, вільної преси і екзистенції особистости, то нічого подібного в СРСР не існувало. Ті бутафорії, начебто добровільні громадські і професійні об'єднання (профспілки, творчі союзи тощо) виконували волю режиму, існували з його ласки і виконували його накази. Раніше існуючі соціальні структури було зламано. Мало місце абсолютне одержавлення життя населення. Існувала лише держава, і кожен індивід являв собою складову держави, її гвинтик. Якщо індивід виявляв ознаки особистости, поводив себе хоча би дещо незалежно, не хотів перетворитися на гвинтик (не йшов у носороги), не хотів існувати так, як усі, як ті, що перетворилися на гвинтиків, тобто на рабів режиму, його вилучали із загалу, знищуючи одразу або через "архіпелаг ГУЛаг". Ця крайність одержавлення людського конгломерату в соціології і політології має назву етатизму.

В основі етатизму лежить явище очуження. Величезна соціальна група, що складає державний та партійний апарат (тепер його чисельність дорівнює 18 млн., а членів КПРС є зараз понад 19 млн.) узурпувала права громадян, власність, їхнє майно. І саме життя громадян на

правах власности, подібно до присвоєної собі власности на заводи, фабрики, землю, належало цій групі. Через державу (армію, міліцію, суд, органи правління), утримувану громадянами, ця група потурала ними і розпоряджалася як власністю. Держава, що була збудована зусиллями робітників, інтелігенції, селян, обернулася проти них.

Етатизм в СРСР 30—40-х років досяг свого найповнішого розвитку, перевершивши за ступенем своєї розквітlosti всі тоталітарні режими, котрі коли-небудь існували на землі.

І період історії тоталітарного режиму в СРСР носитиме ім'я свого творця, називаючись, як в подібних випадках в інших країнах, сталінізмом. А зм'якшувальна назва "період культу особи Сталіна" не втрималася. Цілком виправдана на перших етапах усвідомлення радянськими людьми своєї справжньої історії, вона, ця назва, тепер поступається своєму точнішому еквівалентові.

А щодо радянського суспільства, то воно стало формуватися зі середини 50-х років (від 20-х років сталінізм нічого не зберіг). Правда, існує погляд про другий—тоталітарний (після 1929 року) період розвитку радянського суспільства. Тоталітаристські форми правління в СРСР від того часу значно послабились, частково відмерли, але ще не зжили себе повністю. На сьогодні СРСР все ще залишається державою очуження. Теперішні реформи політичного, державного, соціального гатунку, що їх названо перебудовою, повинні би остаточно вивести СРСР за межі тоталітаризму.

Повертаючись до змісту дефініції тоталітаризму, треба відзначити, що досі в літературі справа виглядає так: Сталін—вправний апаратник, політик-інтриган, деспот за вдачею ("сын Востока, он по-восточному жесток")—запровадив найвідповідніший для себе тоталітарний порядок. Це так і не так. Це так на позірному рівні, але не в сутності речі: сталінський режим як політична форма держави був витворений, покликаний до життя отією величезною соціальною групою, що її ми вже згадали.

Філософ Анатолій Бутенко висновує (сміливо, як для радянської катедр-науки на сьогоднішній день) таке: Сталін узурпував владу панівного класу—пролетаріату. Цікаво, гарно, але це тільки—зручно. Так зручно, що зручніше і бути не може. Ще б пак: чиста історична випа-

дковість! І всі питання про закономірність сталінізму автоматично відпадають.

Та що соціології та історії до чийось зручностей!

Колись Джілас пояснив сталінізм своєю теорією "нового класу" (новий радянський панівний експлуататорський клас).

Однак до великої спільности людей, чії соціяльні інтереси захищав сталінський режим (сукупність тоталітарних засобів і методів політичного та державного правління країною—накази, беззаперечний послух, насилля, безмежна влада партійних і державних апаратників, безумовне застосування міліції й армії для виконання наказу, концтабори), не докладається звична характеристика панівного класу. Ця група людей не була в традиційному розумінні власником засобів виробництва і землі. Вона володіла всім (аж включно з людьми) за допомогою держави, через державу. Вузькі егоїстичні інтереси, що об'єднували людей в осібну групу, відгороджували їх від решти громадян (згадайте існуючу інституцію номенклатури). Все вказує на кастову природу цієї панівної групи людей. Вихідці з пролетаріату, дрібних буржуа, майже з люмпенів, безмаєтні, неосвічені, бездуховні—ці люди діставали крісла-посади в державному та партійному апаратах, а, отже, й владу, з допомогою котрої визискували народ і поводитися з ним відповідно до своїх нищих уявлень і вимог кастової олігархії на чолі зі самим тираном-дияволом. Соціяльний склад касти добре відбивала зміна складу ЦК РСДРП від часів Леніна (як правило, високоосвічені віддані борці за комуністичні ідеали) до складу ЦК ВКПБ(б) за Сталіна, особливо після 17-го з'їзду (напівписьменні функціонери, віддані власним інтересам збагачення і своєму "вождю").

Отже, беручи до уваги ці пояснення, наведена дефініція тоталітаризму прочитується з логічно-структурного боку цілком належно, завершувально.

Здійснюваний тепер перехід до демократичного суспільства все ще залишається проблемним.

І хоча новий політичний курс КППС має вже трирічну історію, проте актуальність питання про незворотність перебудови продовжує зберігатися. І справа не тільки в тому, що вже вкотре протягом життя одного покоління не здійснився жоден новий курс (за глибиною реформ

нинішній—таки найрадикальніший). Справа в тім, чи вдасться перебрати від касти владу народові—єдиному суверену. В історії відомі, хоча і рідкісні, випадки відмови від влади окремих осіб—спадкоємців престолу, але добровільна відмова від влади цілої 18-мільйонної касти—справа неймовірна.

І все-такі вона можлива. Можлива за однієї суттєвої умови. Досі революційна перебудова йде "зверху". Як традиційно це для Росії (Поволі й Україна втяглася в цю традицію). Можливості цього шляху відомі: реформи будуть тривати до тієї глибини й обшвиру, доки це не загрожуватиме інтересам касти, доки вони, реформи, зміцнюватимуть економіку. Як тільки загроза еканомічної катастрофи минеться і відкриються перспективи більш-менш задовільної (для касти) економічної стабілізації, новий політичний курс буде підтято.

Та діалектику суспільних рухів, історичних процесів важко передбачити. І за умови, єдиної рятівної умови: переходу революційної перебудови до "низів"—звершення (і перевершення) нового політичного курсу цілком реальне. Ознаки переходу ініціативи до низів є. Так, в Естонії створено Народний фронт на підтримку перебудови. В Україні досі низи ще не усвідомили ні свого дійсного становища, ні своїх можливостей, ні навіть ідеалів перебудови (все це залишається переважно сферою інтелігенських прагнень і захоплень). А каста вже включила свій гальмівний механізм у перебудову, на чільному місці котрого видніються написи "Спустити на гальмах! Не поступитися ключовими позиціями!".

По-різному ставляться до перебудовчих реформ соціальної групи в Радянському Союзі. Радянський соціолог Г.Попов (ж. "Огонёк", 1988, № 18) за ступенем прибічності до перебудови виділяє її основні сили, що в них легко проглядаються соціальної групи: найвище керівництво країни; апарат партійних, державних, господарських, громадських організацій; керівники господарських підприємств; інтелігенція; рядові трудящі. Цю класифікацію зроблено, звичайно, за принципом утилітарного ставлення до перебудови. Цілком правомірний соціологічний принцип. Можна висунути ще десятки інших принципів. Видається досить плідним з погляду соціальної вагомості очікуваних результатів перебудови класифікувати групи за принципом прагнення до свободи,

вільності. Адже прагнення до свободи—один з рушійних чинників історичного поступу взагалі. Вільність—домінанта людської сутності. Коли класифікувати соціальні групи за принципом прагнення до свободи, то можна виокремити (на підставі матеріалів преси, громадської активності, практичних результатів за три роки й авторського досвіду) такі соціальні групи:

—творчі працівники літератури, мистецтва, науки, техніки;

—міський інженерний склад;

—"менеджери" великої промисловости;

—працівники конфесій;

—кооператори різних сфер виробництва;

—студенти;

—ремісники;

—вищі керівники КПРС і Радянської держави;

—селяни-колгоспники;

—робітники промисловости;

—робітники сільські (радгоспи);

—працівники центральних органів управління (міністерства, комітети і т. д.);

—працівники середньої ланки державного (районно-обласного) апарату;

—працівники середнього апарату КПРС.

Та кожна група гасло "Свободи!" розуміє по своєму. Для груп продуцентів (кооператори, ремісники, робітники, селяни) спільною є свобода економічна, комерційна, свобода привласнювати собі результати власної праці. Для "менеджерів" актуальною є свобода організаційної діяльності. Церкви жадають релігійної свободи (відкрити відібрані церкви, мечеті, молільні будинки, будувати нові, друкувати релігійну літературу, пропагувати свою віру, легалізувати заборонені церкви, як українська католицька). Студенти прагнуть свободи дискусій, демонстрацій, мітингів, самоврядування навчальних закладів. Вище керівництво КПРС і держави—за певні зміни під цілковитим своїм владним контролем. Групи апаратників середньої ланки КПРС і держави, як і працівники центральних органів управління, налягають на те, щоб утримати свою свободу: залишити все без змін, чи принаймні близько того, що було в період болота /брежнєвщина/ провести перебудову по-косметичному. Але є група, яка стремить до свободи в найбільшому обсязі, до

вільностей, котрих прагнуть майже всі інші групи, разом узяті,—до свободи політичної, економічної, комерційної, релігійної, творчої, свободи слова, друку, думки, асоціацій тощо. Ця група посідає перше місце в нашій класифікації.

Як бачимо, успіх реформ залежить від глибокого усвідомлення своєї свободи (формованої своїми інтересами) соціальними групами. Цей успіх далі безпосередньо залежатиме від усвідомлення своєї свободи наймасовішими соціальними групами, тобто групами продуцентів. Як тільки усвідомлення цими групами своєї свободи (зрештою своїх соціальних інтересів) сягне глибини непримиренності зі своїм становищем, глибини готовності відстоювати свою свободу спільним зусиллям цих груп,—перебудова піде "знизу", в неї включаться низи. Тоді перемога перебудови забезпечена! Доки цього не станеться, доля перебудови викликатиме тривогу.

Загально визнано тепер, що найперш необхідно усунути політичні перепони на шляху реформ. Тобто конче потрібно:

—скасувати цензуру;

—звільнити всіх політв'язнів (як правило, їх звільняють буквально на другий день після проголошення змін політичного курсу; тому просто обурливо, що через три роки перебудови залишаються за ґратами такі громадські діячі, як Іван Кандиба, Микола Горбаль, Василь Овсієнко, Богдан Климчак та ін., а на засланні страждають Юрій Бадзьо, Левко Лук'яненко, Микола Матусевич);

—проголосити свободу політичної діяльності, політичного плюралізму, включаючи свободу не тільки опонентських висловлювань (плюралізм думок), а й асоціацій, у тому числі політичних;

—скасувати низку реакційних законів, що обмежують свободу слова, друку, політичної діяльності. Так само вже необхідно розв'язати найгостріші частки національного питання, не даючи його суперечностям накопичуватися. Чому б шляхом плебісциту (як це робиться звичайно в усякому демократичному суспільстві), проведеного під наглядом Комісії із репрезентаторів усіх республік СРСР, не розв'язати проблему Нагірного Карабаху, кримо-татар? Чому б не ухвалити юридичних актів на захист національних мов у СРСР?

Тупцювання на місці з розв'язанням усіх цих невід-

кладних, болючих питань і справ відбиває опір панівної касти новому політичному курсові. А це вже не що інше, як гандж дії, гандж чину.

Усі тепер сподіваються на рятівну реформу політичної і державної системи СРСР. Навіть В.Щербицький виступає за неї. Однак, дотеперішній хід перебудови свідчить, що пасивність більшої частини населення (тобто групи продуцентів) віддає долю реформ у руки касти, групи апаратників та вищого керівництва КПРС і держави. Пасивність, крім іншого, має той ґрунт, що про нього писав М.Шмельов ("Новый мир", 1987, № 6): виросло покоління, яке відучили від ініціативи, від критичного мислення, від праці. А це вже тотальний гандж. Тому створення найрізноманітніших асоціацій, де громадяни-трудящі становлять організовану силу, де вони змогли би позбуватися того тотального ганджу, є потребою дня. Саме в цих асоціаціях громадяни зможуть швидше усвідомлювати свою свободу, свої соціальні групові інтереси. А отже, й дійово впливати на хід перебудови, котрий має йти невпинно, як каже М.Шатров, "далі, далі, далі...".

І кожен інтелігент, який за місцем своїм у суспільному русі повинен якнайглибше розумітися на ідеях, концепціях і теоріях соціального розвитку, має не тільки бути просвітником і друковано пропагувати ідеї реформ, а стати агітатором-проводирем їх в саме життя. Бо не кожен робітник, не кожен селянин чи ремісник може встигнути розібратися в бурхливих потоках словесної боротьби на шпальтах газет, а грубих часописів вони майже не читають. Інтелігенція, яка найрішучіше виступає за реформи, має розірвати своє коло, в котрому вона сама себе агітує за перебудову, і, зливаючись з усіма трударями, вершити справу оновлення в ім'я волі, демократії, соціальної справедливості, в ім'я духовного розквіту України. Має справдитися поетовий заклик:

Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

Бо інакше...

м. Київ

ІДЕОЛОГІЧНА ТВАНЬ У ЦЕНТРІ ЄВРОПИ...

...Уявіть собі, ми, українці, як константує наука, теж у Європі. Навіть у центрі! Центр, щоправда, не в Києві, а в Закарпатті, але це не має істотного значення, земля одна, наша, і за сучасних комунікаційних можливостей від географічного центру Європи до Києва зовсім близько. Отже, усенька наша соборна громада таки на видноті! Перед очима всієї Європи! Аж страшнуvато...

Та не бентежтеся, добрі люди! Нас ніхто не бачить, і ми нічого не чуємо. Навіть голосу перебудови. Хоч, мабуть, не в одного служителя муз українських радісно виспіває серце:

О прекрасний час!
Неповторний час!

Звичайно, вам не треба нагадувати, якого часу стосувалися ці відомі слова нашого відомого поета. В Україні лютував голод, мільйони пухли і гинули... А поет вигукував: о прекрасний час! І ці рядки стали хрестоматійними для нашої нової історії. Передусім історії нашої інтелігенції. Її нестримної емоційно-поетичної стихії і розумової... ну, скажімо, інертності. А простіше—бездумності. Це вже—традиція, це вже—рівень. Навіть ширше і глибше—натура. Отже, наша трагедія.

Я не про Павла Тичину і не про час його сакраментального гасла "Партія веде!" Це окрема розмова. Що потребує слова спокійного і раціоналістичного. І про Тичину, і про час. Слова суспільно-політичного і морального. Ніякий час не повинен виправдовувати аморальності вчинку, але може пояснити його.

Одначе теперішній час не здатний пояснити поведінку сьогоднішніх нащадків Тичини, які, ніби очманілі від ідеологічних випарів півстолітньої тривалості, самозабутньо проспівують об'єктивно аморальні рядки Тичини:

о прекрасний час!
неповторний час!

Власне, я збирався кинути репліку на інші рядки з вірша "Партія веде". Ідеологічно ще виразніші та масштабніші. Зі сфери високої міжнародної політики і самої

стратегії міждержавних, міжнаціональних взаємин.

Людство у своєму антагоністичному протистоянні опинилося на краю загибелі, над прірвою самознищення. Огледілося—і жажнулося: попереду, якщо йти старою дорогою, не "світле майбутнє", а темінь і холод небуття. Навіть політики із м'язами та генами можновладців послаблюють пропагандистський запал і починають робити дещо реальне для мирного співіснування країн із різними соціально-політичними системами. Уже й нагорі пробують відмовитися від ярлика "ворог" і при звичаїтис-ся до поняття демократичнішого—"опонент". Нове мислення—для для нашої країни і для всього світу—не може обійтис-ся без ідеологічної ревізії вчорашніх догм і стереотипів. У російській пресі раз-у-раз натрапляємо на слово вільніше і демократичніше—діалогічне.

А ми, по шию замасковані ідеологічною тванню сталінської премудрости, усе ще вірнопіддано проголошуємо ідеологію агресії й глобального тоталітарного розбою:

Та нехай собі як знають
божеволіють, конають,—
нам своє робить:
всіх панів до 'дної ями,
буржуїв за буржуями
будем, будем бити!
будем, будем бити!

В ідеологічній атмосфері міжнародних взаємин Радянського Союзу з капіталістичним світом ці слова звучать дивовижним дисонансом принаймні з середини 70-х років, з часу Гельсінської наради за європейську безпеку та співробітництво.

Одначе українських школярів продовжують задурманювати наукою ненависти у поетичному викладі Павла Тичини. "Літературна Україна" у 1983 р. відзначає 50-річчя з дня опублікування в "Правді" поетової декларації "Партія веде".

Прийшов квітень 1985 року, січень 87-го, досягнуто згоди про ліквідацію в Європі ракет середньої та меншої дальности—перший крок на шляху роззброєння, уперше в історії!

А в Києві, у центрі Європи, зі столиці 50-мільйонної

України, зі сторінок столичного журналу "Київ", у листопаді, тобто напередодні високої зустрічі у Вашингтоні, знову лунає парубоцько-замашне:

будем, будем бити!
будем, будем бити!

Нещасний народ! Кого ще історія так завзято й немилосердно біла і б'є? А його освічені сини, ледь продишнувши пилюку чорнобильської радіації, усе ще безтямно розмахують кулаками:

Та нехай собі як знають
божеволіють, конають...

Конає чи не конає "буржуй", а хочу його заспокоїти: українське "будем, будем бити"—не позиція, не доктрина, тим паче не політика! Це всього лише бездумне повторення старих догм і чужих гасел. Та не забуваймо: бездумність—не безсила і не безплідна. Вона несе потенції гниття і руйнування. Явища небезпечні, надто якщо вони в центрі і визначають духовний клімат і політичну інерцію шостої частини великої держави. А втім, світ нас не бачить, світ нас не чує... Тож, хлопці, тягніть і далі:

будем, будем бити!
будем, будем бити!

Ачей заслужите ласки, і вас самих хоч на цей раз не поб'ють...

...Ніяк не може спуститися наша Республіка зі своїх осяйних висот на грішну землю, на свою землю.

Після 20-річного "творчого вигнання" з Росії повернувся до неї Лесь Танюк. Республіка, яка не особливо сяє тетральними талантами й досягненнями, зустріла режисера цькуванням та інтригами.

Про численні неформальні об'єднання в країні вже спокійно, як про щось звичайне, пише російська преса. На появу Українського культурологічного клубу в Києві та відновлення журналу "Український вісник" українські партійні газети ("Вечірній Київ", "Радянська Україна", "Вільна Україна") відгукнулися поліцейським ідеологічним свистом, добре знайомим нам, українцям, з допере-

будовного часу.

Міхаїл Горбачов у доповіді до 70-річчя Жовтневої революції зробив спробу по-новому глянути на історію радянського суспільства, дати об'єктивну оцінку суспільним явищам та історичним діячам. Володимир Щербицький в аналогічному виступі в Києві не вимовив жодного свіжого слова про радянську історію українського народу...

Українські письменники після січня 1987-го року сказали публічно чимало правдивого про сучасне трагічне становище нашої нації—її культури, самосвідомості, об'єктивних умов існування. А перша офіційна людина Республіки в доповіді до 70-річчя утворення УРСР не відгукнулася жодним реченням на дезавуальовані інтелектуальною реалією нашого сьогодення, "правду" якою доповідач побачив у тому, що "український народ живе повнокровним життям, і в сім'ї вольній, новій своїм самовідданим трудом будує краще майбутнє" ("ЛУ"; 31.12.1987, стор. 1). Про історію українського радянського суспільства Володимир Щербицький кинув одну-однісіньку фразу, що звучить, як холодне чиновницьке знущання з новітньої долі народу, у якій, мовляв, є ще деякі періоди і події, що потребують додаткового вивчення і висвітлення"—усього лише! Водночас керівник республіканської парторганізації знову витягнув на державну сцену змістифіковане—і до смороду засмальцьоване!—ідеологічне опудало у вигляді "імперіялістичної пропаганди, спецслужб країн Заходу, їх прислужників—зарубіжних українських та сіоністських націоналістичних центрів", які "всіляко намагаються фальсифікувати історію, перекручувати національну політику партії, сіяти зневіру в курс на перебудову".

Хто краще за українських письменників Києва відчуває національно-психологічну, національно-мовну ситуацію в столиці України? Та й у всій Республіці. Хіба не вони скаржаться на те, що падають тиражі українських видань, що людиність відвертається від української культури? Здавалося б, кому як не їм, живим носіям живого українського слова, зацікавлено прислухатися й приглядатися до кожного прояву українського патріотизму? Хоча б з професійного інтересу. Натомість, як видно з повідомлення "ЛУ" від 17 грудня 1987 р., на засіданні парткому київської письменницької організації вдарено

на сполох: "помічено", /з/ епічною значущістю визначив проблему Борис Олійник, що "останнім часом" до Будинку літераторів "приходять випадкові люди, які іноді пробують задавати тон на різних зібраннях, наприклад, на засіданні творчого об'єднання критиків... "Драматично говорив про "випадкових людей", про "людей із нездоровим зацікавленням" Олесь Гончар. Щоправда, газета в номері від 14 січня ц. р. поправила себе, заявивши, що автор огляду "довільно витлумачив" виступ промовця. Однак конкретного спростування не подала, а з подальшого її міркування не видно, що неточність стосувалася "випадкових людей".

До українських письменників зацікавлено приходять... "випадкові люди"! "З нездоровим зацікавленням"! Яка зла іронія становища!

Отакі ідеологічні висоти сіяють на українському шляху перебудови. Перебудови, яку головний редактор журналу «Вітчизна» Олександр Глушко закликає вести так, щоб "заціпило нашим недругам, які зі шкіри пнуться, аби відшукати й зловтішно вип'ясти все брудне, непривабливе, з чим ми, на жаль, мирилися довгі роки" "ЛУ", 7 січня 1988 р.). Так і напрошується продовження: "Та нехай собі як знають...".

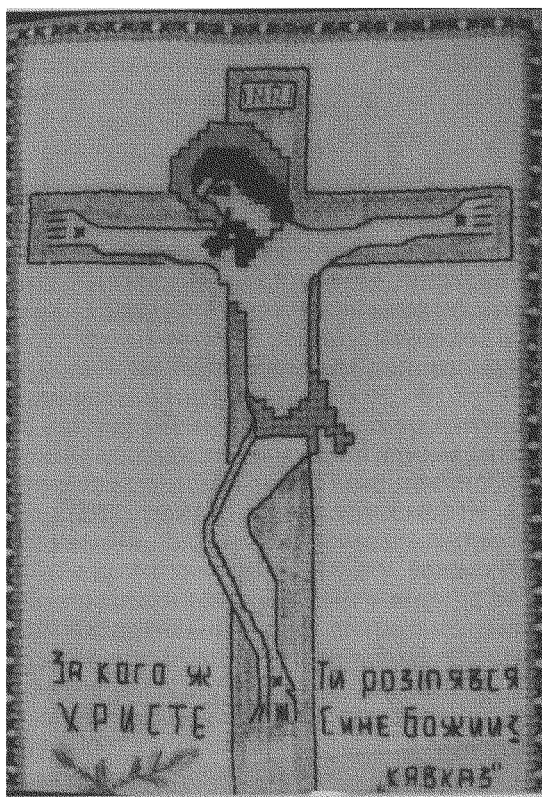
Словом,

о прекрасний час!
неповторний час!

Юрій Бадзьо, політзасланець

Селище Хандига
Якутської АРСР

ХРОНІКА ТИСКУ
І
ОПОРУ

РЕЙД ДО ТАБОРУ СМЕРТИ

Один із нас їхав у своє недавнє минуле. До другого в роки застою Бог хоч і не був милостивий, давши змогу йому сьорбнути з гіркої чаші в дніпропетровській спецпсихушці, все ж не посилав каратись до жадливих уральських душогубок. Відвідав їх лише напровесні 1988 року за велінням "Українського Вісника". На зворотній дорозі влаштували ми 7 квітня в Москві пресконференцію й розповіли про мандрівку іноземним кореспондентам. Подаємо в перекладі на українську мову виголошену на тій пресконференції оповідь, написану за одну ніч у поїзді Перм—Москва.

* * *

...Табором смерти нарекла вітчизняна й світова громадськість найжадливіший із них, 36-й в Кучино на Уралі. В ньому закатовано відомих українських правозахисників Олексу Тихого, Юрія Литвина, Валерія Марченка, Василя Стуса. З минулого року, як відомо, останніх мучеників цього політичного табору перевезли до табору № 35 у тому самому Чусовському районі Пермської області, де тримають і нині.

Вчора, 6 квітня, ми відвідали цю печальну юдоль — селище Центральне, вважаючи за свій громадянський обов'язок розповісти людям доброї волі про побачене й почуте за час свого рейду до табору смерти. Сьогодні, в день Благовіщення, охоче розповідаємо про виконання рішення Міжнародного комітету захисту політв'язнів, яке зобов'язало членів комітету відвідати 35-й політичний табір. Податись туди ми збирались разом з Паруїром Айрикіяном і Мерабом Коставою. Та першого, як відомо, непевна наша перебудова сховала за ґрати, звинувативши в "підбурюванні" цілого народу, другого затримали в Тбілісі грузинські справи, а тому ми поїхали на Урал удвох.

"Хто вас, Горинь, уповноважував на цю поїздку в парі з кореспондентом?"—розпікав свого колишнього підопічного, лише минулого року звільненого з тутешніх країв, полковник Афанасов, гебістський місцевий начальник, до якого ледь не в рукопашну пробились ми в селищі Половинка після того, як адміністрація 35-го табо-

ру виштовхала нас за межі своїх володінь, не дозволивши побачитися з в'язнями-українцями—Іваном Кандибою, Василем Овсієнком, Петром Рубаном, Іваном Сокульським та Миколою Горбалем. "Дзвонить мені, понімаєш, начальник табору Осін і запитує, що робити з візитерами.—Не пускать і гнать,—розпорядився я".

Перед поїздкою ми розуміли, що нас очікують складності, та бажання пробитись до людей в таборі смерті і дізнатись бодай мізерію про них перемогло. Навіть якщо не дадуть побачення, то за ставленням до нас ми зможемо судити бодай дотично про табірну атмосферу. Це не так і мало, адже ж у політичних таборах сконцентровано найгостріші суперечності нашого суспільства. У нас табір завжди був барометром політичного клімату в державі. Поїздка ще раз переконала нас у цьому.

"Ні, ми не дамо вам побачення, бо не впевнені, що ви позитивно вплинете на наших в'язнів", жорстко відповідає на наше прохання режимний заступник начальника табору майор Букін.

"А як же тоді з гласністю?"—"Ось буде закон відчинити табори для відвідувачів, тоді й приїздіть".—"Таж немає й закону, який забороняв би такі відвідини!"—"Цікаве у вас розуміння законності!"—"А де ви працюєте, Гориню?"—"вступає до розмови підполковник Осін.—"Кочегаром"—"Ось бачите,—це знову Букін,—говорите про перебудову у нас, а у вас самих її немає, раз трудитесь не за фахом".—"Дійсно, Україна й політичні табори—це два континенти, куди перебудова ще не додигала".

Наш візит їх явно дратує, адже своїми вступними словами ("Ми приїхали сюди з візитом доброї волі, щоб допомогти суспільству і вам особисто позбутись з перебудовою лихої слави перед світом") ми, напевне ж, розтривожили їхню приспану застоєм совість. Вони огризються короткими фразами, нервують, гарячкують. Особливо майор Букін, що говорить якнайбільше, явно виконуючи волю майора-гебіста Лукашова. Пробув гебіст у табірному начальстві не більше п'яти хвилин і миттю побіг до незаглушеного газика, на ходу кинувши в приймальні до нас: "Що ви тут робите? Звільнення ваших друзів? Так у мене вже язик розпух іх умовлять. Скоро почну по-українському балакати, а вони ніяк не хочуть мінять смугастий одяг на цивільний".

Знову ми зустрілись зі старим магічним штампом: все

залежить від жертви. Падайте на коліна, просіть звільнення і—на волю. Та чому ж на коліна? Це явна суперечність політичної ситуації в країні.

Піддаючи критиці політику попередників, певні кола з оточення Горбачова продовжують репресувати тих, що боролись за перебудову 10-20 років тому. Чи не логічніше було б звільнити першопрохідців демократизації, реабілітувати їх, оголосивши без крутійства борцями за перебудову? Так ні, ініціатива наших друзів їм і досі не до душі, адже ж вона попереду й збоку від ініціатив з гори. Її тяжко контролювати, спрямовувати, до неї не звикли правоохоронні органи.

"Хто вас уповноважував?"—такі й подібні запитання ми чуємо і читаємо ось уже півроку. Нас запитують, хто нас уповноважував захищати інтереси українського народу, української церкви. Ініціатива тут розуміється як повноваження начальства. І це не лише політичний, а й психологічний бар'єр, який має подолати перебудова. Доки політичну ініціативу зараховуватимуть до злочинів—нашим друзям відсиджуватись у концтаборах. Це протиріччя може ліквідувати лише активна опозиція нашої громадськості, голос якої міцніє з дня на день. Якраз до громадськості звертаємося із закликом виступити на захист політв'язнів, поставивши свої підписи під петиціями за їхнє звільнення.

...Очікуючи автобуса, ходимо вулицями невлаштованого селища, від якого відгонить пусткою. Яскраве весняне сонце безжально висвітлює розтерзані тракторами вулиці, будівельну техніку, геть погрузлу в багнюці на узбіччях ще з осені, вимочене дощами гасло, що закликає тюремників віддати п'ятирічці "наш ударний труд, ініціативу и творчество". По багнюці без поспіху трюхотять на заняття в протигазах прапорщики, які і вдень і вночі створюють каторжні умови нашим побратимам. Михайло пізнає прапорщика Варова, який міг би чимало розповісти про останні хвилини життя покійного Василя Стуса. Та час розслідувань ще не настав. На наших очах сідають до бортової машини прапорщики Чертанов і Навознов, аси 36-го табору смерті—живі учасники злочинів, беззаконня епохи застою. Від'їжджаючи, хтось із них загрозливо махає нам кулаком: мовляв, ми вам ще покажемо...

В автобусі до нас підсідає стюардеса, при розмові ви-

яснюємо, що зовсім недавно при ній етапували до Прибалтики політв'язня, і він вільно розмовляв з нею, на злість неотесаним конвоїрам добірною англійською мовою (Це, напевне, був Март Ніклус). Навіщо ув'язнювати таких людей? Навіщо і в літакові на висоті 10 тисяч метрів чотири години тримають в'язнів у наручниках? В цих запитаннях і жаль, і здивування, і співчуття ...

Давнє й злочинне переплітається з новим, і в цьому переплетенні нетяжко розпізнати ознаки перехідного періоду. В який бік поверне перебудова, що нам несе майбуття—вгадати не легко. Декілька політичних таборів ліквідовано (сумнозвісний 36-й, напевне, умовно, бо хоч у ньому й немає політв'язнів, але його начальник Долматов і старші офіцери—там же на службі; очікують на нових мучеників?), але старі табірні кадри не пішли на пенсію, не поміняли професії, вони тут поруч, вичікують, коли прийде їхній час. Та всім нам треба зробити так, щоб він не настав ніколи.

...Прощальний погляд на юдоль розвинутого соціалізму ми послали з висоти майданчика біля їдальні, в якій підкріплялись на дорогу пшоняною кашею. На тлі зашмарованого селища найперший вождь на величезному транспаранті допитливо дивився вниз на газетну шпальту "Правди", соромливо відвертаючись від правди реальної. Розконвойовані зеки-електромонтери тягли з передзонника нову електричну лінію в зону, де нидіють останні мученики епохи застою. Яке ж світло принесуть нові дрови в сутінковий світ в'язнів сумління?

*Михайло ГОРИНЬ,
Павло СКОЧОК*

6-7 квітня 1988 р.
Перм—Москва

* * *

Посилала мені доля журналістський шанс здійснити ще один рейд до уральських таборів смерті, та київські гебісти перешкодили.

Вдруге до Пермі збирався я летіти 22 травня в товаристві дружин політв'язнів Миколи Горбала та Івана Сокульського, які їхали добиватись побачень із чоловіка-

ми, щоб спільно з ними і вдовою закатованого в таборі смерти поета Василя Стуса спробувати перевезти на Україну його тіло, що лежить на табірному цвинтарі з номерною біркою на носі. На зворотньому шляху планували ми влаштувати в Москві пресконференцію напередодні приїзду президента США Рейгена, щоб притягти увагу світу до долі політв'язнів, цієї найболючішої проблеми Країни Рад, з якою вона з пролетарською впертістю ніяк не хоче розлучатись. В дусі гласности намірів своїх ми не ховали й дали про них знати декільком московським кореспондентам зарубіжних газет. Та здійснити свій задум нам, повторюю, не дали. Київські кагебісти на очах прибулих до аеропорту колег з "Українського Вісника" Михайла і Богдана Горинів нахабно зняли мене із стартового до Пермі літака і з вітерцем завезли в село, до якого після відбуття терміну ув'язнення мене виштовхано з Києва на постійне проживання.

По дорозі до села чекісти просвітили затриманого, що поїздки до концтабору й плановану пресконференцію знешкоджено для того, щоб... не зірвати зустрічі Рейгена з Горбачовим. Он як! "А навіщо вона взагалі потрібна, ця зустріч, якщо на ній не можна полегшити долі політв'язнів?"—миттю прореагував відомий московський правозахисник Лев Тимофєєв, коли я зателефонував йому з села про затримання та його мотивацію.

Особисто для себе трагедії в черговому, третьому за півроку, затриманні я не бачу—доставленому кагебістською машиною до рідного села "хліборобові" якраз час братись за сапу й вирубувати бур'яни на своєму городі. Та якого ж рака має пекти пролетарська дежава, що мріє стати цивілізованою? Кому ж вирубувати застійні бур'яни на її розлогих обширах? Невже творці оголошеної згори перебудови серйозно сподіваються розбурхати мертвіючу систему без нас, опозиціонерів, що наблизили сьогоднішню перебудову в СРСР надто дорогою ціною—ціною свого життя? Чи, може, президент наймогутнішої держави наобіцяв радянському лідерові привезти до Москви в своєму дипломатичному багажі для цієї мети бравих хлопців з техаських прерій?

Просив би звернути увагу на дату проведення ганебної кагебістської акції проти "Українського Вісника"—22 травня. В цей день, як відомо, перевезено на Україну тіло нашого національного генія Тараса Шевченка, що, за

традицією, вшановується українськими патріотами біля його пам'ятника в столиці України Києві. Раніш учасників цієї маніфестації, як правило, розганяли. Нинішньої весни київська влада, сівши перед цивілізованим світом у калюжу під час грубого розгону щонайневиннішої екологічної демонстрації в день Чорнобиля, вдаватись до репресій не посміла, розставивши міліцейсько-кагебістських спостерігачів навкруг пам'ятника Шевченкові. Допустити ж ще одну манефістацію з приводу перевезення до Києва решток другого поета, мученика епохи застою Василя Стуса київська влада побоялась і тому вдалася до незграбного затримання при спробах організувати цю гуманну акцію.

Хотілося б тішитись надією, що подібні кавалерійські дії ворогів перебудови напередодні московської зустрічі американського й радянського лідерів—необміркована глупота. Та ж ні, радянський лідер у своєму опублікованому сьогодні в "Правде" інтерв'ю газеті "Вашінгтон пост" і журналові "Ньюзвик" називає демократичну опозицію "инородцами, паразитирующими на демократических процессах, на перестройке" /1/. Цією своєю розпачливою заявою генсек Горбачов фундаментально підмочив свою суперечливу репутацію серед нас, щирих його прибічників, а може навіть і поставив хрест на перебудові й своїй кар'єрі, потьмарив атмосферу зустрічі лідерів двох великих держав і хоронить наші пекучі надії побачити на своїй загнаній розвинутим соціалізмом у глухий кут землі торжество рятівного для неї плюралізму. Якщо майбутня зустріч Рейгена з Горбачовим не розвіє застійного мороку, що згущується над перебудовою, не посприяє соціалістичній системі назавжди відмовитися від спроб звеличитися за допомогою концтаборів і не звільнить з них останніх в'язнів епохи застою, то таку зустріч я дійсно хотів би зірвати.

Павло СКОЧОК

23 травня 1988 р.
м. Київ

РЕПОРТАЖ З НІВІДКІЛЯ*

Біографічні дані Віктора Парфеновича Рафальського—багаторічного в'язня сталінських, хрущовських і брежнєвсько-андроповських тюрем і спецпсихлікарень (тільки останній термін психушки—20 років...) приводилися в попередньому випуску "УВ". У друкованій там першій частині "Репортажу..." розповідалося про те, як виникло це потворне навіть на тлі радянського кривосуддя явище—спецпсихлікарні МВД, про ганебну роль катів у білих халатах, особливо із Інституту судової психіатрії ім. Сербського в Москві, про покалічені долі співв'язнів автора, про висоти і ницість людського духу (один з таких ницих—викладач Івано-Франківського медінституту Теодозій Котурбаш холоднокровно здав владі свого шкільного вчителя, коли Рафальський, втікши в знаменитому своїм ХХ з'їздом КПРС березні 1956 року з Ленінградської психотюрми, звернувся до нього за незначною допомогою...).

Звільнений восени 1987 року (див. "УВ", випуски 7 і 8), Віктор Рафальський живе зараз у селі Конюхові Стрийського р-ну на Львівщині.

* * *

...У 1962 році мене заарештували вдруге. Якщо арешт 1954 року був пов'язаний з досить солідною політичною справою, то тепер підставою став мій літературний архів. Там було кілька опусів, неприйнятних з точки зору офіційної ідеології—ото й усього. Інкримінувалась мені також участь у студентських заворушеннях в Москві, але те було, як кажуть, приший кобилі хвіст. Слідство провадив Комітет держбезпеки УРСР у Києві. Слідчий—

---

* Закінчення. Початок див. у випуску 11-12.

Жиромський. Після кількох нудних допитів я відмовився від слідства. Тоді мене було проведено через психіатричну експертизу Павлівської лікарні, яка визнала мене осудним. Мене те цілком влаштувало, але не влаштувало, вочевидь, Комітет. Отож знову Інститут судової психіатрії ім. Сербського. Як і перше, тоді четвертим відділом керував Данило Лунц, хитра bestія—вірний служака Луб'янки. Мені здається, що тільки він безпосередньо діставав вказівки з Комітету і тоді вже інструктував підлеглих йому лікарів. І тут вийшов казус, про який не можна не згадати. Лікарка, яка вела мою справу, одверто заявила, що психічних збочень у мене не бачить і що буде ту свою думку відстоювати на комісії. Того було досить, щоб її негайно усунули, а натомість призначили якогось йолопа...

Удруге такий казус стався в 1983 році на львівській експертизі. Там лікаря було замінено за день до комісії—мотиви ті самі, а можливо, й сам експерт відмовився брати участь у тій брудній грі... Шила, як кажуть, у мішку не сховаєш. Дещо ставало відомо завдяки одвертості самих медпрацівників.

Коли вже мова зайшла про такі речі, варто оповісти одну вельми цікаву історію. Анатолій Лупиніс докладав усіх зусиль, щоб знайти якусь шпарку і вияснити суть тої халепи, в яку він трапив. Бо ж відбув дванадцять років ув'язнення і тепер на додаток заgrimів до спецлікарні. Було це в 1974 році (я саме перебував тоді в Дніпропетровській психушці). З Лупиносом мав досить-таки тісний контакт і був у курсі його справ. Там він надібав медвисновок професора, який курирував цю психушку. Лупиніс зняв копію з того висновку і, вже не знаю як, відправив її разом із заявою до Верховного суду.

Шановний читачу, я не дарма згадую про цю справу, бо та історія багато про що промовляє. Логічно міркуючи, Верховний суд повинен був би зацікавитися такою ситуацією—що не кажи, юридичний казус. Бо висновок свідчив: Лупиніс психічно цілком нормальна людина. Одначе, не в інтересах органів держбезпеки був такий поворот справи. Лупиніс опинився аж в Алма-Аті (у тамтешній психушці). Восени 1976 року я здивався з ним на Харківській пересилці, коли його етапували до Казахстану, а мене в Сичовку Смоленської області. Саме тоді Лупиніс і оповів мені фінал тієї дивної юридичної історії.

Становище його було, скажемо прямо,—жахливим. Двадцять літ його молодість ламали в концтаборах, п'ятий рік—у психушці, а попереду—невідомість. А за віщо? Останнього разу—за виступ біля пам'ятника Шевченку в Києві, де він читав свої вірші... Іноді доцільніше тримати в'язня в божевільні, ніж у таборі. Історія з Лупиносом—яскраве тому підтвердження.

...Після слідства я потрапив до Казанської психушки. Кололи мене там нещадно. Бути весь час під нейролептиками—річ жахлива. Той стан описати неможливо. Немає спокою ні вдень, ні вночі. Людина перестає бути людиною. Це вже просто істота, істота жалюгідна, істота, зведена майже до тваринного стану. Якогось суто медичного підходу до лікування тут немає. Призначення ліків діє автоматично—місяць за місяцем, рік за роком. Нікому то не в голову, що таким побитом, власне, людину роблять інвалідом, бо жодний людський організм не в стані витримати систематичних атак нейролептиків.

Лікар Іванова з дев'ятого відділу Дніпропетровської тюремної спецлікарні (тут я дещо випереджую хронологію розповіді) якось кричала на свою жертву:

—Я тебе вылечу, опять сделаю больным, и снова вылечу, и снова сделаю больным!

Логіка!

У Казані під час прогулянки підходить до мене сивий дідок.

—Не впізнаєш?

—Ні.

—Та я ж Іван Хом'як.

Вже не знаю, як я сам не посивів, на спині холодний піт. Тому "дідкові" було ледве сорок літ. Я бачився з ним колись у Ленінграді—разом сиділи. Молодий чорнявий хлопець, енергійний, веселий. Інкримінували йому щось дуже серйозне, політичне. Не знаю, як його там мордували, чому перекинули в Казань. То таємниця з таємниць. Але з Хом'яка зробили не тільки діда. Він збожеволів. Цілковита втрата орієнтації в часі, просторі: щось молів про Японію, границі якої буцімто десь поблизу Казані, і таке інше. Повторюю, зустріч з Хом'яком мене ледве самого не звалила. Щось він там плував іще, і єдине, мабуть, пам'ятав—прізвище моє...

Я не можу вважати історію з Хом'яком прикритим епізодом. Після падіння Хрущова в системі тюремних психіат-

ричних лікарень почалося ще більше закручування гайок. Режим став нестерпним. Як і багато чого іншого в радянському режимі, важко зрозуміти якусь доцільність чи навіть просто логіку цього всього. Коли читаєш зараз у пресі про ті чи інші зловживання владою властью імущих в різних сферах нашого буття, то прошу викликати на поміч усе багатство людської уяви, щоб якоюсь мірою змалювати картину: що ж тоді діялося (і ще діється!) за мурами засекречених тюремних психушок? Адже там повна безконтрольність і шарварок. Адже там не має права встромити носа жоден представник преси. Адже все те цілком поза увагою громадськості. Цілковита вседозволеність. Як і повсюдно, там, звичайно, крутяться якісь комісії—щось, так би мовити, контролюють, невідомо тільки що. В'язні у них поза увагою. Тюремний персонал безсоромно розкрадає навіть ту мізерію, яка відпущена інструкціями на утримання людей. В тюрмі ви можете звернутися до прокурора за наглядом. А тут ви—безправна безсловесна істота. Ви—божевільний, психічно хворий. Юридично. А тому з вами можна все—принизити, скалічити, вбити. Саме так. З 1969 року в тюремних спецлікарнях було запроваджено штат санітарів. До того ті функції виконували наглядачі (надзирателі)—контролери, як вони офіційно тепер іменуються в тюрмах, так культурніше і не тхне чимось старорежимним. Санітари ж—не вільнонаймані. Їх рекрутують з числа ув'язнених карних злочинців—до 1975 року навіть з таборів особливого режиму. Покидьки суспільства дістають сяку-таку владу. Коментарі потрібні? На їх дії персонал соромливо заплющує очі. Навіть потурає.

—Что, ты бьёш, как колхозник?—докоряла медсестра санітарові (епізод із Сичовської психушки),—бей по печені!

Ви не побачите "ліхтарів" під очима у тих нещасних—тут своя система: нирки, печінка. Щоб жодного сліду. Був, правда, один випадок, коли журналіста Лаврова (він був справді хворий) побили до синяви (епізод з Дніпропетровської психушки).

—Больной, это вам только кажется,—зреагувала на його скаргу начмед того закладу.

І бідному Лаврову додали, щоб не скаржився.

Ведрова мотузили по животі (а в нього був рак чи виразка—страшний біль). Після тієї езекуції Ведров пові-

сився, залишивши передсмертну записку на ім'я Каткової. Винних не було. Записки не стало також.

Мадам Каткова, куди ви діли записку?

Коли санітарам було нудно, вони шукали розваги.

—Одевайте, ребята, сапоги.

Це означало, що битимуть чобітьми під ребра. Кого-небудь. Аби бити. Знічев'я. А потім доповідять лікарям, що то на них кинулися. Наслідки відомі.

На моїх очах політв'язень Григор'єв (восьмий відділ Дніпропетровської тюремної спецлікарні, рік 1972) був на смерть затоптаний осатанілими санітарами-кримінальниками. Політв'язня Степана Пустового мордували тринадцять років, і хто тільки не мордував! Звільнили повним інвалідом. А злочин його—напередодні виборів написав крейдою на паркані: "Не ходіть на вибори!". Судити? Не випадає. В тюремну лікарню! Отак і гибів Степан. Простий робітник. Цілком нормальна людина. Не збожеволів. Вистояв. Позбувся тільки печінки і нирок—повідбивали. Виписали додому вмирати. Це все епізоди з Дніпропетровська. А за тими епізодами—страшна трагедія тих, хто мав нещастя трапити в лещата цих Богом проклятих закладів.

Сичовка (рік 1976): під час спроби втекти застрілено хлопця, другого, неповнолітнього,—уже на вокзалі. Юридично обидва психічно хворі. Цілком можливо. Але як узгоджуються такі речі: визнати людину психічно хворою і тримати під вартою? Це значить, при нагоді можна пристрілити? В якій країні таке можливо? У нас це навіть узаконено...

Немає такої статистики, котра б якоюсь мірою пролила світло на дійсний стан речей: скільки людей замордовано в тюремних спецлікарнях системи Міністерства внутрішніх справ. Точна статистика й неможлива. В'язнів, які ось-ось можуть віддати Богові душу, негайно виписують. До 1965 року політичних звідти, згідно з рішенням комісії, виганяли просто за ворота. З роками система та зазнала змін: звільнених переводять у психіатричні лікарні загального типу. На початку сімдесятих років без опіки неможливо було і мріяти про вихід з такого пекла. Що то пекло—це не метафоричний зворот. У тюрмі ви можете читати, писати, чимось, врешті, зайнятися, щоб убити час. У тюремних психушках ви маєте право тільки дивитися в стелю: заборонено тримати па-

пір, олівець, навіть книжку. Коли інженер Віктор Зінов'єв забажав удосконалювати знання з німецької мови, лікарка на те зреагувала так:

—Немецьким решил зайнятися? Я тебе покажу німецький!

Словник відібрали... Посилили лікування нейролептиками (третій відділ Дніпропетровської спецлікарні, рік 1983).

Такі речі зрозуміти неможливо. Але факти є факти. Навіть туалет за графіком. А це, знаєте, дуже і дуже паскудна річ, смію вас запевнити.

У 1963-64 роках я перебував у Казані. Слідчий Комітет держбезпеки в Києві Жиромський перед тим на слідстві пригрозив:

—Відправлю в таке місце, звідки і за десять років не вийдете.

Погрозу свою виконав.

Це штрих характерний. Фактично долю в'язня вирішує не суд, вирішують слідчі органи держбезпеки. Який вже там закон!

Рік 1967-й. Я в слідчій камері внутрішньої тюрми Тернопільського обласного управління держбезпеки. Нас троє: я, математик Кот і студент Львівського політехнічного (прізвище, на жаль, забув). Студентові дали рік тюремного ув'язнення. Слідчий йому сказав:

—Суд хотів дати три роки таборів, але ми попросили замінити на рік тюремного ув'язнення.

Ось так. Ні більше, ні менше: "попросили" суд. Суд над політичним—фікція, все вирішують органи держбезпеки.

Але я порушую хронологічну послідовність. Порушую, зрештою, свідомо, бо нотатки були б надто вже монотонними, можливо, цікавішими для самого автора, ніж для читача, якби я надав їм форму звичайного щоденника.

Саме так зробив геолог Михайло Пономарьов з Кривого Рогу, який мав нещастя трапити на Ленінградський спец. Він був упевнений, що скрупульозність викладу—день за днем, навіть година за годиною—річ просто необхідна, бо, мовляв, нащадкам усе те треба знати. Не відаю, де тепер Михайло Понамарьов і як стоїть справа з його щоденником—надто вже багато часу сплигло відтоді. Можливо, він і мав рацію, апелюючи до нащадків. Але що робити зараз, у рамках сучасного? Вже роками

гримить по світу ганебна слава радянських тюремних психіатричних лікарень. Не залишилась осторонь і Комісія ООН з прав людини, але яка реакція на все те з боку тих, хто повинен був би реагувати? Ні, не щоденники тут потрібні, а гостре слово, апеляція до світової громадськості.

У жовтні 1964 року мене було звільнено. Тоді це ще було можливо—маю на увазі відносну нескладність юридичних формальностей.

Тут мимоволі торкнувся питання про ходіння по муках на так званій волі. З Криму, де я прописався, прийшлося виїхати: село Орлине раптом відійшло до Балаклавського району, а то—прикордонна зона. Я там небажаний. Рипнувся туди, рипнувся сюди—всюди відмова: "Чого ви до нас приїхали?". Оселився в Києві без прописки. Це вже порушення паспортного режиму. Нашому братові навмисне створюють такі умови, щоб легше було зааркандувати—мовляв, злісний порушник. Аби була зачіпка.

У вересні 1967 року я був заарештований втретє. Мій літературний архів, у ньому було дещо небажане, дав підставу слідчим органам держбезпеки Тернопільської області (саме там мене заарештували) підвести під звинувачення політичну статтю. Крутили-вертіли кілька місяців і нарешті, запропонували зробити психіатричну експертизу у Вінниці. Проте в останню хвилину передумали і Вінницю замінили на Москву—так, мовляв, певніше.

Я давно вже зауважив, що органи держбезпеки і міліція, коли слідство заходить у тупий кут, охоче вдаються до психіатрії. Це дає слідству можливість закрити справу і тим викрутитися перед начальством. Це не єдина причина запроторення у психушки, але і її з рахунку скидати не можна.

Справа Большакова тому приклад. Большакова звинуватили у вбивстві. Він себе винним не визнав. Його провели через експертизу, зробили неосудним і запроторили до Дніпропетровської тюремної психушки. П'ять років його нещадно "лікували", бо в цій системі найгірше, коли "хворий" не зізнається у злочині—отже, з пам'яттю в нього негаразд і треба ту пам'ять відновити. Большаков, безперечно, хворим не був. За всі п'ять років, що я його знав, жодного психічного збочення за ним ніхто не спостерігав. І все ж, його кололи нейролептиками всі п'ять років. Як він не не здурів—чудо-диво. Вважаємо, це ви-

няток. Його рідна сестра стукала в усі інстанції, і, нарешті, Верховний суд зняв з нього всі звинувачення за відсутністю доказів. Щойно адміністрація психушки одержала ту постанову, того ж дня Большакова було звільнено. Йому повернули статус нормального. Висновки з того всього робить самі...

Ось у такий переपльот трапив і я влітку 1986 року. Від становища Большакова моє становище відрізнялося тим, що я був політичним, і від мене не вимагали визнання злочину. Мені цілком відверто дали зрозуміти, що від них, лікарів, нічого не залежить.

Десь на другий рік мого перебування в Дніпропетровському "закладі" професор Шостакович, який курирував лікарню, сказав мені, що в нього немає підстав тримати мене там. Але старий Шостакович раптово помер і його місце посіла Блохіна.

І тут я зверну увагу на епізод, який допоміг мені багато що збагнути в тому хитромудрому сплетінні судової психіатрії з ганебної слави "компетентними органами". Якось так уже вийшло, що на черговій комісії, забувши, очевидно, випроводити мене за двері, в моїй присутності відбувся такий діалог між професором Блохіною і начмедом Катковою:

Блохіна. Я можу виписати.

Каткова (заперечливо хитає головою).

Блохіна (по паузі). І все ж я можу виписати.

Каткова (знову заперечливо хитає головою).

Надто вже красномовно, чи не так?

Прошу мати на увазі, що професор Блохіна—голова комісії, по суті, слово голови—закон, так воно вже заведено. Але начмед Каткова (голий нуль у медицині) заперечує професорові. Підстава? Начмед кожної тюремної психушки—особа, яка безпосередньо зв'язана з слідчими органами і, як така, чинить те, що їй велять. Цілком очевидно, голова комісії про це знає і конфліктувати з тою особою не виявляє наміру. Картина не з приємних. Політичні в тюремних спеціальних психіатричних лікарнях приречені.

Вище я вже згадував про майора Серова, оперуповноваженого з ленинградської тюремної лікарні. Так от: коли Серов тицьнув мені під ніс мою тюремну справу, я надібав у ній кілька аркушів з грифом "таємно". Це були копії листування з органами держбезпеки. Кожен крок

адміністрації в тому чи іншому питанні узгоджувався з відповідними органами. Чим керувався майор, знайомлячи мене з моєю тюремною справою, важко сказати. Але факт залишається фактом. Я, звичайно, прошу вибачення в майора за розголошення тюремних секретів—своїм вчинком він-бо порушив відповідні інструкції. Але відтоді стільки часу сплигло, і майор, мабуть, давно вже на пенсії,—отож, будемо гадати, мої "одкровення" йому не зашкодять.

А тепер, читачу, прошу ввійти в моє становище, коли мені стало ясно до останньої краплини, що годі тішити себе якимись ілюзіями—законністю і не пахне, а попереду невідомість...

У думках я часто повертався до сакраментального 1967 року. За що, власне, я був заарештований? Рішення Тернопільського обласного суду було сформульоване так: "Хранил произведения идейно порочного содержания, по-видимому, с целью распространения".

Я зараз уже не в стані відновити в пам'яті точний текст того рішення, але оте—"по-видимому, с целью распространения" забути не зможу—закарбувалось.

Чудовий юридичний зворот! Дійсно, гідний сторінок гумористичного журналу.

Ми, оголошені неосудними, фактично поставлені поза законом: з нами можна чинити все, що завгодно, не виключаючи навіть ось такого крющотворства. "По-видимому"! Ось це "по-видимому" є основою майже кожної судової справи, на яку спираються каральні органи, визначаючи долю переважної більшості політичних неосудних.

А доля наша дійсно препаскудна. Чинити з нами можна все, кому що забажається, і кожен прокурор за наглядом сюди носа не поткне.

У мене були непогані взаємини з Петром Троцюком, одним з чільних провідників "Поліської Січі". Він відбув понад десять років у таборах і тепер перебував у Дніпропетровській психушці. Саме ці взаємини не сподобалися оперативникам. Вони вбачали в цьому ледве чи не змову. Нам вчинили гострий допит за допомогою наркозу (очевидно, то був барбаміл). Виглядало те так. Мене поклали на тапчан у маніпуляційній і ввели в вену наркоз. Допит вели начмед Каткова і лікар Іванова, яка до моєї особи жодного відношення не мала (моїм лікарем

була Кравець). Питання чомусь стосувалися моєї першої справи (арешт 1954 року). Так мене мордували десять днів. Іноді дози перевищували норму, і тоді я непритомнів. Я вийшов з того іспиту, як мені здається, гідно. Справа в тім, що перебуваючи в армії, я випадково почув від одного сержанта, як його допитували в "смерші" на так званій "перделці" (допит струмом). Сержанта врятувало те, що він, сідаючи на той клятий стілець, брав собі щось у голову цілком недоречно—і плів саме те, що убрав у голову. Я наслідував його приклад, коли мені ввели у вену наркоз. І, знаєте, вийшло...

Ось таку маніпуляцію робили нам з Троцюком. Не знаю, з якою нормою міжнародного права те сумісне. Епізод цей мав місце влітку 1975 року.

Світ не без добрих людей. Медсестра дев'ятого відділу, на якому я перебував, Ксенія Данилівна Цивата запропонувала мені оформити опіку і, таким чином, зробити спробу вирвати мене з того пекла. Я згодився. Здається, було вже зроблено все, що велить закон—опіку юридично оформлено. Але...

Майор Хабалов, оперуповноважений тюремної лікарні, несподівано спалахнув гнівом.

—Пока я здесь, Рафальського не выпущу,—заявило це грізне начальство спантеліченій Циватій.—Расторгайте опеку, немедленно.

Це вже був наказ. І опіку було анульовано. Ось так.

Циватой це не врятувало. Конктакт з в'язнями в системі МВС—річ непростима. Її витурили з громом. Я низько вклоняюся їй. Те, що вчинила вона,—прояв неабиякої мужності. За сталінських часів кулі не минути б.

А час летів...

У 1974 році на десятому відділі Дніпропетровської психушки з'явився український кібернитик Леонід Плющ.

Тої пори довжелезний коридор четвертого поверху головного корпусу, де розташовані 8, 9, 10 відділи, був спільний для в'язнів усіх тих трьох відділів. Металеві перегородки між відділами було споруджено пізніше, після падіння з своєї посади начальника того закладу Пруса. Двір для прогулянок теж був спільний, і тому ми з Плющем могли сяк-так спілкуватися. Те спілкування не залишилося поза увагою оперативних працівників, і коли в 1976 році, завдяки зусиллям дружини, Плющеві вдалося вирватися за кордон, мене було етаповано в Сичовську

тюремну лікарню Смоленської області. Крім мене, ще чотирнадцятеро політичних було розкидано по всіх спецах Радянського Союзу.

Сичовка...

Важко сказати, кому віддати сумну перевагу, якщо говорити про режим,—Дніпропетровську, чи Сичовці. Бараки без фундаменту. На першому поверсі під підлогою—вода. Опалення ледь-ледь, бо труби на естакадах, під землею не прокладеш—болото. А зима тоді, ой, яка була люта! Вимерзли всі сади на Смоленщині. Туалет—інтервал три години. Як і в Дніпропетровську. Хоч розірвись—нікому до того нема діла. Я ж кажу, то незрівняно гірше найгіршої тюрми, бо там хоч таке не проблема. А тут...

Прогулянки немає зовсім, якщо не врахувати якихось випадкових. І нагляд, нагляд, нагляд. Неначе зібрали сюди найгірше потолоччя суспільного дна.

Начальник, майор Єрмаков, напучує мене:

—Имей в виду, у мене тут на кожного из вас по інформатору, так що без фокусів.

Яких фокусів? Чого він ще боїться, отой недолюдок? Кошмар.

Разом зі мною прибули київський журналіст Ковгар і вчитель з Волині Кравчук. Останній уже п'ять років сидить за якийсь віршик, тільки й вини.

При психушці швейна фабрика на п'ятсот машинок. Робочий день—шість годин. Богу дякуючи, бо на фабриці гуркіт—стіни дрижать, і на додаток безліч динаміків додають і собі на повну катушку магнітофонний запис сучасної супермузики. Здуріти можна.

Шмон—ідеш на роботу, шмон—з роботи. Взимку просто біда—роздягають на лютому морозі, а в бараці не зігрієшся, трясешся осикою.

Погнали на роботу з перших днів. А чи уявляєте ви, що то значить працювати під нейролептиками?

А працювали.

Що інформаторів справді достобіса, скоро в тому переконався. Навигадують такого, що диво бере. Наслідок—посилене "лікування". Потрапив під те лікування тричі. Єрмаков бризкає слиною:

—Я тебе покажу, мерзавец, беседи вести. О чём вчора говорив с Ревякиным?

Ревякін—політв'язень. П'ятнадцять років відгаравав у

таборах Мордовії, а за три місяці до кінця строку кинули сюди. Він не виняток. У таку ж катавасію трапив і Попп, засуджений за циганський націоналізм (ще й такий є!). Ян Попп—циган. Коли вийшла постанова про осідливість циган, написав прохання до уряду, щоб циганам виділили бодай якусь територію, де б вони могли оселитися на правах національної автономії. Заарештували і на десять років у табори. Тепер—у Сичовці. Психічних відхилень нема. Ось така коломийка. Недарма хтось колись говорив: є закон і законенята.

Десь на третьому році перебування в сичовському "заведенні" дістаю раптово листа від давньої знайомої, що якимось чудо-дивом довідалася про моє нещастя.

Емма Войцехович.

Наче крила вирости, голова обертом від надії. Приїхала на побачення. Більше години не дають. Отак і їздить на годину побачення аж з-під Львова. Сама колись вистраждала сім літ таборів у Джекказгані. То школа на витримку, на гідність людську, громадянський обов'язок і всі чесноти. Отож, завдячуючи Еммі, і виходжу на відносну волю навесні 1982 року переводом у Бережницьку лікарню загального типу. Біля лікарні гай. Маю дозвіл на вільний вихід. Заплакати б від щастя, а сліз немає. Усі ті роки ані сльозинки, перегоріло все в душі.

Саме тут, улітку того ж року, в присутності двох свідків отець Василь з'єднав наші руки. О, як хочеться домашнього затишку! Не судилося. Два з половиною роки пролежали документи на одержання паспорта в Стрийській міліції—глухо.

Фесенко, головний лікар, говорить:

—Вас тут не пропишуть.

А чому?

...У січні вісімдесят третього приїжджають за мною оперативники з держбезпеки. Бачу сам, що приїхали. Не хочеться вірити. Зайшли до адміністративного будинку. Хлопці з персоналу попереджають:

—За вами...

Ясно. Виходу нема. Блискавичне рішення: не зволікати.

Сім місяців відпустила мені доля скуштувати відносної волі. Воля! Насамперед—рятувати літературний архів. Але то не так просто. Шукаю ниточку, за яку б вхопитися. Здається, все, як кажуть, на мазі.

Провал. Ох, доле моя нещаслива!

Знову варта, знову ґрати.

За першої ж нагоди komponую листа до Комісії ООН з прав людини. Досі сором пече за той слізний лист. Не звук ставати навколішки. Не в моїй це натурі. Але думка про те, що мої папери трапили у надра КГБ, останнє, що я ще мав і чим жив, спонукає мене на цей крок. Хоч би не спалили. Хоч би виграти час.

А життя своє веде. Знову дніпропетровський спец.

Знаєте, давайте я ліпше поставлю безліч крапок, замість оповідати щось на взірець: наша пісня дуже нова— починаймо її знову.

Минув рік, і чую:

—Из Москвы телеграмма: немедленно освободить Рафальського.

Може, кепський жарт? Нашорошую вуха. Ні, розмова цілком серйозна.

Ще три місяці чекання того "немедленно". Воля. Знову відносна, звичайно.

Але про те, що було далі, а там теж є що оповідати, розповідь краще колись моя дружина Емма.

А я хочу сказати ось що.

В якій цивілізованій державі можливі такі речі? І чи згідно те з самою суттю цивілізації?

Відібрано життя. Обпльовано, загіджено душу. Двадцять років змарновано, відлічуючи день останнього арешту—рік 1967. Двадцять років. Вдумайтеся тільки в це. Не знаю, бігме Боже, не знаю, як я все те витримав.

Мені кажуть:

—Під актом стоїть підпис академіка.—І розводять руками.

А я ж такого академіка у вічі не бачив. Як не бачив мене в вічі і сам Морозов, заочно підписуючи акт. Така-от коломийка...

Кілька років тому, в зв'язку з галасом за кордоном, за підписами іменитих світил радянської медицини у пресі з'явилась така собі публікація: мовляв, з 1911 року не було випадку, щоб у нас та когось безпідставно оголосили божевільним. Не знаю, як себе почувають оті іменитості зараз, у період так званої гласности, коли раз-по-раз у пресі точиться про сякі-такі випадки юридичних збочень у психіатрії,—висловимося так...

І академік Морозов, директор горезвісного Інституту

судової психіатрії імені Сербського, мимрить:

—Да, у нас были ошибочные диагнозы. Но все те с ошибочными диагнозами выехали за границу.

Разюча логіка. І який діагноз у такому випадку поставити самому Морозову? Хіба що—злочинна підлість, бо на неосудного шанований академік не скидається.

І останнє. Прошу вважати ці мої нотатки звинувальним свідченням у справі:

—злочинної діяльності інституту судової психіатрії імені Сербського,

—злочинної діяльності органів держбезпеки СРСР,

—злочинної діяльності інших органів влади,—

у справі, коли таку буде, нарешті, юридично порушено.

Січень 1988 року.

СИЛИ ЗАСТОЮ НА ПОЗВАХ З ПРАВДОЮ

(Огляд двоюбою журналу "Український вісник" із офіційною пропагандою—продовження з випуску 11-12)

У попередньому номері ми зуміли оглянути наскоки на "Український Вісник" тільки від жовтня до середини грудня 1987 року. Нападки на нас проте й далі сипалися, як із рогу достатку. Та несподівано спрацював слабенький ще демократизаційний механізм: значно побільшало виступів на наш захист. Це вже було щось якісно нове і для бюрократії несподіване.

З кінця минулого року полеміка набрала таких масштабів, що оглянути її можна хіба дуже поверхово (серед пропущених тут відгуків—цікаві листи Ірини КАЛИНЕЦЬ та харківського письменника А.ДОМБРОВСЬКОГО, що вже були друковані в "УВ-Експрес", ч.2).

* * *

20 грудня 1987 року львівська областна газета "Вільна Україна" надрукувала погромницьку статтю своїх штатних працівників М.Белінського та Л.Сухонос "Під маскою борців за гласність (Думки з приводу матеріалу «Інтерв'ю з-під поли»)» із стереотипними звинуваченнями редакторів "Українського Вісника" у "спробах примазатись до революційних перетворень у нашому суспільстві", у "найтісніших контактах з зарубіжними буржуазно-націоналістичними центрами", у "намаганні виправдати бандерівський терор", у "подачках від реакційних кіл Заходу", у "спробах втягнути в свої демагогічні дискусії якомога більше людей", щоб подати у кривому дзеркалі історію та сучасність" і т. п. (у частині тиражу додаємо витинки з газети).

Через два тижні В.Чорновіл надіслав до "Вільної України" коротку репліку під назвою "Ось же вона охорона журналістика!". Затримку з відповіддю пояснив так:

"Самі ж знаєте, як на нас із М. Горинем, а в наших особах—на журнал "Український Вісник"... навалився за останні тижні увесь пропагандистський апарат Львівського обкому партії при активній підтримці київської

преси. Щось і не пригадується після публічної анафемі Солженіцину такої масованої пропагандистської кампанії супроти окремих осіб за останні п'ятнадцять років! Не встигаємо вчасно відбиватися..."

У репліці В. Чорновола звернено увагу на дивну поінформованість авторів статті, які фігурують даними, що могли бути добуті тільки підслуховуванням приватних розмов (наприклад, виклад, хоч і тенденційний, розмови з американською журналісткою Мартою Коломієць у квартирі В. Чорновола):

"Чи ж личить чесним журналістам послуговуватися інформацією, здобутою певними органами за допомогою горезвісних "блощів", вмонтованих у стіни чи стелю недоторканих за законом людських осель?"... А Ви ще й допитувалися, Миколо Яковичу /Белінський—Ред./, на зустрічі з нами в редакції "Вільної України", кого це ми називаємо "Охоронними журналістами"—за аналогією з тими, чий пером послуговувалася колись царська "охранка" (тоді й термін такий виник—"охранный література"). Вас, нешановний колего, насамперед Вас!"

Листа до авторів статті у "Вільній Україні" В. Чорновіл супроводив такою припискою:

"П.С. Під час розмови 1 грудня я вже нагадував Вам, Миколо Яковичу, Ваш давній тяжкий гріх супроти мене: це Ви 1972 року допомагали органам КГБ звинуватити, а потім засудити мене на 9 років неволі, виготовивши разом із трьома іншими своїми колегами ганебну "закриту" рецензію для слідства на вилучені в мене під час арешту цілком безневинні папери. "У цитаті зі статті у журналі «Комуніст України» Чорновіл підкреслив слова "ще більше зближення", що свідчить про зоологічну ненависть буржуазного націоналіста до дружби радянських народів"—приблизно так оцінили Ви тоненьку рисочку в зошиті із прочитаного, де не було жодного мною написаного слова... А до "ідейно невитриманих" віднесли Ви у тій рецензії і вірші Василя Симоненка, і навіть деякі вірші Івана Драча, відзначені згодом, таки при "застой", Шевченківською премією... З огляду на той Ваш гріх, про який я промовчав в огляді "Українська поезія на зубах

кровожерного "літературознавства" ("Український Вісник", випуск 8) неетично було Вам, Миколо Яковичу Білинський (чи то пак—Белінський!), балакати про перебудову і підписуватися під статтею про мене. Хай би вже вашу спільну фальшивку підписала сама Любомира Петрівна Сухонос, яка ще тільки ступила на цю безславну стежу і до таємних рецензій для закритих судів ще не дослужилася. А гонораром могла б із Вами поділитися..."

* * *

Нам передали копії кількох листів-відгуків, посланих читачами у "Вільну Україну". Звертаючися до Белінського і Сухонос, львів'янин Ярослав Борщ, зокрема, писав:

"Навіть із тенденційно вибраних коротких цитат у газеті й телепередачі я зрозумів, що це люди, які говорять те, що думають, відверто, без загравання з владою і масами. Мають свою чітку позицію. А ви тільки погляньте, як уся преса, радіо, телебачення накинулися на невеличку групку людей! Але ж Конституцією гарантована свобода слова. Якщо їхні заяви не будуть відповідати інтересам народу, то люди самі відійдуть від них. Чому ви їх боїтеся? Дайте їм можливість відкрито висловитися на сторінках газети. Розгорніть чесну дискусію, що буде доказом вашої віри у свою правоту. Дайте їм слово по телебаченню, пустіть по прямому ефіру, щоб люди могли дзвонити і запитувати їх. Про національні питання треба вже говорити відверто. Треба розкувати людей від страху, що його породив сталінський терор. Щоб перемогли здорові сили демократії, незалежна преса життєво необхідна як найкращий засіб боротьби із бюрократією..."

А в листі жителів села Печі Борзнянського р-ну Чернігівської області М.Денисенка, Б.Буряка, В.Максименка та ін. так аналізується газетне твердження, що члени редколегії "УВ" колись були суджені за "антирадянську агітацію": "Як тут не згадати і не порівняти, хто ж був справжнім злочинцем: "зрадник" Ф.Раскольников, чи "геніальний вождь" Й.Сталін. І хто справжні патріоти: Вячеслав Чорновіл, Павло Сочок, Василь Стус, Михайло Горинь, які ще за двадцять років до Горбачова говорили

про застійні явища в економіці, про національні проблеми та ін., чи Брежнєв з Андроповим та Щербицький з Федорчуком, що відправляли за це і їх, і багатьох інших людей у в'язниці... Не хвилюйтеся, історія чітко розставить усе на свої місця...".

Не дуже вірячи у газетні байки про щедрі подарунки з-за кордону, бо ж не дано слова самим редакторам "Вісника", чернігівці разом з тим слушно зауважують: "А якби й були такі факти, то невже не зрозуміло, що право дарувати—це право кожної людини, установи, чи держави. Наша країна, між іншим, теж допомагає різним рухам в інших країнах як морально, так і матеріально, коштом нашого народу. Ось що сказав, наприклад, митрополит Таллінський та Естонський Олексій, член Правління Радянського фонду Миру, на всесоюзній конференції Фонду в Москві 31 січня 1984 року: "Радянський Фонд Миру... здійснював фінансову підтримку організацій, рухів і осіб, які борються за зміцнення миру, незалежність і свободу.. Можна прямо сказати, що наш Фонд Миру—це матеріальна основа боротьби прогресивної громадськості за мир" (див. "Журнал Московской патриархии", ч. 5, 1984 р.)".

* * *

23 грудня 1987 року по львівському телебаченню була показана друга "серія" передачі «"Одкровення» на замовлення", скомпонована ще примітивніше за першу. Показ куцих, фрагментиків із відеоінтерв'ю В. Чорновола та М. Гориня, відібраного в американській журналістці Марти Коломієць, коментатор Бойко присмачував аргументами позавчорашнього виробництва. Американська журналістка виявилася "представником зарубіжного центру" (хоч і не сказано, якого саме), з кагебістської скрині на світ Божий витягнуто навіть відому провокацію з бельгійським громадянином Я.Добошем, що нею Федорчук і Ко. хотіли виправдати погром української інтелігенції в 1972 році. Як і в газетних статтях, пережовувалося дві теми—"бандерівський" рух і греко-католицька церква.

* * *

Того ж 23 грудня у львівських газетах з'явилося таке повідомлення:

"У ПРОКУРАТУРІ ОБЛАСТІ

У прокуратуру області надходять листи від окремих громадян та організацій з обуренням та засудженням фактів антигромадської діяльності В.М.Чорновола, М.М.Гориня та І.А.Геля.

В зв'язку з неприпиненням протиправних дій і намірів взяти участь у інспірованих реакційними політичними колами Заходу акціях в м.Москві, 8 грудня ц.р. в прокуратурі області з ними проведені бесіди.

Чорновіл, Горинь та Гель попереджені про недопустимість здійснення протиправних дій надалі, при цьому роз'яснено, що продовження такої поведінки призведе до вжиття заходів у відповідності з діючим законодавством".

Через декілька днів В. Чорновіл надіслав у прокуратуру та газети такий текст:

"СПРОСТУВАННЯ

23-26 грудня 1987 року львівські обласні газети та радіо надрукували чи передали в ефір повідомлення "У прокуратурі області", у якому перекручено дійсний стан речей.

Ніяке офіційне попередження в порядку, передбаченому законом, мені, як і М.Гориню та І.Гелю, не виносилося. 8 грудня 1987 року вранці нас трьох було конвоювано в обласну прокуратуру, де прокурор Домбровський говорив з нами не про якісь "протиправні дії" взагалі, а тільки про небажаність нашої поїздки на Московський громадський семінар з прав людини. При цьому він відмовився пред'явити нам який-небудь документ, що забороняв би таку поїздку, а "приватно" (його власне формулювання) застеріг, що нас до Москви все одно не пустять.

Через годину після цього нас трьох було затримано на вокзалі працівниками міліції та КДБ під сміховинним приводом—підозрою... в перевезенні наркотиків (!). Протримавши 3,5 години під арештом і повернувши гроші за квитки до Москви, нас знову конвоювали в прокуратуру,

де той же Домбровський попередив нас (знову "приватно"), що при повторенні спроб виїхати до Москви ми знову будемо затримані. ("Привід знайдеться",—запевнив він).

Отож, попереджати "про недопустимість протиправних дій надалі" та про "вжиття заходів у відповідності з діючим законодавством" потрібно не нас, а працівників львівської прокуратури, які вчинили службовий злочин, санкціонувавши затримання нас під завідомо фіктивним приводом.

Що ж до Московського громадського семінару, то він цілком безперешкодно, з відома влади, проходив у Москві з 10 по 15 грудня, в ньому взяло участь приблизно 400 осіб, у тому числі й деякі учасники із соціалістичних та західних країн. Відсутні були тільки затримані незаконним чином представники України та ще деяких загумінків перебудови. Кваліфікація семінару як "інспірованого реакційними політичними колами Заходу" безпрецедентна і залишається на совісті прокуратури Львівської області.

Прошу газети і радіо, які оприлюднили повідомлення прокуратури, ознайомити читачів і слухачів також і з цим спростуванням, як це й належить у демократичному суспільстві.

Вячеслав ЧОРНОВІЛ,
редактор ж-лу "Український Вісник",
органу Української Гельсінської Групи.

3 січня 1987 р.

* * *

30 грудня 1987 року газета "Львівська правда" надрукувала підбірку листів, поданих як відгуки на "Памфлет" газети, надрукований 6 грудня (див. про нього у випуску 11-12 "УВ"). Для створення вигляду хоч якоїсь об'єктивності надрукувавши один відгук на захист Чорновола й Гориня (автор—молодший науковий працівник Інституту суспільних наук АН УРСР Л.Гринько—мав потім неприємності), газета потім цілком пустилася берега і перейшла на безперервну лайку. У замітках, підписаних Р.Цисаєм із Дрогобича, секретарем комсомольської організації СПТУ-28 Львова Марією Набожняк, а особливо у звер-

ненні президії до Львівської міської ради ветеранів війни та праці на редакторів "УВ" сипалися такі ось перли "охоронної" журналістики: "низькі й підлі люди", "нікчемності", "убогі морально, нікчемні духовно", "люди без роду і племені", наклепники й авантюристи", "група відщепенців", "злісні наклепники, очорнителі нашого ладу", "продажні «борці»", "провокатори", "ганьба їм і ніякого прощення" і т. д. і т. п.

Впадав у вічі й новий мотив. Щоб позбутися опонентів, бюрократія вирішила домогтися депортації нас за кордон: "Їм немає місця на нашій батьківщині"; "Хай ці ненависники залишать нашу країну і забираються до своїх опікунів за кордон". Вимога у так званому "зверненні ветеранів" була сформульована чітко: "Ми вимагаємо від компетентних органів викинути із Радянського Союзу наклепників і відщепенців В.Чорновола і М.Гориня. Ми просимо Президію Верховної Ради СРСР позбавити В.Чорновола і М.Гориня громадянства СРСР".

* * *

Реакцією на цю інспіровану партійною бюрократією кампанію було оприлюднене того ж 30 грудня звернення редколегії журналу "Український Вісник", в якому відкидалися офіційні інсинуації, а сам журнал оголошувався органом Української Гельсінської групи (текст звернення див. у вип. 11-12 "УВ"). Крім того, М.Горинь та В.Чорновіл послали 30 грудня фототелеграму Голові Президії Верховної ради СРСР та звернення до голів урядів країн-учасниць Гельсінської угоди. В останньому, зокрема, писалося: "У зв'язку із реальною загрозою насильницької депортації за межі СРСР заявляємо, що як патріоти своєї Батьківщини—України виїжджати за кордон не бажаємо навіть під загрозою тюремного ув'язнення за нашу правозахисну діяльність. Якщо радянський уряд звернеться до Вас за дозволом на депортацію нас у Вашу країну, просимо такого дозволу не давати і звернути увагу радянського уряду на те, що злісна кампанія проти українських правозахисників, що діють на платформі підписаної урядом СРСР Гельсінської угоди, є нічим іншим, як найгрубішим порушенням саме цієї угоди".

А у фототелеграмі до Президії Верховної Ради СРСР було таке місце: "Ми—патріоти своєї Батьківщини—України і нікуди виїжджати не збираємося. Нехай забирають-

ся із нашої країни—в Албанію, Румунію чи куди там ще—ті, що в роки сталінського терору і брежнєвського застою довели державу до жалюгідного стану, а зараз хочуть приховати свою вину перед суспільством під димовою завісою брудненької "ідейної боротьби" з нами..."

Уже в перші дні січня 1988 року розпочалося масове збирання підписів під зверненням на захист В.Чорновола та М.Гориня такого змісту:

ГОЛОВІ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

Із листопада 1987 року в українській республіканській і особливо у львівській обласній пресі, на радіо й телебаченні, на організованих парткомками зборах ведеться цілком не сумісна з часами перебудови, демократизації й гласности пропагандистська кампанія проти мешканців міста Львова журналіста Вячеслава ЧОРНОВОЛА та психолога Михайла ГОРИНЯ. Їх таврують як "відщепенців", "провокаторів", "авантюристів", прислужників ЦРУ" і т.п., вимагають притягнути до кримінальної відповідальності. Понад те, організованим чином (тобто, по суті, примусово) на підприємствах і в установах збирають підписи під зверненням до Президії Верховної Ради СРСР про позбавлення їх радянського громадянства. Самим же В.Чорноволу та М.Гориню, які твердять, що стали жертвами розправи за критику, що факти й цитати у публікаціях про них перекручені або навіть вигадані, виступити в пресі або на зборах не дають. Вважаючи таку "критику" сумним рецидивом часів застою та безгласности, ми приєднуємося до побажання одного із читачів газети "Львовская правда" (№ 250 за 30. 12. 87):

"Надайте можливість цим людям висловитися публічно, викличте їх на відкриту безсторонню дискусію, оголосивши місце і час її проведення. Ми зуміємо, будьте певні, самостійно оцінити аргументи сторін.

Ось це буде демократично, в дусі гласности".

Оскільки до Президії Верховної Ради СРСР уже послано організовані місцевою владою звернення про позбавлення В.Чорновола та М.Гориня радянського громадянства, просимо врахувати й нашу думку, яку ми стверджуємо підписами.

Січень 1988 року.

Під цим зверненням було зібрано в різних місцях Ук-

раїни й відіслано до Президії Верховної Ради СРСР кілька тисяч підписів. З офіційних інстанцій (незалежно з львівської прокуратури й обкому партії) до нас дійшла репліка "згори", приписувана М. Горбачову: "Ніяких видворень! Нехай партійна пропаганда доведе свою правоту у відкритій полеміці".

Але якраз відкритої полеміки з нами владоможці найбільше боялися. Доходило до курйозів: коли Михайло Горинь випадково дізнався, що в його рідному селі влада збирає людей, щоб його "засудити", і з'явився на ті збори, представники влади й штатні пропагандисти ганебно повтікали...

* * *

Тимчасом пропагандистська кампанія проти редакторів "Українського Вісника" не стихла. Явно неохоче включилася в неї й обласна молодіжна газета "Ленінська молодь". Л.СОТНИК у статті "Яку нам долю готували" (номер за 9 січня 1988 року) обмежився "спростуваннями" однієї тези із надрукованого в "УВ", випуск 7, відкритого листа В.Чорновола до М.Горбачова—про Центральну Раду як перший парламент України. Автор статті надумався гадати, що було б, якби "на Україні перемогла не Радянська влада, а Центральна Рада". Насмикавши цитат із емігрантських видань 20-х років, Сотник пророкує, що була б це Україна капіталістична, клерикальна, з авторитарною владою. Залишається тільки запитати цього провидця, чи було б можливим у такій "авторитарній" Україні масове винищення селянства штучним голодом, вивезення сотень тисяч "куркулів"—найкращих українських господарів, тотальне вимордування національної інтелігенції? Ось про цю долю, яку нам таки приготували "геніальні вожді"—про справжній геноцид і етноцид української нації, що триває дотепер, варто б розповісти газеті, яка претендувала на репутацію ліберальної, а не гадати на зорях, що було б, якби в Україні перемогли "винниченки" (так третьорядний журналіст сміє писати про видатного українського письменника і політичного діяча).

* * *

Однак, виступ молодіжної газети здається розважним і поміркованим на тлі ненависницької підбірки "думок читачів" у львівській партійній газеті "Вільна Україна" 12 січня 1988 року під редакційним заголовком "Біля чужого корита". Редакторів "УВ" названо "представниками тих сил, які за свої криваві злочини прокляті українським народом", "псевдогромадянами", "нелюдами, запроданцями", зрадниками Батьківщини", "антирадянським лушпинням", "покидьками нашого суспільства" і т. п. Були й вимоги "геть їх з нашої соціалістичної країни!". У більшості "відгуків" акцентувалося на тому, що В.Чорновіл та М.Горинь буцімто "освячують злочини українських буржуазних націоналістів". Як готувалися такі "відгуки", видно на прикладі листа за підписом декана факультету електрофізики Львівського політехнічного інституту Йосипа НАБИТОВИЧА, секретаря партбюро цього ж факультету Бориса РОМАНИШИНА, голови профбюро Євгена МОРОЗА. Набитович признавався знайомим, що навіть не читав листа, під яким поставили його підпис. А складав листа секретар партбюро Романишин, якому дали телефонну вказівку з Львівського обкому партії. Очевидно, таким же чином були втягнуті в брудну пропагандистську кампанію заслужений артист УРСР А.САТАРОВ, народний артист УРСР А.КРАВЧУК та інші працівники російського театру у Львові, педагоги СПТУ № 5 з Нового Роздолу Львівської області І.ВИНОКУРОВА, Г.КРУЖИЛЬНА та ін., працівники Львівського житлово-комунального технікуму Н.ЗАРУБІН, В.ЯНУКЕВИЧ та інші.

Для створення видимості сякої-такої об'єктивності газета дала уривок із листа львівського вчителя Петра НАГІРНОГО, який звинуватив охоронних журналістів у користуванні штампами й стереотипами і поцікавився, чому їх "не стосуються ті переміни, які йдуть у суспільстві". Насправді таких листів на захист "Українського Вісника" та його редакторів було багато. Копії деяких було передано в редакцію "УВ".

"Чи ви нас маєте за бовдурів?—звертається у "Вільну Україну" лікар Л.ПАЦАЙ.—Який громадянин, що себе поважає, почне писати відгук на те, чого не бачив, не чув і не читав... Чи не тому всі як один відгуки однотипні й шаблонні, немов думка народжувалася однією й тією ж головою?". Особливо дивує автора листа, що за таку бру-

дну справу взялися люди, що претендують на звання вчених,—Набитович з товаришами, які "не тільки шельмують Чорновола й Гориня, але й каламутять воду стосунків СРСР і США, яку з таким трудом почав очищати М.С.Горбачов, щоб нарешті навести мости довір'я" (у листі Набитовича, Романишина й Мороза писалося про "емісарів із США, країни, яка, лицемірно виступаючи за права людини, нехтує інтересами своїх громадян, провокує міжнародні криваві конфлікти, сіє зерна расизму, сваволі...").

"Ви що, думаєте, народ не бачить, де правда, а де брехня?"—пише, за дорученням групи робітників заводу "Львівприлад", Іван ЦИМБАЛ. "Ви називаєте Чорновола й Гориня злочинцями, що сиділи за скоєні злочини. А що ж такого вони зробили? Організували збройний напад на банк? Вбивали й тероризували населення? Та ні—ці люди віддали свої кращі роки тюрмам за правду, якої в нас не люблять. Саме з їхнього журналу "Український Вісник" ми дізнаємося правду, тому його передруковуємо, переписуємо вручну і розповсюджуємо... Чому наші партійні органи та органи масової інформації так бояться відкритої дискусії між двома сторонами? Бо знають, за ким піде народ. Бо хіба не правда, що повним ходом іде русифікація України, що наша велика нація годується недоїдками, що Москва забудувала цілу Україну атомними електростанціями і спричинила трагедію Чорнобиля?.. Мацьків, Кужильна, Винокурова, Мазур та інші із великою злобою пишуть про ОУН, а чому ж тоді не напишуть, що приніс нам "старший брат"—про відібрану у нас мову, культуру, руїни церков, про страшний голод 1933 року, про організовані НКВД вбивства і масові вивози у Сибір?.. Усі ці Набитовичі, Романишини, Сатарови і Захарови щедро ллють бруд на Захід, хоч самі добре знають, що "гнилий капіталізм" обігнав нас років на 25—30. Хотілося б подивитися, в чому ходять всі ці Захарови й Сатарови, їхні жінки і діти—у нашому дранті, яке соромно одягнути, чи в одєжині з "гнилого Заходу". І не треба говорити від нашого імені. Бо всі ви, Набитовичі й Романишини, Сатарови і Захарови, самі не орете й не сієте, біля верстатів і доменних печей не стоїте, зате з нашого спільного корита тягнете кусок побільше, нам залишаючи недоїдки. А в газету написали, щоб вислужитися: може, помітять партійні начальники, то й кар'єра піде вгору...".

"Із газетних публікацій про Чорновола і Гориня,—пи-

ше львівський інженер Богдан ГРИЦАЙ,—ми, численні читачі, одержуємо інформацію, яка створює в нашій уяві негативні образи націоналістів, клятих ворогів українського народу, запродавців, бандитів, а то ще й агентів ЦРУ і гвалтівників, що за чужу валюту готові продати й рідну матір. І виявляється, що оті двоє ще ходять вулицями нашого міста, дихають чистим повітрям, та ще й сонце на них світить. Я так розумію, що ідеться до того, щоб вони не ходили, не дихали і сонце на них щоб не світило. І стає зрозумілим, що партійна преса готує громадську думку старими заялженими методами. А як же перебудова, гласність і демократизація? Пусте!..”

Найлаконічніше відреагував на газетну кампанію політзасланець Микола МАТУСЕВИЧ, один із співзасновників Української Гельсінської Групи, про що у листі до Чорновола повідомив так: “Отримав копії газетних публікацій і Вашого відкритого листа. Відразу ж надіслав редакторам газет і авторам статей по 30 коп. гонорару із відповідним текстом”.

* * *

22 січня 1988 року Вячеслав ЧОРНОВІЛ надіслав голові Львівського обласного комітету з радіомовлення й телебачення листа, в якому, зокрема, писалося: “Шалена пропагандистська кампанія проти двох членів редколегії журналу “Український Вісник”, роз’язана зачепленими нашою критикою за живе партійними бюрократами і репресивними органами (за два місяці—понад двадцять подач на телебаченні, радіо, в газетах, не рахуючи районних, десятки зборів на підприємствах і в установах), принесла позитивні результати: незалежний громадський журнал “Український Вісник” дістав широку рекламу, кількість наших авторів і симпатиків значно зросла. Читачі і слухачі, що в роки застою і безгласности засвоїли науку читати “між рядками”, змогли хоч трохи познайомитися з нашими оцінками і поглядами. Найбільше допомогло нам якраз телебачення, давши бодай куці фрагменти нашого відеоінтерв’ю американській журналістці. Тому доводиться широко жаліти, що телестудія чомусь забарилася із обіцяною третьою серією телесеріалу про нас, підготовку якого просимо прискорити.

Позаяк ви використовуєте вкрадене у нас відеоінтер-

в'ю без узгодження з авторами, чим грубо порушуєте авторське право (у демократичній країні платити б вам за це добрячий штраф або вивчати небо в клітинку), то бодай врахуйте в наступній передачі декілька моїх побажань.

Перше. Яюсь усе-таки спробуйте пояснити глядачам, які вас про це питають у багатьох листах, чому в двох передачах ви показали разом хвилин п'ять з нашого півторагодинного інтерв'ю, а решту часу заповнили власною балаканиною. Чому ви не вірите у здоровий глузд глядача, який сам здатен розібратися, де його вороги, а де друзі? Чому товчетесь на одних і тих же куцях фрагментах про еміграцію та греко-католицьку церкву, не показуючи того, що ми говорили про перебудову і шалений опір їй на Україні "команди Щербицького", про роль КГБ в формуванні атмосфери застою в часи брежнєвізму, про мовно-культурну ситуацію в Україні?.. Дайте вже спокій тій "бандерівській" еміграції, 70-80 відсотків якої, до речі, становлять сьогодні ті, що у війну були немовлятами або й народилися за кордоном...

Друге. Дуже вже сподобалося вам побивати мене розповідями про бандерівський терор та демонстрацією глядачам пам'ятників загиблим і їхніх могил. Але для демонстрації мого дійсного погляду на ті трагічні сторінки історії нашого народу вам треба було б показати ще й інші могили, наприклад, братські могили на Личаківському та Янівському кладовищах у Львові, де лежать жертви масового чекістського терору проти мирного населення Західної України в 1939-1941 роках, який досяг апогею в перші дні війни з фашистською Німеччиною. Бо ж, не схвалюючи ніякого терору й насильства взагалі, я однак постійно стверджував, що саме масовий сталінсько-берлівський терор був тим чинником, що стимулював або й спричинив збройну боротьбу в Західній Україні. І мене глибоко обурює, що ініціатори і виконавці цього терору досі безкарно ходять по нашій землі або й відсиджуються на персональних пенсіях. Покажіть же глядачам хоч ті дві могили жертв червня 1941 року. Або хоча б прочитайте повністю цей абзац мого листа, а потім спростовуйте його, як захочете. Не зачитаете, побойтеся...

Третє. Не брешіть глядачам, що вам пишуть тільки безадресні "родини Ковальчуків", а на наш захист був тільки

один анонімний лист. Коли ваш коментатор пустословив про це з екрану, у мене на письмовому столі лежали копії кількох листів на телестудію на нашу підтримку (а їх куди більше—знаємо від ваших же працівників...), в яких вимагалось надати нам слово, показати відеоінтерв'ю повністю тощо. Адресу ж тих Ковальчуків чи кого іншого, кому прожогом захотілося позбавити нас Батьківщини, назвіть обов'язково. Може, одержавши від нас правдиву інформацію, яку ваші батицькі й бойки старанно ховають під димовою заслоною затертих пропагандистських слів, такі Ковальчуки переорієнтуються і уже без вашої підказки захочуть позбавити нашу Батьківщину від вас, відправивши затруєну застійними штампами пишучу братію десь до Кім Ір Сена чи до спадкоємців Енвера Ходжі, де схожа на вашу пропаганда у великій шані.

Четверте. У третій серії телесеріалу про Чорновола й Гориня прошу пояснити, де це я чи М.Горинь вживали цитовані вашим коментатором Бойком вислови "наші хлопці" та "наші хлопці із ОУН". Щось я такого не пригадую... Схоже, "ваші хлопці із вулиці Дзержинського" знову підсунули вам гнилу наживку, на яку ви прожогом клюнули...

...Уже написавши цього листа, прочитав у першому номері "Нового мира" статтю Андрія Нуйкіна "Ідеали чи інтереси?", де автор пише про "контрреволюційний державний переворот", здійснений "групою Сталіна" у 1928—29 роках і чітке визначення теперішньої ситуації в СРСР, цілком придатне для розуміння вашої осатанілої кампанії проти єдиного поки що в Україні органу незалежної думки журналу "Український Вісник" та його редакторів. Оскільки "Новыми мирами" чи "Огоньками" у нас і не пахне, хіба що "Літературна Україна" потроху борсається в питаннях мови, умовляючи керівних "обрусілих інородців" поміняти вовчу шкуру на овечу, дозволю собі більшу цитату з російського видання:

"Це все-таки казочка для Хрюші і Степашки, буцім-то ми шляхом братання з корупціонерами і казнокрадами доведемо оголошену революцію до переможного завершення. А нам дехто навіть дискутувати з ними пропонує виключно гречно, з цілковитою повагою до їхньої казнокрадської позиції. Та ще як пропонує! Із погрозою в голосі, що в разі непокори якраз нашу позицію візьмуть та й перестануть терпіти. І це цілком ймовірно, бо біль-

шість механізмів реальної влади перебуває в руках бюрократії /в Україні всі механізми, включаючи пропагандистський апарат—В.Ч./ Звісно, ситуація для бюрократії несподівано склалася не зовсім сприятлива—ряд вищих ключових позицій вийшов з-під їхнього контролю, та й народ через гласність прийшов у нервовий стан—прямо-лінійно, відкрито повертати його в попередній стан байдужості й апатичної слухняності ризиковано. Можливі конфлікти, при яких важко передбачити хід подій. Краще почекати. Вдруге в ХХ столітті в Росії /??—втім, автор чесно називає імперію своїм іменем—В.Ч./ склалася цікава ситуація своєрідного "двовладдя", коли жодна із сторін не готова перейти в рішучий наступ і чекає свого часу, обмежуючися окремими вилазками з метою розвідки. Великою наївністю з нашого боку було б гадати, що бюрократія (як соціальна сила) витрачає зараз час даремно. Вона, треба віддати їй належне, уже намацала деякі діткливі місця перебудови і, не афішуючи цього, ретельно закамуювавши свої плани славослів'ям на адресу оголошених реформ... готує широкий наступ".

І в цій соціально напруженій, вирішальній, можна сказати, ситуації подібні до вас мастодонти охоронної журналістики злагоджено, по команді, зайняли своє природне місце—по той бік барикади, спорудженої "новим класом" партійно-радянської буржуазії на шляху революційного оновлення заскоружлого суспільства. Ми—напроти, разом із здоровими силами своєї нації і навіть чесними із членів тієї партії, до якої ви належите..."

* * *

У третій серії телепередачі "«Одкровення» на замовлення", показаній Львівською телестудією через кілька днів, коментатор Батицький процитував із листа Чорновола тільки одне речення, в якому йшлося про те, що відсотків 70-80 закордонних українців уже становлять люди, що виростили за межами Батьківщини. Прокоментовано це було так, що, мовляв, "УВ" повністю солідаризується з тими двадцятьма відсотками, які брали участь у збройній боротьбі в Західній Україні в 40-і роки...

29 січня 1988 року черговий залп по "Українському Віснику" зробила та ж "Вільна Україна", випустивши проти нас аж двох докторів наук—доктора економічних на-

ук М.БРИКА та доктора історичних наук В.МАСЛОВСЬКО-ГО—відомих кон'юнктурників від науки, що зробили собі кар'єру на викритті так званого "українського буржуазного націоналізму". Велика стаття "Кому вони служать? (З приводу так званого "Українського Вісника")" нічим не відрізнялася від подібних статей, писаних цими авторами в 70-ті—на початку 80-х років. Ті ж твердження про "вихід на антирадянські диверсійно-пропагандистські центри Заходу", зв'язчу ненависть до землі і народу, які їх годують" тощо. Аналізуючи "Український Вісник", Брик з Масловським хижо іронізують над тим, що в журналі, мовляв, "подаються факти «мученицького» життя відщепенців народу, публікуються їх низькопробні поезії" (це про Василя Стуса!). Побачили доктори від науки в "УВ" і "зловорожі твердження про нібито повний національно-культурний занепад України, переслідування її народу", і спробу "обілити куркульсько-націоналістичний бандитизм 40-х років у західних областях України", і проливання сліз з приводу так званої потреби у відновленні діяльності української автокафельної православної церкви (УАПЦ) та греко-католицької церкви (УКЦ)", й інші традиційно поборювані офіційною наукою й публіцистикою "гріхи". Контраргументи вчених мужів теж пахнуть цвіллю. Україна, мовляв, високорозвинута держава, бо має потужні комплекси великої хімії, металургії і енергетики; українська мова небачено розквітла, доказом чого є вихід кількох багатотомних словників, а також те, що спілкування цією мовою ніхто не забороняє. Щодо Української Автокафельної Православної Церкви, то вона, на думку вчених мужів, "була антинародною, антирадянською релігійно-політичною організацією," була тісно зв'язана з антирадянською буржуазно-націоналістичною організацією—Спілкою Визволення України та білогвардійщиною" (як можна бути одночасно і членом створеної чекістською фантазією СВУ, і білогвардійцем, знають мабуть, тільки Брик з Масловським...). Але найбільше місце і запалу наші вчені віддали викриттю ОУН-УПА. Як вони твердять, УПА була створена влітку 1942 року "за прямою вказівкою і допомогою гестапо", а в "бандах" УПА на початку 1944 року "перебувало понад 80 тисяч функціонерів". Ретельно вичисляється кількість "бандитських акцій, що супроводжувалися кривавими звірствами, крайньою жорстокістю, вишуканим садиз-

мом". Ні про які сталінсько-беріївські злочини щодо мирного населення—ані слова.

Відповідати на псевдовчену писанину нам самим не довелося, в редакцію "УВ" надійшло чимало відгуків, уривки з деяких друкуємо.

"Уважно перечитав велику статтю, в надії почути від докторів науки щось нове і серйозне,—звертається до Брика й Масловського шахтар із Червонограду Львівської області Василь Розлуцький.—Ви, мабуть, думаєте, що ми, робітники, вміємо лише працювати і плани перевиконувати. Та ні, шановані доктори, ми теж уміємо думати і цінувати правду. Ось ви жонглюєте різними цифрами. А чому б вам не назвати тільки дві, найпереконливіші: скільки в грошовому вичисленні дає за рік Україна прибутку і яка частина з нього повертається у річний бюджет республіки?.. А хіба це нормально, хіба це не злочин перед нашим народом, що в деяких обласних центрах України не лишилося ні єдиної української школи? Оце такі ваші "успіхи"? Або перечисляєте, скільки було вбито в 1944-1951 роках, але чомусь тільки з одної сторони. А здругої гинули від енкаведистського терору хіба не люди? А скільки їх було вивезено на північ, у Сибір, скільки не доїхало, скільки було замордовано по тюрмах? Отож, хитренька у вас, докторів наук, статистика!.. А що стосується шельмованого вами журналу "Український Вісник", то треба, щоб цей журнал жив, щоб набирав сили, бо він потрібний нашому народові..."

Авторка нашого журналу, що друкується під псевдонімом П.Ода, пише: "Хай мені вибачать інші доктори, але після таких ось публікацій, що дискредитують саму науку, звання доктора стає синонімом невігластва, догматизму і продажности". виправдовуючися за анонімність листа до редакції "Вільної України", авторка зауважує: "А так би хотілося сказати вам прямо в очі, що про вас думаю! Та зась, доки брики безкарно вибрикують по сторінках офіційної преси".

"Те, що Чорновіл та Горинь за свої переконання відбули по п'ятнадцять років ув'язнення і все-таки не відступили від них, не може не викликати до них повагу,—пише львівський робітник Володимир Яворський на львівську телестудію та в газету "Вільна Україна".—Це й послужило причиною, що я захотів з ними познайомитися. Мушу зізнатися, що під впливом усіх цих ваших брехонь

по телевізору, по радіо і в пресі у мене склалося все ж негативне уявлення про цих людей. Я вважав їх якимись націоналістичними фанатиками, які люто ненавидять усе неукраїнське, а особливо російський народ і його культуру, обожують Гітлера, виступають проти Радянської держави і прагнуть продати Україну США. А познайомившись з ними особисто, побачив, що все це неправда. Навіщо ви обдурювали мене і продовжуєте обдурювати інших? Де ваша совість? Доки ви будете плутати націоналізм з національним патріотизмом?.. Мені стало зрозумілим і те, чому ви боїтеся чесної, відкритої дискусії з ними. Бо народ почує правду і дізнається, що це не вороги його, а навпаки—захисники. І що ви їх оббрехали. Гніву народного боїтися ви!"

* * *

"Відкритий лист до редакцій газет "Вільна Україна" та "Львовская правда" і до органів, що ці газети фінансують", послав москвич Микола МУРАТОВ. Це, по суті, стаття під назвою "Чи будуть реабілітовані В.Чорновіл та М.Горинь через п'ятдесят років?". Друкуємо фрагменти з неї.

"Питання, винесене в назву мого листа, почало непокоїти мене, відколи почав я читати в українських газетах публікації про двох відомих українських правозахисників. Бо живемо ми не тільки в часи "революційної Перебудови", а ще й в епоху формування нової традиції ушанування і реабілітації умертвлених і розстріляних. До того ж давно! Виявляється, щоб розібратися і анулювати завідомо неправосудне рішення, радянським правовим органам потрібно щонайменше 50 земних років. І тому зовсім недавно список осіб, що не мають судимости, доповнився двома поплічниками Леніна—Бухариним і Риковим. Задля об'єктивности скажу, що в Спілці письменників термін відновлення у правах дещо коротший—30 років. Це підтверджується недавнім гучним поверненням у письменницькі ряди фізично в них відсутнього Бориса Пастернака. Та й державну премію можуть вручити за не визнані раніше заслуги ще не цілком зітлілим—десь через 7—10 років після смерти, як це сталося із

Володимиром Висоцьким. Та попри різницю між письменницьким і юридичним підходами, вони схожі в основному: і державні та правові органи, і Спілка письменників воліють реабілітувати і вшановувати мертвих. Бо з мертвими якось легше: вони не зрадять ідеології сьогоденного дня і не висловлять незгоди з черговим "вірним ленінцем", що вмовстився біля керма нашої держави чи якого-небудь сільського партосередку. Із живими складніше. Жива людина, як любив казати Сталін,—проблема: треба забезпечити її харчами, одягом, житлом, свободою слова та іншими нашими дефіцитами. А ще жива людина здатна так дивитися нам у вічі, що нам може стати соромно і совісно за наші слова і діла, а ми ж не любимо й не хочемо ні перед ким червоніти! Бо класова природа сорому і совісти вочевидь буржуазно-націоналістичні, як такі, що виникли в досоціалістичну епоху з її поділом на класи й національності. І треба було нам ще який десяток брежнєвсько-андроповських років, щоб повністю позбавити новостворений "радянський народ" від цих реакційних і буржуазних почуттів. Та ба! Піднесло Горбачова з його перебудовою—і ми починаємо боротьбу за збереження тих самих почуттів, яких у багатьох уже не лишилося...

Тому, прочитавши підбірку публікацій про двох мужніх українців, я навіть став подивляти ту незвичайну толерантність, яка, незважаючи на всякі там застої, збереглася в Україні. Бо як інакше пояснити, що "пані Славо і Мирон", яких шельмують як агентів іноземних спецслужб і мало не як вцілілих оунівсько-бандерівських функціонерів, винних у вбивстві десятків тисяч мирних жителів,—на волі, і я навіть мав честь тиснути їхні руки?

—Щось тут не так!—подумав собі я. І дійшов висновку, що шановані партійні органи просто-напросто, даруйте, брешуть. Бо зовсім не даремне бояться "пані" Чорновіл і Горинь русифікації, якщо в містах України не лишилося українських садочків, шкіл, вузів, коли вже й боротися з "українським буржуазним націоналізмом" поукраїнському розучилися. Втім, якщо Чорновола й Гориня здумають судити за наклепи про якусь там "русифікацію", то я згідний виступити в суді у якості зросійщеного експонату. Українець за кров'ю, з тюркським прізвищем, я став росіянином за паспортом, бо в Донецьку,

де я ріс, українці позбавлені не тільки шкіл, а й можливості усвідомити себе українцями: все російське возвеличується там як найпередовіше і найпрогресивніше.

Та українську мову я знаю достатньо для того, щоб зрозуміти і суть статті докторів наук Брика та Масловського, і основну її мету—повернути Чорновола і Гориня в концтабори. А ще я переконався, що їхнім науковим керівником у захисті докторських дисертацій був либонь "батько народів" разом із Віталієм Федорчуком.

Ось кілька перлин докторської логіки. На думку наших "учених", Чорновіл з Горинем винуваті ще й тому, що користуються не лінотипами, а друкарськими машинками. Мовляв, "сам пишу і сам читаю". Ніби це редактори "Українського Вісника" встановили державну монополію на друкарську і мнотипильну техніку!

А ось наші "вчені" розпатякалися про національний суверенітет. Мовляв, СРСР складається із 15 союзних і 20 автономних республік—і все це "національні держави". Згідний—це держави... Та ще й які! Самостійність із них так і пре! Наприклад, Башкирська держава: включення селища Садового в склад столиці цієї держави затверджує Москва ("Ведомости ВС РСФСР", 11. 02. 1988, стор. 169). Бувають, однак, і випадки цілковитого невтручання Москви у внутрішні справи "національних держав". Таким ось самостійницьким чином секретар обкому партії тієї ж таки Башкирії пересадив половину своїх обкомівських соратників за "непокірність" і незгоду з його державною політикою...

(...)

Торкнуся ще ваших оцінок, шановані доктори наук, збройного руху в Західній Україні в 40—50-і роки. Добре знаєте, що й зараз у нас бувають випадки бандитизму, навіть організованого. Та чомусь у тих регіонах, де це трапляється, не вводять на ціле десятиліття військового стану і не мобілізують для боротьби з "бандитами" регулярної армії. Значить, у Західній Україні усе було серйозніше, ніж, скажімо, у Сумгаїті. Так чому б вам, "ученим захисникам" українського народу, не сказати про живильний ґрунт для діяльності ОУН і УПА, які були втягнуті у військову конфронтацію масовими сталінсько-берієвськими репресіями? Ви пишете, що протягом 1944—1951 років націоналісти буцімто вбили близько 80 тисяч радянських громадян. А скільки мільйонів україн-

ців убив у 1933 році штучний голод? Чи ви думаєте, що в Західній Україні про це нічого не знали? Нарешті, скільки сотень тисяч українців було вбито протягом 1939—41, 1944—52 років у самій Західній Україні? То, може, порахуємо і порівняємо цифри, замість займатися хитрою бухгалтерією?

Ніхто з демократів, Чорновіл і Горинь також, не виправдовує убивства в ім'я ідеалів. Але в Західній Україні народ боровся із сталінськими "визволителями", мета і методи яких відомі в цілому світі. Проти збройного терору сталінських терористів народ сам підняв зброю. Погодьтеся, що й сьогодні не всі українці забов'язані беззастережно сповідувати "наукову істину" про прогресивні й непрогресивні класи, як і теорію про хороші і не-повноцінні раси в нацистській ідеології: всяку істину доводить саме життя, а не позбавлення життя мільйонів людей.

До речі, ваші цифри якраз і свідчать, що національний рух у Західній Україні користувався значною підтримкою населення. Адже, крім сотень тисяч солдатів, влада змушена була озброїти проти УПА аж 57 тисяч "ястребків" із числа пристосуванців чи заляканих, яких ви чомусь ототожнюєте з усім українським народом.

...Ви твердите, що від рук націоналістів гинули навіть діти. А чому ж мовчите про скасований тільки 1958 року сталінсько-вишенський указ про застосування виключної міри (розстрілу), починаючи від осіб, що досягли 12-річного віку? Може, порахуєте, "товариші інтернаціоналісти", скільки дванадцятилітніх було розстріляно в Україні сталінськими опричниками?

Не подобається вам позиція "УВ" щодо Українських церков—УКЦ та УАПЦ. Мовляв, забруднили вони себе співпрацею з білою контрреволюцією (?) та нацистами. Припустимо, що окремі миряни чи представники кліру були справді якимось причетними до злочинів окупантів. Але ж за законами будь-якої цивілізованої країни, якою хоче бути й СРСР, згідно з принципом правосуб'єктности, громадяни несуть відповідальність тільки за свої особисті злочини. Навіть Сталін колись виголосив: "Сын за отца не отвечает!" (що не завадило йому, однак, знищувати й батьків і синів), а ви вимагаєте карати мирян і клір теперішніх УКЦ та УАПЦ за якісь вчинки їхніх одновірців багаторічної давнини. Та ще й забуваєте, що ті "злочини"

доводили сталінсько-вишинсько-беріївськими методами, засудженими ще 1956 року. Та й взагалі, хто дав право вам оцінювати історію України та її церков від імени всього українського народу? Чому ваша безграмотна з історико-культурного й правового погляду писанина друкується в пресі, а В.Чорноволу та М.Гориню для спростувань залишені друкарські машинки? Дайте журналові "Український Вісник" друкарську базу—і тоді побачите, потрібен цей журнал людям, чи ні.

... "Ім не місце серед нас!"—одноставно просять ветерани Президію Верховної Ради СРСР позбавити В.Чорновола та М.Гориня радянського громадянства й вигнати їх із країни. Ну, ветеранам ще можна пробачити: старість—не радість! Пішли на пенсію колишні бюрократи, але прагнуть ще показати свої сталінські зуби, щоб по-старому тремтів від страху народ. Особливо злить їх чиясь добродійність—магнітофон, одяг, взуття... Хотілося б їм бачити сталінсько-брежнєвські жертви голими-босими, та ще щоб пішки етапами ходили. А самі ж за своє сталінське минуле, за участь у репресіях проти народу чомусь спецрозподільниками й спецмагазинами користуються! І це тоді, коли країна недоідає якраз з вини оцих же пенсіонерів-бюрократів, що довели країну "перемігшого соціалізму" до морально-економічного занепаду. Ось що я порадив би раді ветеранів Львова, якщо Президія ВР СРСР та "компетентні" органи не прислухаються до їхнього голосу і не вишлють "відщепенців" із країни: самим виїхати, на знак рішучого протесту проти недопустимої лібералізації режиму в Україні. Список "хороших держав" можу їм запропонувати: Північна Корея, Албанія, Монголія, В'єтнам, Куба, Румунія чи Ефіопія. Там належно оцінять ваші прогресивні погляди на боротьбу з вільнодумством.

...М. Горинь та В. Чорновіл відбули по таборах і засланнях по 10—15 років за твердження, що в УРСР немає гласности й демократії. Зараз такі твердження визнали КПРС і уряд, які вирішили перебудуватися і становище виправити. І ось коли В.Чорновіл та М.Горинь вирішили скористатися плодами перебудови, їх знову хочуть сховати. Правда, тепер уже не в ГУЛАГ, а на Захід. То де ж логіка і здоровий глузд? Невже треба ще 50 років для реабілітації логіки і здорового глузду у цій нещасній "суверенній" Україні?!

23 лютого 1988 року у тій же обкомівській "Вільній Україні" з'явилася стаття Б.Дубовика (псевдонім) "Від власного кореспондента, або За що їм платять." Хоч недолугий памфлетик був спрямований насамперед проти греко-католицького священника М.Гавриліва, зачеплено в ньому і "Український Вісник". Тому В.Чорновіл надіслав 25 лютого до редакції "Вільної України" "Кілька зауважень на статтю Б.Дубовика", де, зокрема, писав:

"Полеміка з офіційною пресою в листопаді 1987—січні 1988 р. була для нашого журналу корисною. Український Вісник" здобув таку рекламу, про яку не міг і думати, ряди наших прихильників і авторів дуже помножилися, побільшало бажаючих допомагати нам, матеріально теж. (...)

Але зараз, коли наша перебудовна і ваша охоронна позиції чітко окреслилися, коли наше дійсне ставлення до основних проблем українського життя, в тому числі й до питань свободи совісти та деяких "білих плям" української історії останніх десятиріч, нашими читачам добре відоме, ми не будемо брати з вас прикладу і переживувати ту саму жуйку. Гадаю, досить фіксувати фактичні підтасовки у вашій "публіцистиці" та нагадувати вашим авторам про наявність у Кримінальному кодексі УРСР ст. 125 ("наклеп"), а в Цивільному кодексі—ст.7 ("захист чести й гідности"), що про них у роки застою і правового волюнтаризму ви геть забули.

Під цим кутом зору гляньмо й на ту частину статті Б.Дубовика, де він чіпає "УВ" і його редактора.

Почнімо з "безневинних" (принаймні, непідсудних) авторських "перебільшень", як ось таке: "Як стало відомо, в особі Гавриліва нова "зірка" на журналістському небосхилі з розпростертими обіймами прийнята редактором так званого "Українського Вісника" В. Чорноволом...".

У нашого журналу десятки авторів, деякі вже виступали в основних випусках чи в "експресах" по 3—4 і більше разів. А священника Гавриліва ми надрукували тільки раз, вмістивши в серпневому випуску 1987 року короткий уривок із його статті, де йшлося про незаконність

так званого "львівського собору" 1946 року (між тим, якби ви справді перебудувалися і брали приклад із центральної преси, яка не боїться гортати найпохмуріші сторінки сталінського лихоліття, то і самі сказали б прикру правду про цей ганебний "собор під дулами наганів", якому передували тотальні арешти всіх греко-католицьких єпископів та більшості священників).

Не можу без сміху читати й ось такий пасаж Б.Дубовика:

"Вони /йдеться про мене та І.Геля—В.Ч./ з деяких пір також стали людьми набожними і заодно виступають у ролі побірників прав українських католиків. (Невідомо тільки: чи знають вони святі молитви, який і де костюль відвідують, у кого сповідаються та приймають причастя?)"

До чого ж зuboжила в роки застою наша провінційна журналістика, якщо розучилася проводити різницю між об'єктом журналістського зображення і особою автора... Ось готуємо ми для наступного номера "УВ" матеріал про українських кришнаїтів, то за логікою дубовиків, либонь чи не зачнемо всією редакцією мантри виспівувати... Та все ж можу вдовольнити вашу нездорову цікавість, нешановані колеги. "Редактор так званого «Українського Вісника» В. Чорновіл" сповідатися і причащатися не ходить, "Отче наш" і "Вірую" знає, польського костюлю не відвідує, бо українець і з діда-прадіда православний. Правда, зазирав іноді до Львівського кафедрального собору, щоб показати гостям міста пам'ятку архітектури, в спорудженні якої брали участь і середньовічні українські майстри. Але після того, як на недавній гуманітарній конференції у Флоренції настоятель цього собору Людвіг Камілевський добалакався до виправдання сталінського вирішення релігійних проблем в Західній Україні, поріг того костюлю не переступлю і українським католикам робити того також не раджу...

А тепер про ті місця статті, які, кажучи мовою закону, несуть у собі склад кримінального злочину, скоєного автором статті Б. Дубовиком. Він пише про "власних кореспондентів "Радіо «Свобода» з «Українського Вісника», які "шлють одну за другою кореспонденції в "Радіо «Свобода»...", і риторично запитує: "Цікаво знати, скільки ж платить їм "Радіо «Свобода» за їхню, так би мовити, не зовсім чисту роботу?".

Мені теж цікаво скільки "заплатив" би за такі "одкровення" Б. Дубовикові незалежний суд, якби він у нас таким був, а у Львівській прокуратурі не сиділи такі "охоронці законности", як заступник прокурора Дорош, що кілька років тому цинічно фабрикував справу Михайла Гориня. Бо "одкровення" Дубовика з того ж справді "не зовсім чистого" джерела, що й недавні ваші інсинуації про персональний лімузин Чорновола, переданий йому від ЦРУ через американську журналістку.

Звичайно ж, ніхто із членів редколегії нашого журналу не є власним кореспондентом "Свободи" і ніяких гонорарів від "Свободи" ніхто з нас не одержує. Якщо ж дубовиків так дуже цікавить, за які кошти "постійно роз'їжджають по містах СРСР кореспонденти нашого журналу (знову нездорова цікавість... нас же ваші командировочні й гонорари не цікавлять!), то могли б заглянути на останні сторінки журналу, де ми дякуємо співвітчизникам за допомогу. Тому вам залишається хіба що в душі добрих традицій охоронної журналістики підкинути своїм читачам якусь побрехеньку, наприклад, що зібрані для нас кошти ми привласнюємо і купуємо за них дачі, машини чи, як це робили деякі недавні функціонери Львівського обкому партії, порнографічні відеофільми ...

Виразні ознаки кримінального злочину за ст. 125 КК УРСР має і ось таке "цитування" Дубовиком "кореспондентів з «Українського Вісника»": "...коли їм вказують на помилки, зчиняють гвалт: мовляв, їх "цькують, застосовують до них рукоприкладство, погроми з вбивствами /підкреслення моє—В.Ч./, короткочасні арешти".

Про цькування, рукоприкладство (відомий напад на члена редколегії "УВ" Василя Берладяну), короткочасні арешти (чого варте тільки ганебне затримання нас для "пошуків наркотиків" по дорозі на правозахисний семінар у Москву) ми справді писали, бо все це було. А ось хто вифантазував "погроми з вбивствами", треба запитати в залі суду у Б. Дубовика та редактора так званої "Вільної України" М.Ільницького...

Для орієнтації, яким чином я позиватиму вашого Б. Дубовика до суду, додаю копію скарги в суд на редактора газети "Радянська Україна" В. Сіробабу за надрукування наклепницької статті "Інтерв'ю «з-під поли»", яку ви поспішно надрукували і використали для розгортання тримісячної масової наклепницької компанії проти

першого в Україні органу незалежної громадської думки.

В. Чорновіл

25 лютого 1988 року

* * *

Перспектива судової справи, мабуть, трохи занепокоїла редакцію газети, бо 10 квітня там з'явилася в рубриці "Повертаючися до надрукованого" замітка, написана в виправдальному тоні. Мовляв, заяву редколегії "УВ" перекрутила не редакція "Вільна Україна", а "Свобода", оголосивши замість "погрози убивством" "погроми із вбивством". Згадали раптом і про перебудову: "Кажете, що за перебудову, а відразу, як в старі часи (!), погрожуєте статтею Кримінального кодексу"...

Але не обійшлося й без дрібних укусів з використанням агентурних даних КГБ: "У своєму журналі побивається саме над долею уніятської церкви. Як відомо у вашому колі (??), не православний священник, а уніят Гаврилів відправив службу на вашому ювілеї, уніят Зелених з вашою участю охрестив ваших онуків. То хто ж ви такий, п.Чорноволе, православний, католик чи, може, якийсь релігійно-атеїстичний симбіоз?"

* * *

Після того, як В. Чорновіл подав до суду на редактора "Радянської України" за наклепницьку статтю "Інтерв'ю «з-під поли», огризнулася й ця газета: 6 березня 1988 року там з'явився підписаний тим же псевдонімом П.Вільховий "огляд листів", що нібито надійшли в редакцію з осудом В.Чорновола та М.Гориня. Листи, мовляв, викликані тим, що "вилучене у американської емісарки відеоінтерв'ю показала в одній із своїх документальних передач Львівська телестудія" /насправді з 1,5-годинного інтерв'ю студія показала кілька фрагментиків загальною тривалістю менше 5 хвилин .../.

Усі відгуки читачів (у більшості, без сумніву, організовані) торкалися єдиної теми—"виправдання" В. Чорноволом та М. Горинем "бандерівських злочинів" (хоча

в інтерв'ю з американською журналістською ця тема взагалі не піднімалася, а в статті Вільхового цитувалися окремі півфрази із листа В. Чорновола до М. Горбачова). Мовляв, як можна "катів вихвалити як героїв, а бандитське винищення рідного народу називати «визвольною боротьбою»?".

Серед відгуків, які надійшли до "Українського Вісника" на цей "огляд листів" "Радянської України", виділяється великий лист В. ПІДПРИГОРЩУКА з Винничини. Цю просту розповідь про страшні лихоліття подільського селянства, свідком яких був автор, ми спробуємо повніше дати в одному з наступних номерів журналу. А зараз лише кілька фрагментів.

Розповівши про тотальне спустошення і зубожіння східного Поділля в 30—40-і роки, що відбулося на очах сусідньої Галичини, яка й сама зазнала після "возз'єднання" страхітливого енкаведистського терору, автор листа робить висновок: "Ось тому народ Західної України не хотів ні німецького, ні радянського ощасливлення, а тому вів боротьбу як проти одних, так і проти других. А захищаючи свою землю, свої домівки, свою гідність, можна застосовувати всякі засоби боротьби, особливо коли до тебе вдираються із збройним терором". Далі В. Підпригорщик пише:

"Коли в середині XIX ст. англійці напали на Китай і коли китайці їх жорстоко побили, то англійська преса підняла галас про варварство китайських бандитів, на що Карл Маркс писав: "Замість того, щоб моралізувати з приводу жахливих жорстокостей китайців, як це робить лицарська англійська преса, було б краще визнати, що це війна за вівтарі й родинні вогнища, народна війна за збереження китайської національності, війна зі всіми її, якщо хочете, зарозумілими забобонами, безглуздістю, вченим невіглаством і педантичним варварством, але все ж це народна війна".

І на закінчення ще один фрагмент із листа В. Підпригорщука:

"Дивно виходить: голод—для українців; чорнобилі—для українців; підприємства-гіганти, які отруюють повітря і землю—для українців; на Україну котяться порожняки, а звідси—вантажні потяги у дві тяги. Як м'ясо-

комбінат—так і орденосний, як птахокомбінат—так і орденосний. А для українця в магазині—хвости та вуха, роги та ноги. Але вільховим це байдуже, їм подавай націоналістів і антикомуністів. Такі вільхові "люблять свій народ тоді без міри, коли у міру вигідно любити", як писав Василь Симоненко".

* * *

На цьому можна було б вважати закінченою піврічну епопею пропагандистського двобою "Українського Вісника" із партійною пропагандою, що був започаткований наклепницькою статтею П.Вільхового в органі В.Щербинського "Радянська Україна". Правда, нас ще зачепили в статті "Правды Украины"—"Осторожно: фальшивка" (передрукована львівською обласною газетою "Вільна Україна" 27.04.88 р.) та в спрямованій насамперед проти Українського культурологічного клубу статті "Чого прагнуть «панове»?" ("Радянська Україна" за 12 травня 1988 р.). Але це вже були останні відголоски завершеної битви, яку, гадаємо, ми виграли. Популярність журналу в народі за ці місяці незмірно виросла, він став центром багатьох громадських ініціатив.

Нова хвиля пропагандистської війни проти активістів "Українського Вісника" і народженої на гребені масового народного руху Української Гельсінської Спілки пов'язана насамперед із знаменитими львівськими мітингами літа 1988 року. Але це вже інша сторінка нашої живої історії, до якої ми ще повернемося.

Огляд підготовував

Вячеслав ЧОРНОВІЛ

*РЕЛІГІЯ
В
УКРАЇНІ*

ВИСТУП
НА НЕОФІЦІЙНОМУ ВІДЗНАЧЕННІ 1000-ліття
ХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ

Дорогі братове і сестри!

І на нашій вулиці свято. Святкуємо тисячоліття хрещення Русі—тут на наших київських горах, у нашому священному Дніпрі.

Це не дата, а свято—всенародне і всесвітнє, бо від тієї благословенної події починається наше духовне народження і наше самоусвідомлення як живої гілки на вічному дереві життя духовного.

Нам би благовістити це свято у всі дзвони київських церков як нагромаджену радість свят наших предків на 1000-літній дорозі пізнання Євангелії. Від таїнства хрещення почалась наша дорога до джерел біблійної історії, а відтак до історії власної. Недаром же наші літописи починаються від створення світу, а наше літочислення від народження Христа. Недаром Володимир Великий височить у нашій історії віками.

Від 988 року починається повернення нашої Київської Русі лицем до християнського світу, до християнських моральних і духовних цінностей—до культури, яка вже на той час проклала глибоке русло...

Повернення до християнства у нашій історичній свідомості починається від Христового Апостола Андрія Первозванного, що благословив київські гори і поставив на них перший Хрест.

Від того часу наші київські князі нераз ходили з перемогою на Візантію. Але поверталися духовно подоланими, багато з княжих дружин—наверненими до християнства. Дух цього вищого світу був нездоланим. Він вкорінювався в наших предках ще задовго до княгині Ольги і князя Володимира. Ішов углиб і безповоротно.

Вже Ярослав Мудрий стає рівним серед володарів Європи, рідниться з короною Франції, Польщі, Норвегії, Угорщини... Софія Київська і Київсько-Печерська Лавра—свідки його мудрости і слави.

Важко повірити, але Суздальський літопис засвідчує, що в Києві XII століття було 600 церков і 18 монастирів. У

всякому разі інтенсивність духовного життя в монастирях, розквіт духовної культури Київської Русі—це факт історії. На цьому вистояв український народ, попри руїни і пожежі храмів, попри навали орд і вічні війни владолюбних князів земних. З животворного джерела виростало могутнє дерево нашої духовності. Літописці, якими славилась Україна, господарність і гостинність, якими славились наші предки— все це походить від поетизації християнських ідеалів на українському ґрунті. Хіба не промовистий той факт, що наш найбільший філософ є релігійним мислителем, наш найбільший поет чи не в кожному творі розмовляє з Богом, а вихідці з України проносять серед інших народів релігійну ідею?

Українська духовність не була на службі володарів світу. Вона жила в народі дух незалежності від тимчасових переможців на сцені історії. Вона підтримувала дух демократизму і християнські республіканські ідеали. Сильні світу цього, так само, як і багаті—завжди були в полоні скарбів земних. Духовенство часто мало ту саму слабість людську. Вони ставили церкву собі на службу—і тоді народ волів покидати ту церкву разом з її владиками.

Історія світу, історія нашого народу була б зовсім іншою, якби володарі світські і духовні ставили скарби небесні вище над скарби земні. Якби Брестська унія 1596 року забезпечила справді християнську рівність двох глибоко споріднених народів—це була б наймогутніша цитадель духу на сході Європи.

Якби наша Переяславська угода з Росією в 1654 році пішла справді на зміцнення держави християнської, яка тримала незалежну хоругву православія проти мусульманського моря, що вже затопило ієрархію Константинопольську, Єрусалимську, Антиохійську, Олександрійську—якби так, як марили наші борці за віру предків, була б вільна могутня спільнота православних народів, замість царської Росії—тюрми народів.

Росія справді з нашою допомогою підкосила Оттоманську імперію. Але що з того, коли православну віру царі довільно використовували лише як знаряддя, а церкву поставили в кріпосну залежність? Що з того, коли український люд змушений був утікати від єдиновірного царя в державу "бусурманів", бо там більше волі і людяности... Був єпископський полон, але не було духовної єдності в

тих уніях. Були тільки прагнення фізичного поневолення.

Прагнучи відбитися від чужих кумирів і чужої корисливості, український народ шукав захисту під крилом Христа і культивував храм у душі своїй. Не маючи своєї держави, не мав і церкви, підтримуваної державою. Не було поставлено належне і єдине релігійне виховання...

Але духовний самозахист народу був такий сильний, що громада створювала братства і братські школи для християнського виховання.

Громада створила протестантські церкви, які мали і мають велике поширення в Україні, але страждають недугою ізоляції.

Всупереч давній погромній імперській політиці Росії щодо Української католицької церкви, українські громади відстоювали і будуть відстоювати сильну на Західній Україні католицьку церкву грецького обряду, яка не хоче слугувати царям земним і воліє підпорядковуватись Апостольській столиці, котра має належну повагу до кожного народу, кожної культури і мови і, головне, — не втрачає і нині своєї первісної духовної енергії.

Православна церква протягом віків була нашою колискою духовності. Нашою школою краси і людяности. Нашим національним прапором у боротьбі за право бути собою. Вона виявила мудру терпимість до вкорінених у народі прадавніх обрядів і звичаїв. У народнописенну, естетичну стихію вона внесла божественну мелодію молитви і гімну. В народний живопис вона внесла елемент витонченої духовної краси. Вона звеличила землю урочистою красою соборів і церков. Правду казали Володимирові послі: в грецькій церкві найбільше краси... В церковних співах переливається в душу небесна благодать. Правда й те, що грецька літургія найближча до мови Євангелії. Що мова відправи в православній церкві в давнину була майже зрозуміла народові...

Не було жодного перебільшення в тому, коли казали: наша мати—церква Господня. Вона вела дитину від народження і хрещення—крізь усі свята і будні—аж до останнього прощального дзвону...

Найбільшої руїни зазнала Українська Автокефальна Церква, що вирізнилилася з російської після краху імперії, але незабаром була засуджена за волю до самобутнього життя в традиціях нашого народу.

Російська Православна Церква несе на собі багатівкову спадщину вірного служіння царям. Разом з ними і вона зазнала катастрофи. Але й нині вона несе слово Боже—так само, як навіть іржаві труби проводять чисту воду джерел. Російська Православна Церква в Україні—це наша реальність. Вона має підтримку держави, яка ніяк не хоче відокремлюватись від церкви і прагне вести її то силою, то миром до природного відмирання... Сумлінно виконує державні доручення. Регулярно поповнює фонд миру. Не сміє домагатись розширення своїх прав перед державою і не сміє посягати на виховання дітей в Законі Божому.

Чи може і чи сміє вона нести велику тисячолітню спадщину християнства як релігії діяльної?

Важко переоцінити ту спадщину в українському народі—одному з найрелігійніших народів світу. Наша історія, наша етнографія, наша багатюща духовна поезія—все це говорить про народ...

Як же могло статись, що внуки тих, хто починав і закінчував свій день молитвою, а вітались іменем Бога, тепер довчилися до того, що лаються нерідко іменем Бога? Спершу вони зреклись віри батьків, потім—мови батьків.

Україні випала доля явити перед світом голосне знамення Чорнобильської катастрофи.

Здається, воно вже провіщається в серці "Скорбної Матері" Павла Тичини—1918 року. В пошуках розп'ятого Сина до нас прийшла Божа Мати:

Поглянула—скрізь тихо.
Чийсь труп в житах чорніє...
Спросоння колосочки:
Ой, радуйся, Маріє!
Не місяць, і не зорі,
І дніти мов не дніло.
Як страшно!...—людське серце
До краю обідніло.

Тільки вона могла зміряти безмір страждань розп'ятого краю, і, позираючи крізав завісу часу, тихо заголосила:

Проходила по полю...
— І цій країні вмерти?—

Де він родився вдруге,—
Яку любив до смерти?
Поглянула—скрізь тихо.
Бує дике жито.
—За що тебе розп'ято?
За що тебе убито?

Вітер моторошного відчуження людини від своєї духовної суті вже тоді носився над полями, над квітами... Бо що ж інакше можуть значити слова Марії, заціпенілої від болю:

Христос воскрес?—не чула,
Не відаю, не знаю.
Не будь ніколи раю
у цім кривавім краю.

Все повторилось. Цього радісного привіту вже не чули люди ні в 29-му, ні в 33-му, ні в 37-му, ні в 41-му, ні в 47-му...

Відвикали...

Даруйте сумний перелік дат на святі, але мусимо якось зрозуміти нашу реальність—буяння дикого жита... буяння черстої байдужности.

Мусимо також зрозуміти феномен післячорнобильського світу, який наче зупинився і завагався над прірвою.

Люди відчули конечність оновлення.

І в житті, і в літературі з'явився чоловік, що творить молитву невідомому Богові, імени якого не знає...

Стоїмо біля уламків знеціненого слова, відносної істини, посоромленого добра і фарбованої краси—як рибалка біля розбитого корита. І гадаємо: чи не починати казку спочатку...

Але де наш початок? Де загубилася нитка традиції, за якою дитина змалечку знала те, що нині має відкрити для себе вже після отримання диплому. І чи можна чимось замінити посів любові і страху Божого? Ідеальних поривань і віри? Самопошани і поваги до кожного, хто має образ і подобу Божу? Це нині злободенні питання, перед якими стоїмо.

Наче в первісні часи, ми знов догадуємось, що суть усього ховається десь поза облудною видимістю. Але підійматися до віри—дуже важко. Опуститися до безбожності—дуже легко... "Ломать — не строить..."

Хвилі радості—дні розплати,
А човен вже на риф жене.
Можна вже перейти всі утрати,
Відстраждати й спалити мости,
Можна навіть уже попрощатись...
Але як це по-людськи: ждати
Хай ця чаша мине...
Скільки пам'ять—око за око!
Всі віки тільки тьма в очах...
Як то треба злетіти високо,
Щоб узріти спасенний шлях
Всепощення і дух любови,
Вільне слово надії—всім,
Марноту безкінечних пімст...
Але як по-земному глибоко:
Я приніс вам не мир—меча.
Все під сонцем, що жити хоче,
Поривається в цвіт і плід.
Його вітер життя толочить,
Його хвиля війни змиває,
Воно просто на брук лягає
І стікає потоком в рів...
Але де ті, що вільно хочуть
Вмерти й стати сіллю землі?
Розкрутилось, зійшло з орбіти
І пішло у словесний ріст...
Скороспілі шкідливі діти
Розтоптали щось дуже просто,
Загубили щось дуже давне
І забули щось дуже вічне:
Дух святинь, молитви й піст.
Все держиться на гранях міри —
Тонких струнах, які з основ
Живить дух і проміння віри.
Віри тої, що гори ворушить,
Що тримає на хвилях моря,
Що веде крізь безодні горя—
Тільки віри. На хвилях віри
Ожива всетворяща любов.

Відчуваємо дефіцит віри і правди. Прагнемо віднови-
ти в собі і навколо себе світ, в якому можна поважати. В

якому варто жити.

Мусимо нагадати собі, що маємо тисячолітню християнську спадщину—з її джерелами, з її цінностями... І то не тільки матеріялізованими в камені і золоті... З її істинами, яких нічим замінити. Сурогати, створені навіть талановитою рукою, не світять і не гріють.

Єдина дорога—до Джерела Води Живої. Воїстину—навіщо та дорога, що не веде до храму? Але в багатьох постає питання: до якого Храму обирати дорогу? Слава Богу, маємо зараз значно полегшений доступ до книг Святого письма. Відчуваємо велику спрагу і духовний голод, якого не відають нині заколисані в сітях споживацтва і неймовірного переситу люди Заходу.

Маємо просвіти надій...

Не маю великої довіри до людей, котрі загострюють давні суперечки різних християнських церков. Ці суперечки мають свої давні гострі причини і резони, які відійшли в минуле разом з пристрастями. Спроба їх оживити не йде від великої віри і щирої любові до Бога. Швидше вона йде від резонів надто земних.

Нині, в кінці ХХ віку, ми загубили багато цінностей. Хай же між загубленим будуть передусім чинники, що різнять і роз'єднують християнський світ. Адже нині багато молоді /йде/ до віри взагалі не від церкви, а від книги...

Якщо політики вже проймаються ідеями екологічної, культурної, духовної єдності світу, то як же нині цього не розуміти людям, які моляться тим самим іменем Отця і Сина і Духа Святого? "Згода будує, а незгода руйнує". Може, нам бракує ентузіазму і солідарности в розбудові Храму?

Постанова другого Ватиканського Собору про Екуменізм була воїстину голосом мудрости, що йде від святого духа. Це з тих постанов, що мають неухильно втілюватись у життя в душі суворого часу випробувань.

Йдеться ж не про те, щоб народи і громади зрікалися своїх традицій і обрядів, в ім'я уніфікованої позірної єдности. Свято берегти обряди, звичаї, традиції, але—стоячи на колінах перед Спасителем, який заповідав нам єдність і любов.

Визнаймо, що завжди була і буде велика взаємодопомога між справді віруючими людьми різних церков—це перегук споріднених духом. Хай та їхня єдність стане

прообразом для всіх. І хай наше свято тисячоліття християнства буде святом єдності і початком нашого духовного відродження.

7 червня 1988 року

м. Київ
Володимирська гірка

ПОЧАЇВСЬКА ЛАВРА: ІСТОРІЯ ТЕРОРУ І НАСИЛЬСТВА

ВІД РЕДАКЦІЇ: Пропонований читачам документ, хоч і написаний десять років тому, сьогодні не втратив своєї актуальності, тим більше, коли Російська Православна Церква, не маючи для цього історичних підстав, відзначала 1000-ліття християнства на Русі (Україні). Не мала підстав, бо на час прийняття християнства на Київській Русі про Москву ще ніхто ніде не чув, вона не існувала в жодних літописних та інших писемних джерелах, отже, про прийняття християнства тим, кого не було, безглуздо згадувати. Але сьогодні РПЦ не має морального права святкувати цю знаменну для нашої історії дату ще й тому, що вона, по суті, палець об палець не вдарила для того, щоб хоч що-небудь найменше зробити, аби полегшити, бодай мінімально, трагічне становище, зокрема, монахів Почаївської Лаври.

Свідчення монахів—це мартирологія людей, ні в чому не винних, але підданих найжорстокішим гонінням і репресіям за те тільки, що вони—монахи, що вони, вірні своїм переконанням, тримаються їх до кінця, зазнають несправедливих покарань, але не відступають від своєї віри.

Документ викриває абсолютну, доведену до досконалості, ненависть офіційних властей до Церкви, до її інституцій, причому оперту на "теоретичні" і псевдоправові основи сучасного законодавства про релігію і віруючих. Не може не викликати обурення лицемірство як верхніх, так і нижніх поверхів влади, яка з одвертим цинізмом заявляла про свою вірність цим правовим нормам і з жорстокістю, що межує з садизмом, насаджувала своє право, яке на звичайній людській мові називається насильством, глузом над людськими почуттями й переконаннями.

Необхідність публікувати подібні документи диктується єдиною, але дуже важливою умовою—щоб подібні історії терору, насильства і гвалтів ніколи не повторилися.

Будемо надіятися, що не повторяться...

* * *

За народними переказами, поява монахів на Почаївській горі припадає на часи діяльності перших слов'янських учителів Кирила і Мефодія, тобто на століття раніше загального хрещення Русі. На постійно оселялися монахи на Почаївській горі з XIX ст. після появи Божої Матері саме тут, біля чудесного джерела, у вогненному стовпі. У ХУІ–ХУІІ ст. тут подвизався великий угодник Божий—преподобний Йов Почаївський. Таким чином, Почаївська Лавра існує вже понад 700 літ.

За наших днів життя в Почаївській Лаврі було зрушено з основ у період Хрущова, коли масово закривали церкви і монастирі, звідки монахи збиралися в Лавру. Але гоніння на цьому не припиняється. Офіційно не скасована стаття 124 Конституції про свободу релігії і про відділення церкви від держави має тільки паперову силу. Уповноважені у справах РПЦ повністю розпоряджаються церковними справами, хазяйнують у церкві. В 1961 р. приступили офіційно до Почаївської Лаври. Закрити, і ліквідувати Лавру вони не наслідились. Бажаючи приховати свої злочинні діла і надати їм якогось-небудь законного вигляду, вони позбавляють Лавру матеріальних засобів для існування братства, забороняючи доступ християн-богомольців, і дають вказівки всім організаціям і крамницям не відпускати необхідне для існування продовольство та інші товари, щоб створити неможливі умови побуту і таким чином розправитися з монастирем, обнародувавши в радянській пресі, що він сам розпався.

Ці репресивні засоби застосовували поступово—один за одним. В 1959 р. у Почаївської Лаври відбирають присадибну ділянку (10 га), слідом за нею фруктовий сад Архиперейський, який прилягав до архиперейського дому і Почаївської Церкви Преподобного Йова з городом у ньому, теплицею, сушаркою, будинком садівника, складом та іншими господарськими приміщеннями у ньому, відбирають пасіку—понад 100 вуликів бджолиних сімей. Далі забороняють проводити ремонтно-реставраційні роботи в Почаївській Лаврі, приймати людей у Лавру в число братії і по вільному найму спеціалістів для художніх, деревообробних робіт. Роблять спроби скоротити братію в Лаврі. Відбирають усі машини (4 вантажні і 1 легкову), механізми й устаткування, ремонтно-реставраційні матеріали, придбані за наші кошти. Посилено стали переслідувати християн-богомольців, що приїжджали з ін-

ших міст. Місцевих християн звільняли з роботи за те, що ходять молитися в Лавру. Звільнили з роботи Клоткіну Надію, що живе в Почаєві, вул.Питенка, 40 і працювала помічником бухгалтера в райконторі зв'язку, завгоспа Почаївської райлікарні, деяких медсестер та ін.

Органи міліції і КДБ днями і ночами переслідують християн у Лаврі, шукаючи якої-небудь зачіпки і заарештовують. Приписують їх до забороненої "антирадянської" секти "Леонтіївців", судять і виселяють. Категорично забороняють приїжджим ночувати в Лаврі і в місті. У післявоєнний час до 1959 р. Почаївська Лавра використовувала "Архиєрейський дім" під готель для приїжджих богомольців. У 1959 р. там розмістилися монахи із закритих монастирів скита Почаївської Лаври, монастиря "Козацькі могили" Волинської обл., Хрещатинського монастиря Чернівецької обл. та ін. У корпусі ще залишалася одна кімната, куди впускали людей. Начальник КДБ категорично заборонив впускати людей. Начальник КДБ Почаєва Максимов Василь Миколайович щонаочі особисто перевіряв, як виконують його накази. Одного разу він застав двох людей, склав акт і змусив підписати його Ігумена Анатолія (Корнійчука), що там жив, також сторожа Лаври старого інваліда Миколу Рубаша. Але той, бачачи нелюдські дії КДБ, завагався. Максимов підбіг до сторожа і в люті, що його вимоги моментально не виконуються, грізно кричить: "Іди підписуй!" Сторож мовчить. Максимов схопив старого і з усієї сили спустив його вниз по сходах; на щастя, внизу монах Нестор піймав його. Так знущався Максимов з християн у Почаєві.

На настійне прохання прочан, керівництво Лаври відкрило храм на цілодобові молитви. Але Максимов через якийсь час не дозволив і тут проводити людям нічні моління. Кілька днів Максимов вистежував, хто є ініціатором нічних молінь, хто читає, хто співає і т.д. Шукав ревних християн, впізнавав їх, потім, при нагоді, поодиноці заарештовував; кого судив, а кого тільки виживав з Почаєва. Та цього Максимову здалося замало, оскільки християни прибували все нові і нові, під керівництвом монахів Лаври моління проходили успішно, тоді Максимов звинувачує монахів, що вони використовують храм як нічний дім. Він складає акта, що в Троїцькому храмі Почаївської Лаври незаконно ночують 250 чоловік, вимагає підписати цей акт чергового монаха Почаївської Лаври

Псюру, але той відмовився, вважаючи акт несправедливим.

За те Максимов мстить: категорично забороняє пускати богомольців уночі в храм, а небажаного монаха за якийсь час виписує з домової книги Лаври і виганяє з Почаєва, погрожуючи судом і приписуючи монахові антирадянську агітацію.

В 1961 р. у Почаєві починаються бурхливі події. У монахів власті відбирають Архирейський дім, розмістивши в ньому поліклініку. Монахів заганяють в один корпус. Відбирають "Святі Врата" з будівлями, що до них прилягали. Відбирають невеликий корпус п.н. "Столярка", водокачку з машинами і обладнанням. Коли було відібрано всі будівлі навколо Лаври, а залишився тільки корпус, що прилягав до Успенського собору, тоді КДБ і міліція несподівано накинулись на тих, що там тимчасово жили; переводити їх було вже нікуди, а тому розігнали на всі чотири сторони.

Монахів, як злочинців, щоденно групами по 10-15 чоловік викликають у приміщення Почаївської міліції на допити. Там їх розподіляють поодиночі по кабінетах, проводять "разьяснительную работу". Розмови були такого змісту: ваш монастир закривається, ідіть з монастиря по-доброму. Ми перемогли Німеччину, а з вами нам і думати нічого; не підете—розженемо, а монастир закриємо.

І почали розганяти: кожного монаха брали змором. Цілими днями монах митарствував по кабінетах міліції, в КПЗ, з нього знущались, як тільки могли. На одного монаха накидалось 4-5 працівників міліції, КДБ, часто-густо п'яних, вимагаючи залишати Лавру. Не можна описати всіх образ; якими тільки словами не обзивали монахів: лайка, матюки, кпини, грюкання кулаком по столу, вимоги дивитися у вічі, в одному напрямку, ходіння по муках з кабінету в кабінет; то вийди, то зайди, пиши пояснювальні з усіх питань монастирського життя. Чіпляються, що запізнився на їхній виклик—пиши пояснення, чому запізнився, хоча фактично всі з'являлися на їхні вимоги вчасно. Хто чомусь не з'явився—зразу приходять у келію (квартиру), якщо нікого нема—вішають свій замок і т.д.

Ми всі з милости Божої терпіли і зносили знущання, але до нас застосували інший метод: стали відбирати па-

спорти.

Спочатку приходить група працівників КДБ і міліції: майори Бочкарьов, Корсаков, Данилов, капітан Максимов, начальник паспортного стола Белік, ст. лейтенанти Корень, Юрчак та інші—всі вони вимагають в монаха паспорт, мовляв, для перевірки, а коли власник паспорта віддавав його, то одержував уже зі штампом виписки. Начальник паспортного стола капітан Белік роз'яснив: ось уже всі виписані, ідіть із Лаври, інакше судитимемо вас за статтею 196 КК УРСР як порушників паспортного режиму. Бочкарьов з Максимовим зразу встановили тридобовий термін виїзду з Лаври. На заперечення монахів, що це насильство, що незаконно їх виганяють з Лаври, що Конституція має статтю 124 про свободу віросповідання, що всюди на словах і на папері проповідують свободу, а їх так протизаконно виселяють з Лаври,—працівники КДБ відповіли, що вони створюють закони, і Конституцію написано для комуністів, а віруючі всі є "лишенці", вони, працівники КДБ, виконують вказівки Уряду, але цих вказівок нікому не показують і не покажуть. За комунізму, мовляв, релігії не буде; і вони мають намір всіма засобами її знищити. Жаль, говорили працівники КДБ, що нам не дають таких прав, як у перші роки революції, ми з вами і розмовляти не стали б: під лінієчку всіх із кулемета перестріляли б.

Працівники КДБ з начальниками паспортного стола приходили в Духовний собор Лаври і таким же чином брали для перевірки домову книгу Лаври та виписували по домовій книзі. Монахи не хотіли йти з Лаври, бо багато хто з них майже все своє трудове життя віддав служінню Лаврі, дехто прожив у ній 20—40 років.

Таким чином, стали появлятися "злісні порушники паспортного режиму", до них органи міліції застосовували всі свої методи "адміністративного впливу": призначали тридобовий термін виїзду з Лаври, потім 24-годинний, брали кілька підписок, накладали штраф і оформляли відповідну справу: "порушник паспортного режиму"—рік тюремного ув'язнення. Таким чином пересудили монахів Почаївської Лаври: ієромонахів Амвросія (Довганя), Сергія (Соломку), Апелія (Станкевича), Володимира (Солдатова), Валер'яна (Поповича), Діонісія (Комонюка), ієридияконів Анатолія (Користильова), Андрія (Щура), Гаврила (Углицьких), монахів Нестора (Онука),

Данила (Клюткіна), Григорія (Унку). Таким чином, КДБ Почаєва застосував насильство над монахами, що є знущанням над релігією і над почуттями віруючого населення нашої країни і суперечить радянським законам. Церква відділена від держави, а уповноважені в справах РПЦ грубо втручаються в церковні справи і чинять, що заманеться. Щоб створити враження "законности" репресій, вони змусили через уповноваженого Львівського архиєрея Григорія, який нині посідає Закарпатську кафедру, видати указ про звільнення монахів, на що й послалися, мовляв, монахи звільнені архиєреєм, тому, бач, їм місце в тюрмі.

Усі згадані монахи, звичайно, злочинів не коїли: до монастиря вони чесно працювали на громадських роботах, частина з них—учасники Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., і зразу після її закінчення прийшли до Лаври служити Богові, деякі з дитинства подвизалися в Лаврі. Здається, минуле їх заслуговує навіть поваги, як, наприклад, з нагоди 20-ліття Перемоги над Німеччиною всіх учасників війни нагородили медалями, тільки віруючих, особливо монахів—учасників війни Амвросія (Довганя), Сергія (Соломку), Анатолія (Користильова) та інших удруге заарештували і відправили до тюрми за порушення паспортного режиму.

Усіх підряд арештувати і судити не відважились (бо у нас свобода віросповідання), але розпочали боротьбу з Лаврою, з її мешканцями-монахами всі організації: основне завдання було покладене на органи охорони здоров'я—знайти в монаха яку-небудь хворобу і примусово вислати на лікування. Для цього органи влади призначили медичне обстеження монахів. При Почаївському райвійськкоматі зробили медкомісію, за висновками якої, деяких монахів (Голованова, Марчука, Швирука та інших) визнали психічно хворими (хоча вони цілком здорові), тривалий час тримали в психлікарні і виписали з Лаври. Таке "старанне" лікування призвело деяких до смерті. Помер Голованов у 35-літньому віці.

У вересні цього самого року (1961) влаштовують другу так звану облмедкомісію, що складалася з працівників КДБ і медпрацівників і була проведена на території Лаври, у приміщенні Духовного Собору. Туди скликали монахів і перевіряли на інфекційне захворювання—дизентерію. Обстеження мало більше знущальний, ніж лікуваль-

ний характер, але під цим благородним виглядом визначили, що групі монахів (Волинець, Бубровський, Лисицький, Корнійчук, Галькевич, Ценевиц) необхідно пройти курс стаціонарного лікування. І на цій підставі визначена група була примусово вивезена у Кременецьку райлікарню на лікування (звичайно, всі монахи були здорові, ніколи не хворіли).

Услід за цією комісією 13 березня 1961р. зроблено нову медкомісію на обстеження грудної клітки. На попередніх комісіях монахи вже бачили, який напрям цих комісій і до чого вони ведуть, тому категорично почали відмовлятися від медкомісії, посилаючись на те, що в СРСР лікування вважають добровільним, а не примусовим, але з монахами не стали розмовляти. Почаївські і тернопільські гонителі засіли в приміщенні Духовного Собору Лаври: секретар райвиконкому Дармограй, начальник КДБ Остапенко і Максимов, начальник паспортного столу капітан Белік та ін. почали викликати поодиноці монахів Лаври. Тих з монахів, хто просив пояснити мету комісії, капітан Белік зразу ж випишував з числа мешканців Лаври. Таким чином, знову з'явилися "порушники паспортного режиму", яких потім віддавали під суд.

Між цими комісіями Почаївський райвійськкомат провів ще ряд комісій для молоді. Молодих монахів, що не проходили військової служби в Радянській Армії, але мали звільнення від неї, т.зв. "білобілетників", за вказівкою органів КДБ лікарі роблять здоровими і мобілізують в армію у військово-будівельні загони, посилають у північні райони країни на лісорозробки. У цю групу потрапили ієродиякон Панкратій (Тимошук), Георгій Лошкарьов, Олекса Барановський, ієромонах Власій (Болотов), монах Анатолій Пелецький, Дмитро Петровци, Іван Пастухов, Володимир Клочков, Анатолій Капенос, Ісихій Никитенко, Болотов. Були дуже слабкого здоров'я Болотов, Пелецький, і Никитенко: в одного перебитий хребет, у другого майже сліпі очі (0,2% зору), що цілком протипоказано для фізичної праці, але однаково лікарі зробили їх "годними к воинской службе" тільки для того, щоб вивезти з Лаври. Їх довели лише до Тернополя на збірний пункт, там деякий час потримали і відпустили, та за цей час виписали з домової книги Лаври, а поновити не забажали. Крім цих комісій, протягом усього 1961 р. мо-

нахів часто викликають у міліцію, КДБ, знущуються, продовжують гнати з Лаври. І далі в монастирях перевіряють паспорти. Працівники КДБ і міліції в неділю, у святкові дні, напередодні їх—перевіряють паспорти у Лаврі. Ставлять міліціонерів на всіх входах і виходах з Лаври і в Лавру, забороняючи всякий рух по ній, самі ходять по квартирах (келях) мешканців з перевітками-обшуками. Якщо знайдуть, до чого причепитись, то відбирають паспорти і наступного дня повертають виписаними.

Проводять медикосанітарні, пожежні та інші комісії, тобто створюють у Лаврі таку атмосферу, щоб не було можливості жити, щоб щоденно перебувати в терзанні, знуцаннях і т.д., щоб таким тиском виселити з Лаври решту монахів.

Продовжують постійно відбирати майно Лаври: відбирають заготовлені ремонтно-будівельні матеріали, інвентар, віск, парафін. Навколо Лаври встановили постійний контроль: у Лавру не пропускали жодної машини чи підводи з паливом, продуктами і т.д., тобто позбавляли Лавру всякого постачання, щоб до загального тиску додати ще голод і холод.

Організують страшну кампанію проти християн-богомольців, що підтримують Лавру, тих, що приїжджають. Роблять заслони міліції і КДБ в Святих Воротах і на підступах до Лаври. Уранці, коли християни йдуть до храму, вони підганяли вантажні бортові машини, з лайками і побоями заганяли християн на них, вивозили з Почаєва за 30-40 км із суворим попередженням: тільки з'являться у Лаврі—посадять у тюрму.

З місцевих мешканців Почаєва взяли загальну підписку, щоб не ходили до Лаври молитися і не впускали приїжджих ночувати. Тих, хто безбоязно продовжував молитися, ходити в Лавру, КДБ виписував з Почаєва і виселяв. Щоденно ходили під виглядом перевірки паспортного режиму по квартирах у місті, перевіряючи, як виконують їхні накази. Якщо десь натрапляли на приїжджих богомольців, то разом з ними заарештовували господарів будинку. Це знуцання доходило до бузувірства. П'яні міліціонери і їхні начальники о 12 годині ночі вдиралися в будинки, викидали сплячих богомольців на вулицю, били, грабували їх, знущалися із господарів. Під таким тиском почаївські мешканці почали боятися випускати когось на ніч, а приїжджі богомольці змушені були прово-

дити ніч на вулиці просто неба, почали тулитися на паперті під храмом. Але і тут почаївська міліція не дала спокою, а навпаки—застосовувала найбрутальніші знущання: п'яні працівники КДБ і міліції приходили сюди вночі, озброєні кийками і зброєю, починали колошматити богомольців—і ті нажахані розсипалися, хто куди може. Їх тоді поодиноці ловили, грабували, знущалися і кидали до психлікарень, примовляючи: "Більше не Іздитимеш до Почаєва!" Одного разу лаврський дворний сторож послухник Ісидор Лищинюк не міг знести того знущання і вступився за страдників: "Що ви робите? Навіщо так знущаєтеся з людей, переслідуєте невинних бабусь?" Але їх не посоромили слова інока, а один з них, сержант Почаївської міліції Медяний, накинувся на сторожа: "Я тобі покажу...", обзиваючи його лайливими словами, і давай його бити по обличчю і всьому тілу. Решта розправлялася з богомольцями.

Це знущання не припинилося, і міліціонера не було покарано, навпаки—соро КДБ відібрав паспорт сторожа, виписав з Лаври і вигнав з Почаєва. У березні 1962 р. викликають у міськвійськкомат намісника Лаври архимандрита Севастіяна і заарештовують, а в Лавру приїжджає велика група КДБ і міліції з області: майори Бочкарьов, Дегтярьов, Данілов, Корсаков та інші разом з Почаївським начальством—капітанами Максимовим, Остапенком тощо, забирають усю документацію в Лаврі—з Духовного Собору, з бухгалтерії, казначейства, шукаючи спосіб, як виселити монахів з Лаври. Та нічого нового не придумали, а продовжували виселяти тими самими методами через медкомісію, частіше почали викликати монахів у КДБ, щоденно відбираючи паспорти, виписуючи і виганяючи з Лаври. Тих, які відстоювали свої права, не бажали виїжджати після виписки, а продовжували жити в Лаврі, заарештовували і судили як порушників паспортного режиму. Так тривало постійно до вересня 1962 р. Із 140 монахів на цей період залишилося 36 чоловік, які продовжували обслуговувати Лавру, відбувати в ній богослужіння, задовольняти потреби гнобленого християнського населення, але працівники КДБ уже цілковито почали розпоряджатися Лаврою. Максименко, Остапенко, Бочкарьов та ін. не виходили з Лаври, просто видали монахів, невідступно по черзі по п'ятах ходили за монахами і виганяли, виживали з Лаври. Максимов мав уже

багато ключів від лаврських замків, часто можна було бачити, як він самостійно відмикав двері на економії чи вхідні в гуртожиток Лаври. Остапенка кілька разів заставали в приміщенні Духовного Собору; від усіх відповідальних місць у Лаврі вже були ключі у працівників КДБ Максименка і Остапенка. Вони проникали в келії, були випадки, приходив монах з храму після богослужіння, а його келія опечатана КДБ. Остапенко чи Максимов вимагають з'явитися в міліцію або КДБ. Максимов вилучив усі книги з бібліотеки, що стосувалися історії Почаївської Лаври, та інші, які його цікавили. Багато цінних речей перекочувало до музею атеїзму і т.д. Тому в КДБ появились книги релігійного змісту. Коли Максимов, Бочкарьов та інші викликали до себе на знущення, то прочитували манахам настанови, робили окремі вибірки із Святого письма, які можна було обернути на свою користь. Наприклад, часто Бочкарьов зачитував цитату з ап. Павла: "всяка влада від Бога", або ж із "Святоотческих откровений монаха про послушание" і вимагав, що, мовляв, треба виявити послушаніє представникам влади і йти з монастиря. Але сам Бочкарьов не соромився, що вони по-злодійськи придбали ці книги.

Якщо монахи домагалися: "На якій підставі ви гоните нас? Покажіть нам постанову чи наказ уряду, що Почаївська Лавра закривається",—то працівники КДБ відповідали, що вони цього не покажуть, що це стосується їхніх таємних розпоряджень, але вони—представники уряду, тому їм належить підкоритися.

За весь період гонінь місцева преса теж не залишала монастиря в спокої, спеціальні працівники КДБ плели всілякі вигадки про монахів, зокрема про керівника Лаври архимандрита Севастіяна, фабрикували статті від імені колишнього послушника Лаври Байдука, який перебував на службі в Радянській Армії, приписуючи йому, що той, 10 років проживши в Почаївській Лаврі, тепер зрікається релігії, пориває з Лаврою і обливає брудом її мешканців. Але він в дійсності нічого не писав, залишався при своїх релігійних переконаннях і після демобілізації написав протест із приводу фабрикації від його імені фальшивок. У Лаврі він жив тільки десять днів, але бажав би туди повернутися. Проти Байдука тоді застосували репресивні заходи, його заарештували, повезли в Тернопільський КДБ, а звіди відправили у Вінницю, в

психлікарню і дали діагноз хворого. В 1962 р. вийшла брошура Почаївського музею атеїзму (директор Андріюк) "Почаївський музей атеїзму", в якій використано попередні матеріали на ґрунті наклепів від імені Байдука та інших анонімних авторів. На додаток до того Андріюк зазначає, що 69 монахів добровільно залишили Лавру і в списку перелічує тих, які примусово були виписані органами КДБ, мобілізовані райвійськкоматом у військово-будівельні загони, а працівників КДБ майорів Бочкарьова, Данілова, Дегтярьова, Корсакова, капітана Сириченка, Максимова, Остапенка та інших називає лише агітаторами, які провели "роз'яснювальну роботу в Лаврі".

Це все особливо взяло за живе монахів, що вони заприсяглися—хай ліпше смерть, та вони Лаври не покинуть. Монахи вже навчилися на гіркому досвіді, що хто здасть паспорт на перевірку в КДБ, то одержує його вже виписаним з Лаври. Тому монахи відмовилися пред'являти паспорти і на всі дії КДБ відповідали, що з Лаври нікуди не підуть. Як не старався майор Максимов і його компанія, що вони не робили з монахами—вимагали писати пояснення, складали брехливі акти про непокору, закривали в камеру попереднього слідства на добу і більше, застосовували фізичне насильство, побої, монахи залишилися твердими істині і своїм ідеалам і нікуди не йшли з Лаври.

Потім придумали ще один спосіб розправи з монахами: найсильніших у духовному відношенні вони посадили в тюрму, деяких до психлікарні, особливо яскравий приклад тому—ігумен Йосиф Головатюк. Ігумен Йосиф, похилого віку старець (сімдесяти літ), сорок років подвизався в Лаврі, не бажав іти звідти, як його не терзали, хотів дожити свої дні в Лаврі. До нього в келію прийшли 16 чоловік з КДБ і міліції, вчепилися в старця і потягли з Лаври. Хто схопив за руки, хто за ноги, а один вчепився за комір і так стиснув горло, що він ледве дихав—це такий прийом, щоб не кричав. Тут же, біля Лаври, підігнали "швидку допомогу", в яку і всунули ігумена Йосифа і в супроводі двох працівників КДБ доставили в Буданів у психлікарню. Цілком здорову людину кинули до хворих, але й то ще не все: його постригли, поголили і щодня силоміць вводили через уколи щось в дуже великих дозах. Від тих уколів усе тіло, особливо ноги, розпухли; ноги стали, як колоди, шкіра ледве не потрі-

скала від рідини, яку лікарі-кати вливали щодня. Таке тривало довгий час. Тільки за клопотанням рідних і на протести віруючих його через шість місяців відпустили до небожа в село Мала Половиця Шумського р-ну Тернопільської обл., з умовою, щоб у Лаврі більше не появлявся, бо інакше повториться "лікування".

Таку ж розправу вчинили над іншими монахами. Першого вересня 1962 року в Почаєві було зібрано міліцію Тернопільської і сусідніх областей на чолі з начальниками КДБ області, які влаштували розправу над монахами. Особливою жорстокістю відзначився полковник Кириченко, замначальника КДБ Тернопільської обл., брат Голови Президії Верховної Ради УРСР. Вони оточили Лавру, не пустили нікого з прочан і прихожан, підігнали 5 вантажних машин і почали розправу над монахами. У післяобідній час велика група КДБ і міліції з'являється в гуртожитку Лаври із спеціальним завданням, кому кого брати—на кожного монаха було виділено по 5-6 чоловік. Вони вривались у келії. Якщо хто-небудь не бажав їх впустити, то виламували двері і силоміць попід руки виводили монаха, вантажили його в автомашину, потім виносили його пожитки і вивозили з Лаври, а хто відчиняв їм двері—чинили так само. Вони оголосили: "Відсьогодні ви більше в Лаврі не житимете, поїдете з нами!" Розподілили вивозити приблизно за місцем проживання рідних, якщо їх не було, то в ту область, де народився; а хто не бажав—іди куди хочеш.

Перше вересня 1962 року припало на суботу, і працівники КДБ не змогли за одинь день розвезти всіх монахів, бо місця їх народження були в різних областях України, Білорусії і Росії. Тому частина монахів чекала такої ж долі до понеділка 3-го вересня. Але з Лаври виходити нікому не хотілось, усі монахи залишили все в суєтному мирі і присвятили своє життя служінню Богові, тому вони обрали останній притулок в храмі на молитву, замкнувши всі двері. Коли загони КДБ і міліції знову оточили Лавру, вони не пробивалися в храм, бо вважали, що монахи повинні знаходитися в келіях (пообідня перерва), а тому розгруппувалися по келіях. Та оскільки їм ніхто не відкривав, то виламували двері келій, деякі відмикали своїми ключами, але монахів там не знайшли. Тоді працівники КДБ почали пробиватися до храму, але, крім основних замків, двері в храм були закриті зсередини га-

ками і засувками. Цю партію монахів вони все-таки вивезли в Дубно Ровенської обл. на залізничний вокзал і наказали всім купувати квитки і їхати за місцем народження. Тут невідступно стояли і дивилися працівники КДБ.

Християни не залишилися байдужими до цього, вони спрямували свої німецькі зусилля на захист переслідуваного братства Лаври. І ось, коли міліція оточила Лавру, християни, що зібралися, зуміли прорватися до Братського корпусу Лаври, всередині якого вже хозяйнували КДБ і міліція. Християни направилися з тилової сторони до воріт з двору Лаври, куди перед цим було загнано п'ять вантажних машин. Двері виявилися замкненими, а зсередини охоронялися міліцією. Християни почали кричати і грукати в двері. Для їх розгону стояла оддалік пожежна машина під командою ст. лейтенанта Лисака. Він зразу скомандував пожежникам наблизитися до воріт і спрямувати струм води на натовп. Водою, змішаною з грязюкою, пожежники почали старанно поливати людей. Змучені, промоклі до нитки, християни кинулися у всі боки і скупчилися біля парадного входу в гуртожиток Лаври. Тут неподалік під вікнами стояла важка дубова лава. Християни схопили її і почали бити в нижні тафлі воріт. Під упертими безперервними ударами нижня тафля з правого боку піддалася, тріснула і повністю вискочила, утворивши солідний отвір, крізь який християни почали просуватися в корпус. Тут біля дверей стояв міліціонер. Він зляквся, а християни по корпусу рушили до господарського двору, та запізнилися: саме перед тим забирали останнього манаха. Міліція, зауваживши, що на них напірають християни, в люті накинулася на них зі словами: "Бий їх!" Ст. сержант Прокопчук, старшина Коцюба, Медяний, ст. лейтенант Борейко, Юрчак та інші почали кидати християн об стіни, топтати каблуками. Тим часом вивозили монахів.

Під натиском міліції християни знову розбіглися. Частина міліція захопила і арештувала, багатьох побитих відправили до Почаївської лікарні. Особливо старався старшина Коцюба, він побив Ярош Марію мало не до смерті, накинувся на Совенюк Гафію, кричучи: "Бийте її, це попівська донька!"—і довго ловив та переслідував християн. Того дня залишилися тільки монахи, які були на відповідальних посадах: виконуючий обов'язки намісника Лаври ігумен Варфоломій (Баб'як), благочинний Лаври

ігумен Владислав, бухгалтер Лаври ігумен Калинник, кілька перестарілих ченців, яких начальник Почаївського КДБ Максимов обіцяв черговим рейсом вивезти в будинок інвалідів, щоб таким чином з Почаївською Лаврою покінчити.

Але не так вийшло, як планував Максимов та ін. На їхній подив, вивезені монахи наступного дня знову з'явилися в Лаврі. Тоді їх знову почали хапати і знов вивозити, монахи ж знову й знову поверталися на своє місце в Лавру. Монахів тоді забирали в міліцію, замикали в КПЗ, усіяло знущались і погрожували судити, якщо не поїдуть з Лаври і з Почаєва. Незважаючи на такі тяжкі умови, богослужіння в Лаврі не припинялося. Монахи цілодобово почали перебувати в храмі, не маючи жодної можливості вийти звідти, бо на всіх дворах чергували КДБ і міліція, щоб схопити їх. Входили в храм, ганяючись за монахами, і навіть заскакували у вівтар, зневажаючи всі норми людяності і повагу до почуттів віруючих. Три монахи—Алимпій Шинарук, Касіян Негодюк, Ісайя Янкін—описали знущання і звернулися зі скаргою в Москву, до Святішого патріарха Пімена (Алексія), до Ради у справах Російської православної церкви при Раді міністрів СРСР, до Генерального прокурора СРСР Руденка. Їхня місія великого успіху не мала, бо Святіший патріарх безправний, сам прийомів не робить, а його Канцелярія тільки співчувала. У Раді в справах Російської православної церкви монахів приймав начальник відділу Плеханов і двоє інспекторів, які відмовилися назвати свої прізвища, але з люттю накинулися на монахів: "Ви зводите наклепи на Радянську владу! Притягатимемо до судової відповідальності".—"Ми не стали б Вас непокоїти, але нам не дають жити, за нами по п'ятах ходять КДБ і міліція Тернополя і Почаєва. Нас повиганяли на вулицю, кинувші на дорозі. Ми ж бо монахи, служителі церкви, зв'язані з Почаївською Лаврою обітами при постризі. Місцевий КДБ чинить насильство".

Плеханов повернув свою тактику в бік неправильного оформлення скарги: "Чому ви розписуєтеся за всіх, пишть про себе, чому ви вказуєте на Йосифа, що його забрали в психлікарню? Ви знаєте, що він там, у Лаврі, робить?"—"Він народ лікує".—"Яке він має право лікувати? Він не має медичної освіти. Його судити треба!"

Монахи вибачились: "Пробачте, звичайно, ми не маємо

юридичної освіти і не знаємо, який вигляд повинна мати скрга. Ми по простоті серця виклали, що в Почаєві трапилось, що з нас збиткуються і не дають нам жити. Монахів ми перелічили для більшої ясності поіменно у тому числі і старця Ігумена Йосифа. А що він лікує, то ми того не торкались, бо якщо вас це обурює, то можна відзначити, що він справді не має медичної освіти, але він чудовий костоправ, кращий від освічених, і ніколи нікому шкоди не приніс, а багато хто дякує йому за допомогу. Тому він заслуговує на повагу в народі. Ми можемо написати по формі, як Ви накажете."

Плеханов кинув скаргу монахів у кошик для сміття і відвів їх до порожньої кімнати, посадив окремо, дав папір і чорнило: пишть. Монахи знову виклали своє горе так, як у них це вже ввійшло в практику. Приїжджають із села кілька бабусь зі скаргою, що місцева влада закрила церкву, просять відкрити. Куроєдови познушаються, мовляв, навіщо вам, бабки, церква, ви в кіно ходіть, у клуб на танці, нащо вам молитися? А потім скажуть, що скарга неправильна, сідайте пишть другу, а бабки не вміють писати. Тоді їх починають лаяти "Хто там вас посилає? Чого ви наклепи зводите? Влада на місцях робить правильно, ви більше не приїздіть, вашу церкву знято з реєстрації"—і кінець. Та монахів такий прийом не задовільнив, хоча Плеханов і прийняв скаргу, і врешті пообіцяв, що, мовляв, розберемося. Але жити ніде, їх женуть, за ними постійно міліція ходить, те й дивись—заарештовують.

Вони пішли до Генерального прокурора Руденка, але і тут їх чекав подібний прийом. Приняв їх старший радник юстиції Таран. Правда, він уже не робив вигляду, що це наклеп, він не виявив сумніву, що і як чинить влада, тільки зауважив іншому працівникові юстиції, що там переборшили трохи, треба так робити, щоб скарг не було, а монахам став пояснювати, що вони йдуть до комунізму, монастирів не буде, так що скарга безпідставна, і радив їм зовсім зректися релігії. "Ви ще молоді,—говорив він,—нащо вам бути монахами? З релігією буде покінчено,—знаєте, що Алексій останній патріарх, більше у нас патріарха не буде". Монахи терпіли-терпіли, а потім кажуть: "Що ви нам агітацію розводите? Що буде, побачимо, а зараз з нас знушаються. Ви приймайте нас, як громадян. Чому ваші організації чинять насильство? Де громадян-

ські свободи?"

Врешті, Таран обіцяв розібратися: "Завтра я зв'яжуся з Тернополем. Приходьте о 15-ій годині, передам вам результат розмови".

Наступного дня Таран відповідає, що він зв'язався по телеграфу з Тернополем, розмовляв з прокурором для нагляду по Тернопільській області Параскевичем. Та той розводить руками—йому нічого не відомо. У Почаєві, мовляв, проводиться роз'яснювальна робота і агітація. Ніякого насильства нема.

Таран від себе додає: "Нічого не можу відповісти на вашу скаргу".

Так монахи ні з чим змушені були повернутися в Лавру. Тут уже все стало відомо. Так і ходять за ними назирці, щоб не посміли більше скаржитися. Зразу ж викликали до місцевого прокурора Щербатого. Прокурор Щербатий заявляє, що йому доручено розібратися з тою скаргою. "І чого ви скаржилися? Ви дармоїди. Ми вас вивезли і пустили свobodно, а ви знову приїхали. Тепер ми вас відправимо на висилку, дамо п'ять років примусових робіт, пам'ятатимете, як скаржитися. А тепер вам підписка—п'ять діб терміну. Якщо не виїдете з Почаєва, то поїдете на висилку". Потім прокурор покликав і інших монахів, яким наказав також виїхати з Лаври і через яких переказав і іншим, тим, що їздили в Москву, аби виїжджали, бо заарештує.

Він визнав: невдало вийшло, що викинули монахів зо-всім на вулицю, треба дати їм які-небудь місця для мешкання. Вирішили відправити монахів у села на приходську пастирську службу, а тих, що не мають сану, уповноважений дозволив висвятити, тільки б забралися з Лаври.

Вивезення, як бачимо, проводиться дуже спішно. При вивезенні монахів обшукували, відбирали паспорти, і тут же похапцем начальник паспортного стола капітан Белік виписував, але частина монахів передбачила цей прийом і, не бажаючи віддавати паспорти і виписуватися, перед тим заховала паспорти, не могли їх знайти при вивезенні, і таким чином у монахів залишилася в паспортах почаївська прописка.

Так, у кого збереглася почаївська лаврська прописка, після скарг і протесту світової громадськості, після неодноразових спроб якимось вигнати монахів з Лаври, орга-

ни місцевої влади поки що залишили і, таким чином, мовби поновили їх у Лаврі, але більшу частину виписали. Вийшло так, що в Лаврі стала жити велика група монахів з відбраною пропискою, до яких місцеві органи влади продовжували застосовувати всілякі репресії, щоб виселити з Лаври, незважаючи на те, що вона (тобто влада) визнала неправильність своїх заходів. Але поновити в правах монахів ніяк не хотіли, а застосували до них знову репресивні заходи: почастишали виклики монахів у міліцію, КДБ, до прокурора. Створили адміністративні комісії спеціально для виписки людей з Почаєва, вимагали підписки на виїзд, але монахи не підписували. Тоді кликали двох своїх працівників, дружинників, які підписували як свідки за монахів "подписку о выезде из Почаева", а потім виступали на суді, коли судили монахів за "нарушение паспортного режима".

Монахів майже щомісячно штрафували по десять карбованців щоразу за те, що вони живуть у Лаврі і не виїжджають. У Лавру поверталися також монахи, які були суджені раніше і відбули термін ув'язнення. Не повернувся з тюрми тільки Григорій Інку, молодий чернець з 1937 року народження з Молдавії,—він колись там був в одному з монастирів. Його мати одержала телеграму від адміністрації тюрми м. Чорткова, де обласна тюрма Тернопільської області і де перебував під слідством Григорій, що її син "раптово помер". Тому хай, мовляв, забирає тіло (мертвих підслідних вони повертають родинам). Мати забрала тлінні останки свого любого сина-мученика. Хоч тіло мертвого мовчало, та все ж воно залишило багато примітних знаків катувань: усе тіло було в синцях, одяга розірвана наскрізь. Раніше Григорій жодних фізичних недуг не мав, був замордований у молодому віці (25 літ).

Вічна пам'ять йому!
Суди їх Богі.

Монахам, що повернулися з тюрми, КДБ і міліція прописки не дали, навіть розмовляти з ними не стали. "Негайно виїжджайте з Почаєва, 24 години вам термін, ось вам підписка, інакше повторно судитимемо. Ви відчислені нами з Лаври і на вас є указ єпископа Львівського Григорія, що ви не числитесь в Лаврі",—так твердили працівники КДБ і міліції, уповноважені у церковних справах, начальники з райвиконкому і т.д.

Так, указ єпископа існував, але видано його було з наказу уповноваженого (чиновник-атеїст). Єпископ не має жодних прав, а всім керує уповноважений, командує церквою, вся влада в його руках. Архиєрей тільки може видати указ про призначення священика, його переведення і т.д., з наказу уповноваженого. Архиєрей нічого не може робити самостійно, все робить уповноважений. Ось він і наказав видати указ про монахів.. Був один вихід: або дати указ про манахів, або уповноважений через Раду у справах РПЦ звільняє єпископа Григорія з кафедри. Єпископ вибрав перше на догоду уповноваженому. Духовний Собор Лаври не забарився опротестувати такий указ, що суперечить совісті і канонам церкви. А після повернення монахів з тюрми, коли зняли уповноваженого Тернопільської області Коломацького, Святіший Патріярх, розглянувши скаргу почаївських монахів, наказав єпископові Григорію анулювати свій указ.

Здавалося б, що ще треба? Патріярхія порушує клопотання про відновлення прописки монахам, єпископ скасував указ, залишається тільки відновити прописку, і все буде гаразд. Та офіційним властям указ не потрібен, вони тільки посилались на нього, а тому у них поза увагою направлення Святішого Патріярха—монахів продовжують гнати з Лаври.

Монахи звертаються до Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів (до Куроєдова), до Хрущова, Мікояна, Брежнєва, до всіх урядових організацій, але не одержують ясної відповіді. Лише звичайна відписка: "Скаргу розглянуто і направлено в Тернопіль, в облвиконком для винесення рішення". а звідти, як завжди, сигнал: "Виїжджайте, бо судитимемо",—і декого судили повторно.

Монахи ще кілька разів зверталися до Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, до Куроєдова. В 1963 р. делегацію монахів Почаївської Лаври прийняв Казизаєв; він, врешті-решт, погодився, що, мовляв, ваші права порушено, що треба щось зробити, треба розібратися у вашому питанні, а на закінчення сказав: "Я приїду в Почаїв і на місці розберемося". Справді, за якийсь час Казизаєв прибув до Тернополя, а потім у Львів, але нічого не зробив, прописки монахам не відновив, а навпаки—у Лаврі Казизаєв накинувся на ієромонаха Никона—благочинного Лаври, чому він дозволяє жити в Лаврі непрописаним монахам та ще до того й клопочеться про віднов-

лення прописки? Крім Казизаєва, у Почаїв приїхав сам Куроєдов і ряд інших працівників його кабінету, але зовсім не з метою відновлення прописки і порушених прав монахам Почаївської Лаври, а щоб знайти кращі методи виселення їх з Лаври, щоб покінчити з монахами. Тому, не дивлячись на неодноразові візити високопоставлених осіб з Києва і Москви, хмари над монастирем у Почаєві все нависали. Працівники КДБ, міліції, дружинники обшукували кожного, хто входив у Лавру, якщо він мав якісь речі. З цією метою КДБ і міліція постійно чергують на автобусній станції, на всіх підходах до Лаври, підбирають там у міліцію, обшукують, відбирають коштовності і продукти, які вони везли в Лавру, а самих під арештом відправляють назад на станцію з попередженням, що коли вони вернуться назад, то будуть притягнені до кримінальної відповідальності.

У Лавру не пускають жодної машини, не допускають і закуплення та доставки палива навіть на власному лаврському возі. Не дають монахам виїжджати, а якщо виїдуть, то заарештують і відбирають усе, що монахи везли в Лавру, переслідують і попереджають, щоб монахам нічого не продавали ні в крамницях, ні приватні особи. Вдаються до всіляких засобів, щоб виселити монахів.

У першу чергу страждають ті монахи, в яких раніше відібрали прописку і які повернулися з тюрми. За ними постійно влаштовувала гонитву міліція, викликав КДБ, брали до сільради на адміністративні комісії, збирали в Лаврі у кімнатах намісника Лаври, в трапезній, ходили по келіях і т.д., тобто виживали за допомогою свого службового становища. Щоразу розмова супроводжувалася брутальною лайкою, знущанням і кінчалася негайною підпискою про виїзд із Почаєва і штрафом на десять карбованців з особи.

Релігійних почуттів і бажання до уваги не брали, про свободу віросповідання мови не могло бути. Отак виглядали постійні прийоми КДБ і міліції в Почаєві. 26 лютого 1963 р. велика група КДБ і міліції з дружинниками скоро після богослужіння з'явилася під дверима Почаївської Лаври. Зразу ж вони підійшли до храму, де кінчалася богослужіння. Неподалік уже стояла машина "чорний ворон". Надворі, біля храму, розташувалися прочани, просто на цементі. Незважаючи на зимовий період, там вони сподівалися провести час до богослужіння, бо-

ячись відірватися від храму, бо в місті біля входу в Лавру міліція постійно забирала людей. А на квартиру в Почаєві, як уже відзначалося, прочан не впускають, бо постійно непокоять працівники міліції і КДБ, штрафують мешканців, виселяють з Почаєва. І вони визнали, що при храмі найкращий спосіб провести день у молитві, але й тут, як бачимо, їм не вдалося насолоджуватися богослужінням. Працівники міліції почали хапати прочан за руки й за ноги, садовити у "воронки". Прочани, хто зумів, кинулися, хто куди!

Коли "блудителі порядку" розправилися з прочанами, відразу ж узялися за монахів. Першим зуміли захопити ієродиякона Лаври Ісайю Ямкина, який прибирав у храмі і в цей час виносив воду на подвір'я. Його схопили й силоміць потягли в міліцію. Далі почали прориватися в корпус, грукати в двері гуртожитку Лаври. Черговий монах, чуючи їх погрози, відчинив їм двері, ті розбіглися по коридорах Лаври в погоні за монахами, в яких відібрано пропуску. Захопили старенького монаха Д.Єримичева, потім пройшли в розташування намісника Лаври, куди збирали монахів; довго лаяли їх, настирливо вимагали виїзду з Лаври. Відібрали підписку про виїзд з Почаєва і оштрафували по десять карбованців кожного. Так повторювалось і 23 лютого 1963 р., і майже кожний день приносив монахам ту чи іншу неприємність. Щодня чинять насильство над віруючими-прочанами і монахами. То женуть монахів, то судять, то відбирають допоміжні будівлі, механізми і машини, будівельні і ремонтні матеріяли і т.д. То знову викликають до КГБ і міліції, відбирають пропуску і штрафують, то повторно судять...

30 вересня 1963 року економ Лаври, ієродиякон домовився з одним почаївським господарем купити яблук. Надвечір, він взяв свій візок і виїхав з Лаври, міліція пропустила, але, очевидно, не припинила наглядку. Коли ієродиякон Роман повертався з яблуками, то потрапив у становище, яке інакше як знуцанням не назвеш. Коли він був уже під горою, то зауважив начальника почаївського штабу дружинників Максимюка, який підскочив до нього, схопив віжки, загорлав: "Давай, повертай у відділ міліції!"

На крутому схилі неможливо було розвернутися і взагалі зупинитися, бо могла трапитися катастрофа (може, Максимюк того і бажав), тому ієродиякон не зупи-

нився, а навпаки, натягнув віжки і вдарив коней. Ті стрімко вибралися на гору, залишивши позаду Максимюка, але той разом із старшиною міліції Коцюбою був уже біля в'їзду у двір Лаври, знову схопив віжки і скочив на віз. Самі розвернули коней і погнали до відділу міліції, тобто заарештували.

Протримавши до наступного дня, викликали керівників Лаври і того господаря, який продав яблука. Господаря допитали і суворо наказали, щоб нічого монахам не продавав і яблука свої забрав назад. Під тиском господар погодився взяти яблука назад і вийшов надвір, де був візок з яблуками, поглянув на них і ахнув: "Таж половини їх уже нема, дивіться, що від них залишилося! Я їх додому не повезу, скину тут, хай уже всі пропадуть" Виявляється, працівники міліції за цей час розтягли половину яблук, що були куплені лаврськими представниками. Хозяїну-продавцеві погрозили, щоб той мовчав, забрав свої яблука, бо, знаєш, мовляв, з ким розмовляєш? Господар замовчав, сів у візок і повіз яблука ніби додому, та об'їхав навколо Лаври і через задні ворота завіз знову в Лавру. На щастя, міліцію задовольнило попереднє знущання, тому й не простежили, куди відвіз господар свої яблука, але частина їх так і пропала безповоротно.

Такі знущання над монахами тривали весь час. Монахи намагалися дістати дрова, бо запас їх кінчався. Представник Лаври Йосиф Барішев закупив у сусідній Львівській області кілька десятків кубометрів дров і хотів доставити в Лавру. Там йому продали. Машини Барішев найняв у Дубнівській автоколоні Ровенської області. Коли дві машини, навантажені дровами, під'їжджали до Лаври, вони знову були затримані міліцією. Шофера, який відважився доставити паливо в Лавру, позбавили прав і навіть не посоромились цей епізод у спотвореному вигляді відобразити в статті своєї преси—у журналі "Крокодил" з'явилася стаття В.Поденка "Похитители теплоты" (№6 /1728/ від 21 лютого 1961 р.).

У людей, що несли в Лавру продукти, теж їх відбирали, не пускали в Лавру.

Віруючі християни з Молдавії зібрали борошна і продуктів, закупили контейнер і послали з своїм представником на адресу Почаївської Лаври. На ст. Тернопіль контейнер було затримано, розвантажено і відібрано, пре-

дставника віруючих власті три місяці тримали під вартою.

Таких прикладів багато. Молдаван, що привезли харчі з Молдавії на вантажному таксі, в Почаєві затримують, продукти пропускають через крамницю, а молдован попереджують: "Тільки-но з'явитесь в Почаєві, потрапите до в'язниці". За таких умов монахи змушені були жити, як доведеться, на старих своїх запасах. Запаси зерна в Лаврі були, але треба було його змолоти на борошно.

22 жовтня 1963 р. той самий лаврський ієродиякон Роман навантажив віз зерном і відправив у с. Будки до млина. Надвечір він уже повертався додому з борошном. Коли він почав в'їжджати на територію Лаври, то на узвозі Святих Врат його зустрів сам прокурор Почаєва П.Щербатий. Він поставив свою машину впоперек дороги і таким чином перегородив шлях до Лаври. Це було зовсім на узвозі, а віз не мав гальм і на підйомі без якогось пристрою стояти не може, тому віз поступово почав котитися назад, тягнучи за собою коней. Роман намагався не втратити управління, виправляв, як міг, коней і на ходу питав дільничного Почаєва, що тут стояв, чого від нього хочуть? Той перепитав, що він везе, зажадав документів. Роман на ходу вручив йому квитанцію і пояснив, що борошно з власного Лаврського зерна, яке виростили самі монахи, коли в їхньому розпорядженні було підсобне господарство і ділянка поля, тобто до 1960 р.

Дільничний з прокурором пропустили ці пояснення мимо вух, квитанцією не задовольнилися, а наказали їхати до відділу міліції. Залишивши борошно і коней у відділі міліції, Роман швидко прибув до Лаври і доповів Духовному Соборові про те, що сталося. Увесь склад Духовного Собору у кількості шести осіб рушив у міліцію. Це відбувалося в суботу, саме народ ішов до храму на "Всенешну", і багато хто зацікавився, що роблять з монахами. Таким чином, біля відділення міліції почав збиратися натовп. Побачивши таке, начальник міліції майор Білошкурський дав команду своїм "молодчикам" розігнати народ, а сам уже не став відбирати борошна, відпустив воза, але так чи інакше завдав монахам клопоту. Таким чином, не можна ні разу проїхати чи виїхати з Лаври без затримки і знущання з боку органів місцевої влади. Якщо продукти і матеріяли куплено в державних

магазинах у великій кількості, то все відбирали. Тих, хто що-небудь продавав монахам, притягали до відповідальності, посилаючись на правила, що в одні руки можна дати лише 0,5 кг, і взагалі всіх продавців було попереджено, щоб Лаврі нічого не продавали. Затримували не тільки транспорт, що виїздив чи заїздив у Лавру, але й кожного, хто мав речі, а часом взагалі нікого не пускали в Лавру. Особливо ночами переслідували монахів, випи-саних раніше, бо вони скаржилися у вищі органи влади.

5 листопада 1963 р. вночі в Бродях зняли з автобуса монаха Почаївської Лаври Андрія Щура, який їхав до Москви зі скаргами і проханнями про відновлення його прописки в Почаївській Лаврі. Прохання в нього забрали, а самого засудили на три роки тюремного ув'язнення— "Знатимеш, як скаржитися!".

22 січня 1964 р. виконуючий обов'язки намісника Почаївської Лаври ігумен Варфоломій порадував монахів "милістю". Він сказав, що всіх непрописаних монахів викликають у Почаївське ПВМ (поспортне відділення міліції) для відновлення прописки. Монахи, на заклик намісника, швидко зібралися і пішли в міліцію. Начальник паспортного стола капітан міліції Белік видав бланки на прописку і на одержання паспортів тим, що повернулися з тюрми. Вони сіли і почали заповнювати бланки. Коли вони заповнювали, міліція тим часом підіграла "воронок" і заарештувала трьох монахів—ігумена Вячеслава Пасамана, ієромонаха Діонісія Комонника та ієродияко-на Апелія Станкевича.

Таким чином, замість поновлення порушених прав, монахам повторно відновили тюремне ув'язнення, знову засудили за ст. 196 КК УРСР "за порушення паспортного режиму". Хто ж порушує? Де ж повинен жити монах? Тільки в монастирі... Але прописку поновити не хочуть, чинять насильство, судять за те, що монахи бажать до кінця днів своїх жити в монастирі. Незважаючи на те, що трьох знову заарештували, багато монахів продовжу-вали жити в Лаврі без прописки, прохаючи поновлення.

У Почаєві такі прохання зустрічали нові вимоги дати підписку про виїзд із Почаєва, їх штрафували і обіцяли віддати під суд, коли не залишать Лаври.

Як бачимо, закон про відділення церкви від держави цілком зневажають, на практиці його зовсім знищили. У Лаврі творять, що хочуть, про додержання закону нема й

мови. Наведемо вірогідні факти.

Гжевська Марфа Антонівна, молода дівчина 1931 року народження, присвятила себе подвигу дівочтва і проживала в Почаєві з 1956 р. Працювала там на різних роботах. В останній час за постійне відвідування Храму 1962 р. була виписана з Почаєва, але продовжувала проводити святкові дні там на молитві. Почаївська міліція і дружинники неоднаразово забирали Марфу до відділу міліції, виселяли з Почаєва. На свято Вознесіння Христового в 1964 р. Марфа знову прийшла на молитву в Лавру і хотіла пробути в Почаєві до свята Святої Трійці. Тому вдень вона перебувала в Лаврі на молитві, а на ніч йшла до знайомої жінки Анастасії Религи, що мешкала на вулиці Плетенка, 10, і вже на горищі ховалася на ніч. Коли народ розійшовся після свята Вознесіння, тих, що залишилися, міліція почала репресувати, застосовуючи терор, під який потрапила і Марфа—мученицьки постраждала від Почаївського КГБ. Белік і Гордєєв з своєю бригадою міліціонерів і дружинників старанно "трудилися", вистежуючи і перевіряючи християн у Почаєві.

12 червня 1964 р. увечері вони прийшли в дім Религи Анастасії, зробили обшук і на горищі знайшли Марфу. Белік розпорядився розправитися з нею так, щоб вона не захотіла більше молитися в Почаєві. Міліціонери нелюдяно схопили Марфу і скинули її додолу з горища. Далі потягли з квартири, пристраховавши господиню, витягли Марфу в сад, збезчестили її, потягли на дорогу і там кинули. Вона була вже непритомна і в лікарні скоро померла. На смерть Марфи приїжджала її мати, що жила в с. Березняки Пермської області, поплакала, погорювала, намагалася для блага інших християн поскаржитися на напасників, але за вказівкою міліції лікарі поставили Марфі "діагноз"—гостре запалення легень і приховали злочин. А з матері взяли підписку про негайний виїзд із Почаєва, і вона зі слізьми на очах—суди їх Бог!—поїхала додому. Таким же чином убили в Почаєві на вулиці Липовій Токмакову Лідю, яка там мешкала і постійно хвалила Господа, співала нічні служби в Лаврі. Так розправлялася міліція з християнами, що постійно прославляли Господа своїми голосами.

Міліція встановила постійне стеження за християнами в Почаєві.

Одних судили, інших позбавляли життя.

Міліція завжди організовувала стеження за християнами у святкові дні, коли народ молився всю ніч у храмі. Вона робить засідки біля туалету—хто вийде, того перехоплюють, тягнуть у приміщення "штабу народної дружини" і там чинять над християнами розправу: дівчат гвалтують, відбирають гроші, б'ють до нестями. І так усю ніч грасували біля Лаври, як звірі. Не поважають навіть старість, пограбували і згвалтували Морозову Марію Андріївну, стареньку монахиню, що мешкає в Москві (К—203, Нижня Первомайська, 24, кв.4), Герасимчук Марію, Короленко Юстину.

11 листопада 1964 р. уповноважений Гладаревський знову в Почаєві і з ним ціла свита працівників МОГП (Міністерства охорони громадського порядку), Тернопільський Уповноважений у справах церкви Радченко і представники КДБ. Вони знову вживають заходів проти монахів Лаври. Тепер Гладаревський особисто керує операцією. У 1962р. він тільки мимохідь проїжджав і давав поради, а тепер він просто на місці сам заходився виганяти монахів. Кілька днів Гладаревський проводив у Лаврі, натискаючи на новопоставленого намісника Августина (свого ставленика), ходив зі своєю бригадою по келіях, вимагав від монахів, вигнати старого монаха Калістрата та інших. Монахи, у свою чергу, просили, щоб поновити їхні права, поновити прописку в Лаврі. На прохання монахів, Гладаревський високим тоном владної людини відмовляв, обзиваючи монахів "тунеядцями" тощо. Скоро Гладаревський цілком проявив свою владу: він наказав блокувати Лавру, всіх непрописаних монахів арештувати і судити, а християн, що ідуть молитися в Лавру, забирати до психлікарень. З 20 листопада 1964 р. в Почаївській Лаврі КДБ, міліція і дружинники знову заарештовують і судять монахів, ламають келії, виламують двері, хапають монахів, лезять по келіях, по церквах і по корпусу Лаври. Заарештовують і судять: ієромонахів Валеріана Поповича, Володимира Солдатова, ієродиякона Гаврила Углицьких, а монахові Михайлові Лончакову за похилим віком зробили "снисхождение"—замість тюрми запроторили в психлікарню.

У всі ці дні пройти в Лавру було неможливо, всіх християн підбирали до психлікарні, а звідти розподілювали кого куди: деяких—у тюрму, інших вивезли з Почаєва і випустили з умовою, щоб до Почаєва більше не

приїжджали. Тих, що були надто ревними, тримали довгий час у психлікарні, силоміць роблячи уколи, шкідливі для здоров'я. Багатьох відправили до інших психлікарень: Вінницю, Буданів і т.д. У Почаєві стало тихо, ледь чути кількох монахів, що уціліли від цього нападу. Багатьом монахам довелося в досить тяжких умовах ховатися, щоб уникнути чергового арешту і ув'язнення. Деякі монахи зуміли вибрати час, пройти через блокаду і знову з'явитися в Москві зі скаргами. Тепер скаргу склали переважно всі монахи, що уціліли, за винятком ставленика Гладаревського—Августина, до всіх представників Радянської влади: Голові Президії Верховної Ради СРСР А. І. Мікояну (у той час він посідав цю посаду), Голові ради у справах церкви при РМ СРСР Куроєдову і своєму церковному священноначалю, Святішому Патріярху Алексію.

Представники Лаври з тих, що постраждали, ієродиякон Алексій (Барановський) і монах Нестор (Онук) випадково уникли арешту і звернулися до вищеназваних державних діячів.

У приймальні Президії монахи ледве домоглися в секретарки реєстраційного запису на прийом. Приймав їх Ніколаєв. Хвилин з п'ять приділив він на відмову, сказав, щоб зверталися до уповноважених, хоча перед тим йому відповіли, що вже зверталися кілька разів. Ніколаєв зовсім відхилив скаргу монахів, не став розглядати і навіть не прийняв її. Що ж, монахи пішли до вищого органу влади—Уряду (Раду Міністрів), але туди без перепустки не пускають. На питання : "Чи є доступ простому народові до уряду?"—регулювальник знову повторив, що потрібна перепустка. А хто відає перепустками? Він показав на довідкове бюро. У довідковому спочатку нічого не відповіли, а потім попросили почекати—подзвонять, а потім порадили звернутися до Приймальні ЦК, бо тут велика черга. Монахам удалося до кінця дня потрапити на прийом. Приймав якийсь Нефедов. Він вислухав скаргу монахів і у відповідь сказав від імени ЦК партії, що схвалюють усі методи боротьби з релігією і в жодному випадку ніколи не будуть захищати її, хоча б цей метод і був несправедливий. Потім додав: "Як на мій погляд, усі віруючі психічно ненормальні люди, і цілком природньо відправляти їх в ці лікарні, і взагалі наша мета—якомога швидше ліквідувати релігію. Ми покищо частково терпи-

во терпимо її з політичних міркувань, а коли настане зручний політичний момент—ми закриємо не тільки ваш монастир, а всі церкви і монастирі”.

З такою відповіддю монахи змушені були відправитися з нічим і чекати милості Божої... Скарга залишилася в Москві, а за деякий час її переслали в Тернопіль, у КДБ.

Тут КДБ перевіряє підписи, викликає монахів, шукає, хто писав, знову прочісує, а фактично нема вже когочо прочісувати, бо монахів залишилося 30 чоловік. Багато монахів, не доживши свого часу, пішли у вічність, тобто передчасно померли. Євлогій після злигоднів помер поза Лаврою, також ігумен Андрій та інші. Чимало здоров'я відібрали в тих, що залишилися живими, особливо в тих, які досі страждають без певного місця проживання. Як за те, що бажали жити в монастирі, не вийшли з нього, були тричі заарештовані, відсиділи по три терміни за нібито скоєний злочин—”порушення паспортного режиму” загалом по 4 роки, і зараз не мають де голови прикилити.

Починаючи з другого погрому в Почаївській Лаврі (листопад— грудень 1964 року), частина виписаних монахів, які уникли арешту, змушені були ховатися, що, звичайно, відбилося на їхньому здоров'ї. Тому вони знову і знову домогалися справедливості через Раду у справах релігії при Раді Міністрів СРСР (Куроєдова). Зверталися кілька разів ще до Московської патріархії, щоб вища церковна влада допомогла відновити прописки, але й до цього часу нічого не домоглася.

Правда, в Раді у справах релігії Куроєдов виявив ”милість” і підтвердив, що ”справді”, властями Тернополя порушено їхні права, треба щось зробити, винних, мовляв, покарано, а ви їдьте в Тернопіль, одержуйте документи, бо тим, що повернулися з в'язниці, власті відмовляються видати навіть паспорти і влаштуватися”.

Але порушених прав ніхто не відновив і досі, а замість поновлення в правах, почаївська міліція продовжує переслідувати монахів, віруючих, відбирати гроші. Усюди насильство, терор. П'яні приходять у храм і бешкетують, заважають богослужінню. Так, у ніч з 18 на 19 травня у пам'ять тезоіменства преподобного Іова, угодника почаївського, сержант почаївської міліції Медяний з дружинниками влаштував такий бешкет, що не дав читати акафіст ієромонаху. Вони почали тягти мо-

лодих богомольців у міліцію, та оскільки були без форми, в цивільному, то ніхто не забавав їм підкоритися, та ще й до того сержант був п'яний—від нього тхнуло хмільним.

Він з дружинником Прокопчуком почав тягти богомольця Макарія в міліцію, а потім вони почали бити палицями багатьох віруючих. Захвилювався весь народ і почав звертати на них увагу, причому тут були місцеві богомольці, і впізнали їх, назвавши по іменах. Люди казали: "Що ж ви робите, де ваша совість, «блюстители порядка»? Представники влади, а таке чините!"

Тоді, погрозивши почаївським християнам: "Ми вам покажемо, як у Лаврі молитися!", сержант пішов з храму, та тут же на вулиці вилив свою лють на невинному дідові Михайлові. Він кинувся на нього і давай гамселити. Так побив, що чистого місця не залишилося на обличчі, все в синцях. Прочанин сходив кров'ю, та оскільки він прочанин, заступитися за нього було нікому: сержанта ніхто не осмикнув.

Уранці сержант Медяний заявив намісникові Лаври: "У те, що я тут роблю, щоб ніхто з монахів не втручався, бо я не від себе це роблю, а мене посилають. Уночі я хотів забрати кількох людей, а мені монах перешкодив".

Так чинить не один сержант Медяний, так збиткуються начальник відділу міліції капітан Шемедра, і начальник паспортного стола Белік, і старшина міліції Коцюба, і цілий склад міліції та дружинників. Удень вони стежать за християнами, вночі чинять терор. У ніч на 15 і 16 червня 1965 р. міліціонери били і знущалися з християн, котрі хотіли провести ніч на цвинтарі, бо на квартирах у Почаєві міліція категорично заборонила ночувати, переслідуючи господарів. Зі спеціально приготованими палицями кинулися капітан міліції Белік зі своїми підлеглими працівниками лупцювали християн. Скалічили обличчя Богданівської Євдокії Іванівни з м. Комунарськ Луганської обл., розбили ніс і все обличчя, вибили зуби, вона майже непритомна доповзла до Лаври, а звідтіль завезли її в лікарню. Побили також Колошинську Катерину зі Львова, вул. Панфілова, 8, Семенову Ірину Іванівну та інших. Прочанам, що приїжджали з інших міст молитися в Почаєві, нікуди було дітися, в місті постійно патрулювала міліція і дружинники, і якщо до когось зайшла стороння людина, відразу забирали господаря цю-

го дому в міліцію і складали на нього акт, штрафували і застосовували різні репресивні заходи аж до того, що виселяли з Почаєва. До готелю прочан не пускали, а в Лаврі готель відібрали, навіть забороняли пускати до храму. У зв'язку з тим прочани змушені були тулитися на паперті храму. Але і тут не дають їм спокою, застосовуючи вищезгадані репресивні заходи.

Одного разу ієродиякон Агафон хотів припинити таке знущання, сподіваючись полегшити становище прочан. Під час сутички він вийшов із церкви і почав заступатись. У той час на нього кинувся дружинник з ножом, і тільки тому, що Агафон схилився, удар пройшов не в голову, а прослизнув по плечу, і Агафон врятувався втечею.

І так до цього часу монахи Почаївської Лаври терплять, і немає жодної надії на одержання постанов про порушені права.

Ієромонах Довгаль і Сергій (Соломко) знову звертались до Ради у справах церкви при РМ СРСР, до Міністерства охорони громадського порядку УССР. Між іншим, у Міністерстві обіцяли видати документи, та коли приїхали в Почаїв, то їх, монахів, зразу забрали, відібравши підписку про виїзд з Почаєва, а про документи й мови не було.

Опісля Амвросія Довгаля заарештували і 18 січня 1966 р. засудили на два роки тюремного ув'язнення, стаття попередня—"нарушение паспортного режима". Сергій ухиляється від арешту і продовжує жити, ховаючись, бо коли знайдуть, така доля чекає і його та інших монахів, що ховались. З цього виходить, що вони приречені на вічне тюремне ув'язнення або поступову смерть.

Монахи Почаївської Лаври

30 вересня 1978 року.

P.S. Ми зверталися вже у всі радянські організації, щоб поновили наші порушені права, навіть до ХХУІІ з'їзду КПРС, але, на жаль, жодних позитивних наслідків немає.

СИНЯВСЬКА ТРАГЕДІЯ

В автобусі переважно жінки. Запитую, де найзручніше вийти, щоб добратися до Синяви. З вигляду войовнича чорноока молодичка відверто розглядає мене і категорично питає, не стишуючи голосу:

— А Ви історію Синяви знаєте?

— Ні, — відповідаю, усміхаючись. — Цікава історія? Може, щось розкажете?

— Історія цікава, щоби тільки нею добре поцікавилися, ну хоч би тим, як там спалили церкву.

— Спалили? Хто, чому спалив?

— Про це розпитаєте в селі. А поставив цю церкву дід хорунжий триста років тому. Прийшов із Січі і збудував церкву. Найкращу на Україні.

— Коли ж її спалили?

— Недавно, років двадцять тому.

...В долині над Россю Синява — старовинне українське поселення, що веде своє літочислення від початку 13-го століття. Скільки буревіїв пронеслося над селом, скільки кувалося тут доль людських і нелюдських. Виковувалася назва села: Синява, Стринява, Стернява, Синелець...

Із заходу на схід Рось оповита горбами, над якими завжди в'ється синій туман. Тільки східний вид відкритий і вабить у долину...

Стернява, Стринява. Високі очерети біля води, сухі стерновиська були надійним сховком населення від половецьких і татарських набігів...

Синелець. Знаходили собі тут пристанище люди, зваблені мальовничим місцем, розлогою рікою, багатством лісів...

Гай-гай... Перекази, історичні легенди розкрилюють уяву і переносять у давнину. І, може, дід хорунжий, що прийшов із Січі, зупинився над Россю, глянув на каменівалуни і вирішив на тих могутніх підвалинах минулого вознести храм для майбутнього, щоб через нього глянути в душі нащадків і сказати їм: бережіть мою святиню, шукайте в ній коріння своє, передайте її правнукам своїм.

Вибирав щонайміцніші дуби для каркасів, щонайкращі сосни для обшивки і щонаймудріших будівничих. Адже собор для поколінь має бути створений незаплямованими почуттями та руками чесними і чистими.

Які ж ви будете, ті, що прийдете через віки? Чи зрозумієте? Чи оціните? Чи пронесете далі? І вірив. І будував.

В 1648 році зяясніла Воскресінська трибанна церква незвичайною красою дерев'яної архітектури, без жодного цвяха і залізних замків. Дерево в поєднанні з мудрістю, вірою і любов'ю, творило чудо, яке так довірливо, з надією було віддано в руки нащадкам для збереження і науки. А через кілька десятків літ біля церкви на каменях-валунах постала дерев'яна двоярусна дзвіниця. Могутній передзвін славив перемоги і кликав на сполох.

Людям, що селилися біля Росі, було мало однієї церкви. Велич духа кликала до творення прекрасного, до втілення себе в ньому.

Про життя наше почуєте з переказів, з дум кобзарських, прочитаєте з книг про боротьбу нашу під проводом гетьманів козацьких, за право залишитися господарями на своїй землі,—зверталися вони в думках до нас,—а до соборів наших діткнетеся своїми руками, серцем своїм. Тільки зумійте діткнутися, тільки захотіть слухати...

І піднімали з Росі велике каміння, і ставили підвалини для нової святині. В 1665 році на місці церкви, спаленої татарами, побудовано новий витвір дерев'яної архітектури—п'ятибанну церву в стилі українського борокко з дзвіницею, на зразок Воскресінської, і названо Миколаївською.

"...Найцікавішою є Миколаївська церква в Синяві..."

В інтер'єрі церкви звертає на себе увагу надзвичайна пластичність стін, наметів та підбанків...

В архітектурі церкви в Синяві найяскравіше виявлено ті риси, що відрізняють дерев'яні церкви Придніпров'я від церков Галичини... У Миколаївській церкві гранчасті масиви всіх п'ятох зрубів, що виростають прямо з землі, відокремлені один від одного глибокими западинами. Вони, як окремі об'єми, композиційно групуються навколо центрального об'єму, створюючи виразну пірамідальну композицію. В цьому полягає одна з найістотніших рис дерев'яної архітектури Придніпров'я, яка червоною ниткою проходить через усе будівництво ХУІІІ століття... Церкви такого типу, крім Київщини, зустрічаються дуже рідко. Будівництво їх відноситься до першої половини й середини ХУІІІ століття. Можна подумати, що ці будови є витворами народних майстрів однієї школи, що

Миколаївська церква в Синяві на Київщині.

Фото Вадима СМОГИТЕЛЯ

сформувалася на будівельних традиціях Києва”.

(“Історія українського мистецтва”, 1968 р., т. 3, стор. 50-51).

Кошти на будову дав Петро Дорошенко, коли став гетьманом. Будівництво почалося на літнього Миколи, а на зимового вже відправлялося богослужіння, дзвеніли голоси в могутньому церковному хорі.

Над колишнім полковим містом вознісся ще один собор на хвалу Божу, як присяга Україні.

Минав час, минали століття, а собори стояли в своїй величності і красі. Скільки разів Синяву затемнювали грізні хмари ворожих навал, лютували пожежі—не згоріли, вистояли. Врешті прогриміла громадянська війна, пробушував смерч Вітчизняної, але козацькі церкви, як неопалима купина, дійшли до наших днів.

До наших днів...

Йду розлогою вулицею села, вітаюся з людьми, переважно жінки, зайняті веснуванням на городах. Обличчя ніби байдужі, але на вітання відповідають ввічливо, дивляться зацікавлено.

При запитанні, де стояла церква, що згоріла,—байдужість зникає з їхніх облич, слова сповнені болю і рішучости.

—Згоріла? Ні, вона не згоріла сама. Її спалено!

Вночі 1 грудня 1964 року спалахнула пожежа всередині церкви. Заграва відбилася у вікнах найближчих будинків, зойкнула святиня козацька і пронісся розпач над селом понад Россю...

—І, який то був гвалт, який то був крик відчаю,—говорить мені жінка, що садить на городі картоплю. Витирає краєчком хустини сльози, і вже забула про лопату, яку встромила в землю. До неї підходить сусідка, підтримує розмову:

—Це святе місце. Сосни, що залишилися, могли б багато розказати.

То була жажлива ніч. Збігалися люди з відрами, виносили з хат ікони і ними заступали свої будівлі від вогню, кликали рятувати церкву, спасати іконостас, але трьохсотрічне дерево, висушене сонцем і вітрами, страшно тріщало під силою вогню, що здіймався палаючим стовпом до нічного неба.

—А він після цього п'ять днів п'яний валявся!

—Хто?—питаю.

—Та голова сільради, що підпалив церкву. Він вже здох цього року. Тяжко здихав, живе тіло гнило. За церкву нашу, за плачі наші покарано його.

Оглядаюся на місце, де стояв собор, приголомшена почутим, підходжу до інших садиб і всюди чую одне й те саме:

—Спалив церкву він, Пенцак, погань така. Пив, крав, знущався над людьми, бив навіть. Це людина, для якої нічого не було святого. Людиною такого назвати не можна. Всіх продасть, усе продасть за горілку.

Йду до святого місця... Перекривлений, занечищений дерев'яний туалет з розчиненими навстіж дверима, горбочки-могилки, а чи насипи якісь, поруч заклад з вивіскою "Кафе" і магазин. Дивлюся запитливо на віковічні сосни. Вигнуті стовбури відливають бурштином, кристалі крони під фантастичним склепінням глици нагадують жилаві мозолісті руки з болісно розчепіреними пальцями. І слухаю...

—Церква тут стояла, церква тут стояла...

Здрігнулась від реального голосу—біля мене зупинився літній чоловік, ніяково усміхаючись, говорив:

—А ікони були які, очей не відірвеш, іконостас прекрасний, старовинний.

—Чого ж ви не вберегли собор землі своєї, пам'ятку архітектури, гордість правобережної Київщини?

Усмішка зникає, обличчя стає суворим, погляд засуджуючим.

—А як могли вберегти, коли вночі отой злодюга Пенцак спалив її. Він був головою сільради і в цей час ще й ключі від церкви, поганець, тримав у себе в кишені. Страшна людина була, і як його тільки тримали на цій посаді? Та й прийшов до неї він нечесними стежками, ой нечесними...

До нас підходили з цікавістю люди, і кожен хотів щось сказати. Але слова їхні ранили.

—І що побудували на цьому святому місці? Ригалівку?

Або ж ще назвали цей заклад "Жіночі сльози". Місце п'янства і плюгавства. "Чайна"—така вивіска була тоді біля входу. Але чаю там зроду ніхто не бачив. Пили горілку, напивалися до блювоти і знечищували місце, де стояв собор. Сп'янілі мужики приходили в свої домівки і там

продовжували п'яний розгул. Ось у такому й діти виховувались.

—Могли б побудувати на місці церкви, що спалив цей ірод, дитячі ясла, садочок, все ж не було б такого сорому...

Я дивилася на старшу жінку з розумними сірими очима, яка спокійно, але так безжально виносила осуд тому чорному часові, що закинув зашморг на "собори душ людських", який тепер прийнято називати часом застою, і думала, що велику скарбницю духовності мав мій народ, коли, пройшовши всі забурення і застої, вийшов нині на нову дорогу з великим запасом свідомости і душевної чистоти.

І знову, як ножем усерце:

—Коли розпочали будівництво клятої ригалівки, чан з водою в землю закопували. А давніше тут кладовище було, ось ще горби полишалися. Розкопали землю та й викинули наверх двадцять дві голови, черепа тобто.

—А куди ж їх потім поховали?—питаю.

—Що ви, їх ніхто ніде не ховав, хлопчаки, хоч і комсомольці, та пенцаківського виховання, порозбивали їх і порозкидали.

"Славних прадідів великих правнуки погані"... Прости їм, Господи, вони ж не відали, що творять. Одурманені, не знали, що роблять. Не знали?..

—Он тут ще розкопували. Шукали, видно, чогось. Ось там священники були захоронені. Одягнені, як на богослуження. Ще навіть ризи збереглися. Ой, що тут робилося!

—Люди добрі, чого ж ви не стримали їх, не заборонили?

—Та казали, а хто нас тоді слухав? Ось учителька була у нас, Горова Катерина Юхимівна, завжди за правду стояла, не боялася слово справедливе сказати. Чоловік її на війні загинув, два синочки в один день на міні, що від війни залишилася, підірвалися, на добру людину ще й горе велике. Промовляла вона до совісті отих розгульників, просила схаменутися, зате як цькував її Пенцак! Шкодив, де тільки міг. І в школі не підтримали, непотрібною була тоді така совісна вчителька. Не вміла підтакувати всеможним пенцакам, не могла осліпнути і оглухнути, коли творилася наруга над мертвими, не могла не кликати рятувати церкву—могла тільки після такого ва-

жко нервово захворіти...

—Хочете побачити ще один пам'ятник архітектури? Вцілів, аякже, ще не завалився. Подивіться, бо скоро і того не буде,—чую іронічний голос літнього чоловіка.

Йду до пам'ятника архітектури, що ще зберігся... Це знаменита Миколаївська церква. Звіддала вражає красою форми, гармонією, легкістю! Правда, перекривлений хрест на центральній бані навіває сум...

Вуличка веде вгору і вже відкривається фасад собору і велике подвір'я, на якому господарюють гуси. Хвіртка відчинена, половина огорожі завалена. Повибивані вікна пригнічують темнотою, як чорною безнадійністю.

Обходжу церкву довкола: поламані сходи, прогниле дерево, повідривані дошки—віє руїною і безпросвітністю. З боку захрестя жалібно скриплять од подуву вітру перекошені дверцята з виламаним замком. Входжу крізь цей отвір всередину козацького собору і задихаюся від смороду і жаху. Нема нічого, знищено все! Тільки засохлі пташині і людські відходи, тільки розкидані пляшки від горілки, обдерті прогнилі стіни, звалище якогось сміття і консервних банок... За кого ж Ти розпинався?.. Неймовірно, така наруга! І це посередині села, неймовірної

Очі шукають порятунку. Є! Є ота висота бань, чистота над засміченістю храму, що кличе в простір, до стрімкого лету, до возвишеності духа. Які високі ідеали втілено тут руками моїх предків...

Піднімаюся вцілілими повиламуваними східцями на хори. Дошки хитаються, тримаюся, щоб не впасти, а через вибите вікно видніється Рось із мереживом ніжної вербової зелені, і чути стогін суворих зболених крон соснових біля церкви, як докір, як осуд. Коли сходжу вниз, не можу відірвати погляду від місця, де був іконостас—пусто, обдерто, діри. Високо, на рівні вікна, чудом збереглася невеличка ікона—перекривлена, занечищена, стражденна. Осиротілий, занедбаний залишок минувшини.

Я виходила з церкви, з того "цвинтаря похованих ілюзій", і з гіркотою думала про людей, що допустили до такої руїни. Не хотілося бачити нікого, ні з ким говорити. Але біля огорожі стояло вже декілька чоловіків і допитливо дивилися на мене. Ні, не дали піти без слова.

—То як вам наша церква?

—Що хотіли, те маєте,—не можу стримати озлобленія і намагаюся пройти повз них.

—А ми такого не хотіли. Ви, мабуть, з Києва, то скажіть їм там, що тепер перебудова, то хай нам церкву допоможуть відкрити. Або щоб хоча пам'ятником стала—не гнила.

Підходить чоловік, спираючись на паличку.

—Я комуніст. Але церква мала би бути діючою. Коли б ми бачили, що наші матері йдуть до церкви молитися, то ми не посміли б у цей час валятися п'яними попід тиним. Так, так, не посміли б!

Підходять ще жінки, збирається чималий гурт, розповідають, що кілька років тому люди самі навели в церкві порядок, прибрали вишиваними рушниками, запалили свічки і на Великдень зійшлися на молитву, співали пісень. Та недовго тривало свято, голова сільради розігнав усіх, заборонив приходити до церкви, навіть міліцію викликав.

—І що їм це шкодило? У нас хор гарний був, я сама співала в хорі, душу цей спів очищав, добрішою стаєш, жити легше. Ми плакали, просили, щоб нам не забороняли приходити до церкви, нічого не допомогло!

—Адже не на погані діла ми сюди йшли, не горілку пити. А нам казали: хочете церкву—йдіть у Рокитне... Хто йде, а хто ні, а наш собор тимчасом розвалюється.

Моложавка жінка, що стала збоку, гірко усміхаючись, рішуче ступила вперед і впевнено сказала:

—Я маю тисячу карбованців. Усі віддаю хоч зараз, аби тільки за них відремонтували нам церкву.

—І я теж дам гроші.

—І я...

—Що там казати. Всі дамо. Хай тільки тим хтось займеться.

—Ось у Таращі збирають з людей гроші на пам'ятник Таращанському полку. А наша церква—не пам'ятник?

Пам'ятник... Біля центральних дверей прибита залізними цвяхами таблиця з цинічним написом: "Охороняється державою, пошкодження карається законом"...

—Колись я був у Ленінграді, бачив собори і царські палати.

Все було знищене в війну, і що? Навіть і не помітно, відновлено все до ниточки—і де царі жили, де гостей приймали, і де спали...

—Напишіть, про все напишіть, і хай нам відреставрують церкву.

—Ми вже теж писали в Київ, а нам відповіли, що ми відмовилися самі від церкви, то чого ж тепер хочемо? А воно було так: коли заборонили нам у церкву йти, то ми на вулицях набожні пісні співали. Голова сільради сварився: "Не співайте по вулицях, це непорядок". Тоді дав нам бумагу підписати, що на вулицях не співатимемо, ми підписали. А нас обдурили, здорово обдурили, бо підписи наші прилучили до бумаги, якої нам і не показували, де писалося, що відмовляємося від церкви. Обдурили, бо знали, що ми такого ніколи не підпишемо! Де тепер правди шукати?

Обурення і образа в голосах людей і за церкву, і за принижену, обдурену людську гідність.

—А пляшки, хто ж їх понаносив у церкву?

—Пенцаківські вихованці! Збираються і роблять, що заманеться. Я вже багато всякого звідти повиносила, було ще й не таке.

Допоможіть, напишіть, підкажіть, до кого нам ще звернутися? В голосах прохання, наполегливість, в декого надія-сподівання.

Пора відходити. Розходиться і гурт людей. Кілька жінок і чоловіків відпровожують мене. Ще раз дивлюся на зруйновану святиню.

Кому дано було вселяти в ниці душі ту чорну озлобу, байдужість, вихолощувати духовність, а на її руновищах творити оргію зла?...

Залишається осиротіла церква на ласку долі, жалібно із докором дивиться вслід, а сутінки оповивають верхи бань з почорнілими хрестами. Там далі видніє ліс "Чагар" із залишками земляних валів монастиря, зруйнованого ще татарськими набігами... Над Россю в'ється туман, синява з'єднує землю з небом і лягає очищуючим пасмом на широкі плеса...

Дорога веде повз горезвісне кафе. Заходжу. В приміщенні багато чоловіків, темно. Вдаряє неприємний кислий запах.

Багато пляшок на столах, на прилавку. Голосна безпардонна розмова. Всі п'ють пиво, стоячи і сидячи за столиками. І цигарковий дим. Чимскоріше вириваюся на повітря.

Біля автобусної зупинки, на перехресті доріг, невеликий парк. Декілька юнаків малюють золотою фарбою маленьке погруддя Шевченка. І знову, вдруге, знаходжу

**Самодіяльний пам'ятник Тарасові ШЕВЧЕНКУ
в селі Синява на Київщині.**

Фото Вадима СМОГИТЕЛЯ

"рятівну соломинку", хапаюся за неї обома руками. Не все знищено! Метастази пенцаківського виховання не спромоглися заразити всю молоду паросль. Ці, що так старанно золотять погруддя Тараса, не зруйнують собору, не порозкидають козацькі черепи прадідів своїх.

Чому ж таке малесеньке погруддя на непропорційно великому пірамідальному постаменті?

Виявляється, ще у 1924 році селяни спорудили велике гіпсове погруддя поета, що стояло на цьому п'єдесталі. Учителі-патріоти проводили біля пам'ятника щороку шевченківські свята. Але і цю святиню не обминула біда: в страшні 30-і роки погруддя розбили. І тільки геть по війні сільські хлопці з власної ініціативи самі, як зуміли, зробили нове невеличке погруддя і поставили на опустілий чорний п'єдестал

...Темрява огортала Синяву, хлопці взяли драбину і пішли, а пам'ятник нашого Пророка, відновлений молодими руками, все ще виднівся у сутінках, вселяв надію і додавав сили.

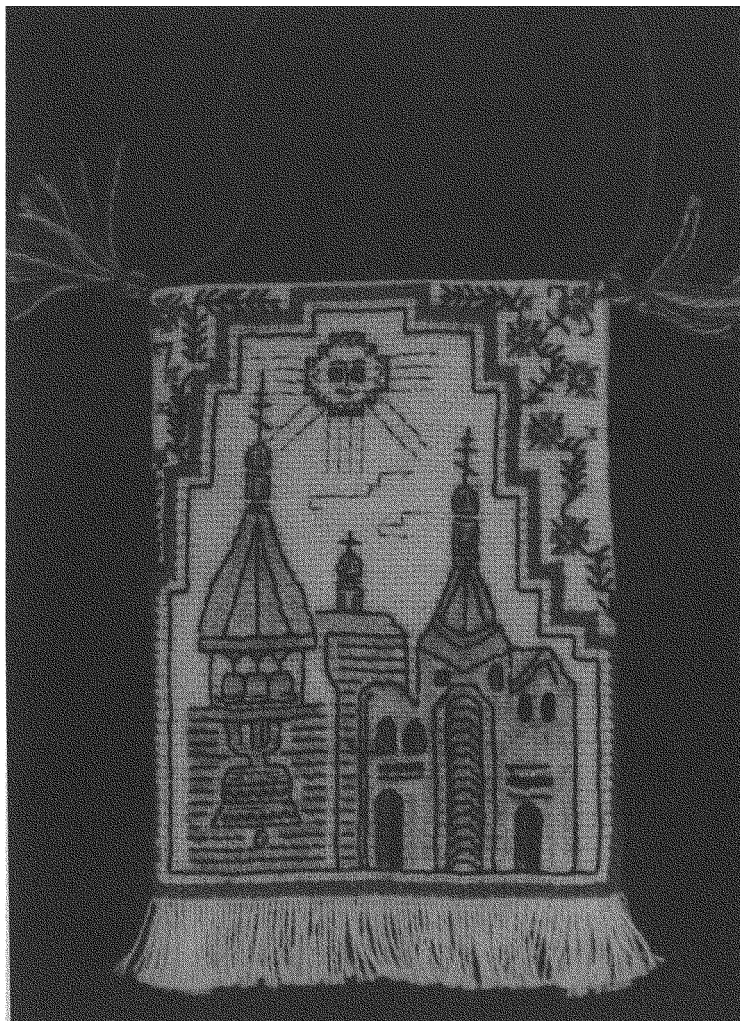
Квітень 1988 року

Атена ПАШКО,
спец. кор. "Українського вісника"

* * *

ВІД РЕДАКЦІЇ: Триденні відвідини нашого кореспондента, що сколихнули сільську громаду, інші голоси на захист дерев'яного дива в Синяві, здається, трохи зрушили справу порятунку козацького собору. Правда, далі нового паркану навколо Миколаївської церкви "реставрація" ще не рушила. Може, чинять опір, маскуючись словами про перебудову, спадкоємці горезвісного Пенцака, іменем якого у Синяві либонь ще довго лякатимуть малих дітей? Але чи в пенцаках справа? Були б сталіни, і брежнєви, і щербицькі—пенцаки завжди знайдуться...

*ДОКУМЕНТИ
ІСТОРІЇ*

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТАК ПОЧИНАЛАСЯ ЦЕНТРАЛЬНА РАДА (Фрагменти спогадів)

ВІД РЕДАКЦІЇ: Досі не друковані спогади видатного українського вченого і політичного діяча Михайла Грушевського потрапили до нас у машинописній копії середини 60-х років, зробленій (ймовірно, Надією Світlichною) із машинопису 20-х років, що належав киянці Кондратьєвій Катерині Борисівні, яка друкувала текст безпосередньо із рукопису М.Грушевського. К.Б.Кондратьєва добре знала вченого і неоднаразово виконувала його доручення.

Автентичність нашої копії засвідчена 12 лютого 1968 року підписом такого сумлінного дослідника, як критик Іван Світlichний. Передрук 60-х років зберігає всі особливості мови вченого, відбиті у машинопису 20-х років, і становить 349 стандартних машинописних сторінок. Є пропуски кількох слів, в основному чужомовного написання, що після передруку (першого чи повторного) не були вписані в текст.

Є дані, що збереглися спогади М. Грушевського, які охоплюють період від дитинства вченого. Однак, події, описані в київському передруку 60-х років, починаються з 10 (23) листопада 1916 року (дата переїзду висланого з України піднаглядного вченого з Казані до Москви) і обриваються на півслові при опису подій на початку жовтня 1917 року. Про час і місце написання є свідчення в самому тексті. Запис на першій сторінці засвідчує, що нотатки зачиналися ще на еміграції:

"В Ішлі, 12. І. 1922 року я зачав се писати на бажанне Маринці. На випадок друку треба дати перевірити по інших матеріялах і викинути, що може ще не подається до друку".

На стор. 53-й машинопису є приписка, що "с.77-100 написані в Китаїві 14-16.УІІІ.924", тобто писалися під Києвом уже після повернення з еміграції. На стор. 169-й машинопису є дата "29.УІІІ.926", а на стор. 269 стоїть "Китаїв 1926. 20. X". Отже, спогади писано уривками кілька років.

При передруку фрагментів зберігаємо особливості авторської мови. Пунктуацію поправляємо тільки у випад-

ку безсумнівного недогляду. Міняємо "міні" на "мені", а в словах типу "режім", "тривога", "трібуна" тощо—"і" на "и". Ставимо апострофи, яких автор не вживав. Назва фрагменту редакційна, машинопис 60-х років заголовку не мав.

Зайве говорити, наскільки важливою стане публікація всього тексту спогадів, які допоможуть об'єктивніше освітити замовчувані або спотворені офіційними радянськими "дослідниками" сторінки історії перших днів української революції, становлення і діяльності першого українського парламенту. Може, нам вдасться зреалізувати це через плановану на майбутнє "Бібліотеку "Українського Вісника" (зараз для цього не маємо ні поліграфічної бази, ні кваліфікованих редакторів).

* * *

Привітальна телеграма, вислана мені від київського земського зібрання, за підписом голови зборів кн. Куракіна, з многозначущим текстом—"борцві за волю і щастя українського народу", була одним з перших яскравих показників наростання певних настроїв. Але вона прийшла до Москви з таким величезним спізненням—чи то перед самим моїм виїздом, чи навіть уже після нього,—що не дала мені й іншим москвичам нічого в розумінню орієнтації. Натомість десь так приблизно від понеділка 6 березня ст.ст. стали приходити телеграфічні поклики до приїзду. Було їх багато, висилані ріжними особами, з більш або менш виразними натяками на те, що мене кличе приїхати моя родина і громадяне. Загадкова форма сих закликів виявилася для мене тільки в Києві: приватних телеграм посилати не можна було, ані від українських груп. Почтова і залізнична комунікація була вже тоді утруднена незвичайно, тому коли виявилася потреба викликати мене, стали посилати телеграми мені через ріжних людей, які працювали в усяких установах, чимсь зв'язаних з військовістю./.../ Писані в виразах доволі неясних, вони хоч і хвилювали мене приємно, як симптом якихось нових, кращих відносин, але я далекий був від гадки на такі неясні натяки зриватися з місця—хоч події вже досить розгорнулися в сім часі: 3 березня зрікся корони цар, 4 березня його дібраний (?) наслідник. Але коли сі телеграми зачастили, і в них з'явилися уже вирази, що мене кличуть як формально вибраного голо-

ву—котрого присутність потрібна, щоб прийняти провід—не пам'ятаю, чи названа була там Центральна Рада, чи загально згадана якась громадська організація,—се переконало мене, що українське життя вийшло з летаргії, і справді треба кидати всі недокінчені праці, і недокінчений друк Хмельниччини, і недопльомбовані зуби, та поспішати до Києва. /.../ Так я спішно зібравсь, і ввечері в суботу, 11 березня, як встиг і з чим встиг, виїхав з брянського двірця. /.../

...Деякі громадяни приготувляли мені можливо урочисту стрічу; Дорошенко жартував, що готовив навіть якусь кінну процесію; вибрались на двірець в приписаний для потягу час, але довідавшись, що він прийде незвісно коли, десь серед ночі, безнадійно розійшлись додому; теж саме зробила і моя родина. Ми, погорільці, їхали довго і нудно, пригнетені пригодою і реакцією пережитого схвильовання—що в сам момент не відчувалось, а тепер давало себе взнаки. Знервовані люде сварились. Була глибока ніч, десь по 2-ій годині, коли ми доїхали. На двірці було пусто, ніяких візників. Віддавши на переховок урятовані пакунки, я пустився серед ночі, по мокрому снігу без кальош (бо згоріли). Не міг пізнати улицы поночи і блудив, поки трапив додому. Так незвичайно і більш ніж скромно відбувся мій поворот на рідну землю і прилученне до української революції.

* * *

Я застав її в самих початках. Тривожне і нетерпеливе вичікуванне корінних змін, в яким жив Петербург, тільки дуже далекими і слабкими вібраціями віддавалось тут. Місцева влада загнула тутешнє життє міцно і тримала в руках твердо, за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій. Не тільки петербурзьської революції, але й сформування тимчасового уряду, абдікації царя і його наслідника вона не допускала—бодай на шпальтах преси, коли не в самім життю. Тільки циркуляр тимчасового комісара залізниць інж. Бублікова, розпублікований ним на залізницях, обминувши звичайну цензуру і появившись на залізничних станціях,—на короткий час, поки адміністрація не звеліла зняти, дала обивателеви зрозуміти, що в центрі щось трісло велике.

Панахиду на Шевченків день адміністрація не дозво-

лила. Але в захисті галицьких і біженецьких дітей було уряджене маленьке дитяче літературне свято, на котрім зібралось трохи інтелігенції—була й моя дружина й донька. Потім зійшлись в українськiм клубі, і тут пані Черняхівська заговорила на тему, як то не раз серед повної тиші і мовчання надходять зміни, до котрих завсігди треба бути готовим. Сі віщі слова зробили вражіння на присутніх. Рішено було приступити до збирання "національного фонду" на про всяку потребу, і тут же на місці зібрано доволі значну суму. Прийнято було також за вказане завести певного роду громадське державство в клубі, щоб ділити звістками і давати можливість держати зв'язок, і фактично почавши з того дня свого роду перманентне засідання українське вже не переривалось. /.../

Здається в четвер, 3 березня, прийшли перші відомості поштові про петербурзькі події, і Єфремов зачитав їх на зборах ТУП в клубі, і тоді утворення постійного українського осередка стало явно неминучою потребою. Організація молодіжи прислала того дня своїх представників поінформуватись про наміри старших в справі організації. ТУП—в котрім головну ролю тоді грав С.О.Єфремов, С.М.Старицька-Черняхівська, Д.Дорошенко, пропонували нашим українським організаціям делегатувати своїх представників до ТУП для спільної акції. Серед молодіжи гадки здається були поділені; але рішучо спротивились сьому с.-деки, в центрі котрих стояв тоді Дмитро Антонович. На довгих нарадах, які відбувались у нього в тих днях, 3-4 березня, рішено було добиватись утворення центрального об'єднуючого органу, замість проєктованого ТУП-овцями бюро ТУП, обсиланого делегаціями інших організацій. Щоб формально обґрунтувати сей постулят, Антонович вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Київa, с.-децької закраски—до церковних хорів включно, і домагавсь для них представництва аналогічного з ТУП-ом. В зв'язку з сим в тім же гуртку Антоновича очевидно виникла й гадка кликати мене якнайскоріше до Київa—стати на чолі того проєктованого центру, щоб знейтралізувати претензії Тупівців, серед котрих пані Старицька фактично грала найбільшу активну ролю, і встигла багатьом сприкритись, особливо між молодіжю, що взагалі не любила панських потягів і династичних претенсій сеї родини. /.../

Тому що ті 13 товариств Антоновича нікому не були

звісні, й саме існування їх було більш ніж проблематичне, а громадський характер їх таки й зовсім ніякий (с.-деки висмівали за Винниченком "старих українців" з їх "співочими товариствами", але сі Антоновичеві якраз були достеменно такі), то домагання, ним поставлене, викликало чимале роздраження серед Туп-овців. Але воно було підтримане іншими організаціями і молодіжю вищих шкіл, кооператорами, військовими. Петербурзькі події переставали бути секретом, і потреба громадського українського центра для Києва і периферії—для всіх тих, що приїздили сюди "для язика", підносилась все більш настирливо. Але дійсно його хотіли не по схемі пропонуваній ТУП-овцями: розширеного бюро ТУП-а, а як окремого делегатського тіла, зложеного по принципу рівності організацій. ТУП- в особі оборонців отсеї київської схеми, хотів далі зостатися в ролі всеукраїнського центра, яким фактично був в попередніх літах за браком інших політичних організацій. Але його сфера зв'язків і впливів була занадто вузька, його мало знали поза гуртом втаємничених і тепер зовсім не хотіли йти під його руку. Я згадав, що і раніше с.-деки здебільшого не признавали його безпартійности і не хотіли приставати до нього. Діяльність київських ТУП-овців в часах війни, закрашена опортунізмом, тим менш причинилась до його прештижу. От тут, очевидно, і у гуртка Старицької-Черняхівської із Дорошенком й инш. виникла теж гадка—кликати мене до Києва, в надії, що я як діяльний ТУП-овець давніших літ можу придатися для піднесення прештижу ТУП-а і приборкання опозиції—особливо Антоновича, котрий їм дуже в сих днях увівсь з своїми с.-децькими домаганнями—правда в останніх роках сей гурток (Старицьких-Дорошенко), навпаки, як раз трактував мене, як бувшого чоловіка, котрого місце в Києві травом заросло, забулось і пригадують його нема чого—се дуже відчула і моя сім'я, повернувши до Києва, але тепер прийшла гадка, що мене по старим зв'язкам можна буде використати на посрамленні с.-деків і прочої опозиції, і моїй дружині рекомендовано було виписати мене як скоріше. Коли прийшлося, по кількох днях завзятої боротьби, дати згоду на організацію центра по схемі Антоновича і Ко, переведено вибір мене на голову сеї нової організації, котрій без дискусії, якимось сама собою прийшлась назва "Центральної Ради"—в протиставленні всяким

місцевим і професійним радам, що творились дедалі все в більшому числі. І тоді з двох кінців почали мене накли-кати до найскорішого приїзду. /.../

...Таке було походження тих телеграм, і така була си-туація в Києві, як мені її об'яснила моя родина в перших хвилях по повороті, коли я в ночі з неділі на понеділок, з 12 на 13 березня, дістався до неї.

Центральна Рада вже організовувалась, чи краще мо-вити—почала своє формальне існування—на знак сеї ок-ромішности вийшла вже з "Родини", що далі зіставалась квартирою ТУП-а, і випросила собі приміщення в "Педаго-гічному Музеї". Приставши на її організацію, ТУП-овці понесли новий удар при виборі товариша голови. На сю позицію кандидували Д.Дорошенко (котрого в тих ро-ках дуже висувала і підтримувала скрізь Л.М.Старицька-Черняхівська, величаючи його в живі очі "pater patriae", і Ф.І.Крижановський, як представник кооперативів (юрис-консульт Українбанка, коли не помиляюсь). Крижанов-ський зібрав більш голосів, і ображений тим Дорошенко зрікся взагалі участі в Ц. Раді /.../

Сей дрібненький епізод—недооцінки прекрасних усів Д. Дорошенка українською демократією, коли можна так жартом висловитись, як бачимо, мав чималий вплив на дальший розвій подій: мозок української нації, пізніші с.-ф.—"українські кадети", все, що вважало себе одиноко ін-телігентним і культурним серед української нації, і покликаним до політичного проводу,—зайняло позицію незаінтересованого і ображеного обсерватора зусиль укр. суспільства для використання даного політичного моменту в інтересах укр. народу.

Першого ж дня Ф.Крижановский був у мене—офіці-яльно, як заступник голови Ц.Ради, повідомив, що Ц.Рада чекає мого прибуття як голови на своє засідання, в своїм новім приміщенні, в Педагогічнім Музею, де паралельно, саме того дня здається, розпочинає свої наради коопера-тивний з'їзд Київщини, на котрий мене теж запрошують. Я подякував і заповів свій прихід на другий день, тому що здоровивсь, та й не маю в чім вийти після свого пожару. Другого дня в передвечірнім часі, коли збиралася Ц. Ра-да, я пішов з своєю донькою як особою обізнаною з но-вими ревоюційними порядками на се більш ніж скромне зібранне.

Як я вже сказав, Київ тільки що зачинав дихати повни-

ми грудьми повітрям свободи. Адміністрація, що душила київське, і особливо українське тутешнє громадянство в своїм кулаку протягом трьох років війни—тільки-тільки що починала приймати довершений факт—кінець царського режиму, воєнно-адміністративної диктатури і т.д. Але не мала заміру зрікатись цілковито безоглядно всіх довгих, віками, можна сказати, опричинцьких методів правління, що встигли виробитись, закріпитись і ввійти в плоть і кров кожного службовця, а можна сказати—кожного члена тутешньої російської кольонії. В Петербурзі могла бути монархія чи республіка, режим воєнний чи демократичний, але Україна була і мусить зостатись кольонією, з становища інтересів держави і правлячої нації, се було ясно кожному, хто солідаризувався з першою чи другою, і належало всякого пильнувати, щоб "сепаратські" тенденції не використали слабости влади ("когда начальство ушло")—не піднесли голови. Що на сім пункті єсть певне мовчазне порозуміннє, чи загальне обовільне розуміннє по всій лінії від управління воєнного округа і диктатури Троцького-Ходоровича та жандармерії, і кінчаючи с.-р. (російськими) гуртками,—се відчувалось українським громадянством зовсім ясно.

Представленнє Винниченка в "Відродженню нації", наче б то з початком революції україн. громадянство прийшло до якогось прекрасно-оптимістичного настрою, /пропуск слова—Ред./ всі досвіди дотеперішнього російського режиму і увіривши, що в новій Росії всі потреби само собою знайдуть задоволеннє, та в таким прекрасно-душнім настрою відкрило серця і обійми російсько-єврейській демократії,—цілком не відповідає дійсности. Може Винниченко і які-небудь його однодумці с.-деки, поспівши "з корабля на бал"—коли Центральна Рада вже намацала деякий ґрунт в українських масах, були справді наповнені таким оптимізмом: резолюція першої конференції, відбутої в початку квітня, котру він цитує як ілюстрацію сього свого спостереження, дійсно виглядала назверх досить оптимістичною. Але те, що він пише, виражає настрій Винниченка і його однодумців (бо серед учасників конференції був і інший, більш твердий настрій), та й то мені здається, що Винниченко в своїй книзі, по контрасту, малює тодішні настрої, навіть власні, занадто рожево. Київське ж громадянство українське, що пережило на ґрунті роки війни і спостерігало тепер

перші позначки капітуляції дотеперішнього режиму, воно зовсім не склонно кидатись на груди російської демократії. Не відкривались вони перед ними. Навпаки, звертаючись до неї, воно бачило коли не "задня" її, зневажливо повернене в бік якихось несерйозних і невідповідних такому важкому моменту українських витівок, то лікоть, гостро поставлений під непрошене ребро, або й міцно затиснений кулак—висловляючись образно. "Старші українці", розуміючи сю напружену і начинену всякими конфліктами ситуацію, за краще вважали взагалі не встрявати в українську авантюру. Чикаленко далі сидів у себе на селі й не подавав голосу. Інші теж кожний пильнував своєї служби, не спішилися проявляти своєї причетності до нового укр. руху. Центра. Рада була полишена молодіжи, а на мене, як вийшло, "старші" дивились як на "дядьку", котрий мав обов'язком стримувати її вибрики, а коли б з тії муки—паче чаянія—вийшов хліб, покликати в слухний час до трапези "старших".

В центрі київського життя—скоромі тільки адміністрація признала революцію, щось 3 березня, став Комітет об'єднаних общественних організацій. По організації близький московському, може таки скопійований з нього. Центр його становила делегація міської думи. /.../ Дуже впливову ролю грали також делегації київських відділів городського і земського союзів. В сих делегаціях—міській і земсько-городській головну ролю грали кадети, котрі й старались удержати за собою провід в Комітеті. /.../

Соперниками к.-детів в Комітеті були соц.-демократи, які являлись представниками професійних організацій. /.../ Інтелектуальну силу його представляли газетяри з "Київської Мисли" і деяких інших газет... Вони против українського руху були настроєні особливо неприхильно і безоглядно, перейняті були зневагою і вороженчею до нього. Борючись за гегемонію з кадетами в Комітеті і взагалі за революційний провід в громадських організаціях, проти українства вони виступали спільним фронтом з кадетами, с.-ерами, і з усякими реакційними елементами навіть.

Російські с.-р. (українських формально ще не було—вони організувались пізніше) своєю базою мали ряди салдацькі. Київ, через свою близькість до фронту—як головна і єдина позафронтна позиція на полудні, і через

всякі давні воєнні установи (арсенал, інтендантські робітні і под.) мав велику залогу і масу всякого воєнного люду, котра за час війни просто домінувала над містом і його життєм. (...)

Повторяю, талановитих і сильних людей тут /в названому комітеті—Ред/ не було. Але в спадщину від старого вони одержали готовий апарат і готові позиції: у них була налажена преса, їх люде позасідали найрізніші посади. На кілька тижнів чи на кілька днів—але в кождім разі скоріше ніж Українці вони позав'язували свої організації, позаймали публічні будинки—коли Українці тільки ще роззирались, де їм приткнутись і до кого удались. Мали за собою центр і ту приємну свідомість, що в конфлікті з Українцями їх підтримує "вся Росія", однаково і революційна і контрреволюційна, тим часом як Українці абсолютно не знали, на кого можуть рахувати і кого мають за собою...

Се були дуже нерівні шанси, в тій хвилі, коли Українці по двох з половиною роках сидження в підпіллі починали з обережністю вилазити на світ Божий, і бачили, що вже все занято, обсаджено і забарикадовано російською демократією тут "на нашій—не своїй землі", так само як і на питоменній великоруській.

Правда з сих позицій на українські адреси лунали поклики дуже ласкаві. В інтересах революції рекомендувалось приєднатись, скріпити єдиний революційний фронт, а ніяк не рострачувати сили на сепаратні, паралельні національні організації. Становище тимчасового уряду і всіх революційних здобутків їх прихильниками тоді ще представлялось дуже непевним і загрозеним. Союзники старої династії, генералітет і офіцерство, бюрократія і поміщики, капіталісти свійські й закордонні—кредитори царської Росії, присягаються против демократичної, революційної Росії. Отже всі на її оборону, без усяких застережень і задніх гадок. Адже в сій демократичній Росії нема нічого того, чим грішила царська Росія против недержавних народів. В демократичній Росії автоматично будуть задоволені всі їх домагання, для сього не треба ніяких ні організацій, ні яких-небудь представлень навіть: все і так звісно, і само собою розуміється. Одним словом—то, що Виниченко представляє як настрої українського громадянства на зарані російської революції, се були гадки і настрої, котрі російські

круги старались піддати українському громадянству.

Але воно їх не приймало. Навпаки, чим настирливіше їх викликувано йому в ухо, тим настороженішим воно супроти них ставало, тим більше, що діла сих спадкопівців дуже мало відповідали їх солодким словам і покликали до сугубої обережності. Справжніх українців не пристали не тільки на які-небудь відповідальні посади, до котрих спішно скидалися різні царські службовці та замінялись людьми з ліберально-демократичним стажем, — їх навіть і до всяких революційно-громадських комітетів та організацій не кликали: треба дуже до них впрошуватись, — в Києві достеменно так само, як і в Москві. Українських пропагандистів та агітаторів не запрошували на агітацію чи то на фронт, чи то до тилкових солдатських та робітничих організацій. Української агітаційної преси чи літератури рішучо ніхто не потрібував. Коли нагадували про те, що на Україні, чи між українськими вояками на фронті начебто в самих інтересах доцільнішої акції треба було б скористуватись українським словом і українською книжкою, ... то тут або ніяково відвертали очі й відчіплялись різними нічого не значущими словами..., або й більш безцеремонно відтинали... От, мовляв, несе вас, Божих дурників, нечиста сила. Тут всеросійського коня кують "у всеросійському масштабі", а тут якась дурна Українська жаба ногу наставляє!.. /.../

Центральна Рада для своїх зібрань дістала від Міської думи в Педагогічному Музеї нібито дві кімнати, а властиво — одну котра була потім моїм кабінетом, коли Ц.Рада заволоділа всім будинком, а друга — се був темний коридорчик, куди виходили двері з усіх кімнат. Коли збиралось більше публіки, то там стояли "Запорозці", а в властивім покої стояв стіл і кілька лавок навколо. Так виглядало приміщення, в котрім я застав се будуче українське правительство. Для широких зборів воно діставало дозвіл користуватись великою залєю Музею — властиво теж невеликою лекційною залєю, гарно урядженою, з амфітеатром на яких двісті людей, невеликою галереєю і подумом (сценою), на котрім стояв президіяльний стіл і катедра. Але на такі прилюдні зібрання прийшов час тільки пізніше; поки Ц.Рада тислася в згаданих двох покоївках. /.../

Ті речники української державности ах ро а, що потім, по упадку УНР, з таким апльомбом оцінювали її

/далі нерозшифроване чужомовне словосполучення, є лише окремі літери—Ред./—що вона не вмiла, через свiй соціалістичний iндеферентизм до справ національних i державних, використати блискучу ситуацію, коли на її послугах стояла українська армія, нарід, вся державна машина i т.д. i т.д., на жаль, ніколи не бачили, як в дійсності виглядала та обстановка, в котрій працювала Ц.Рада,—i протягом півроку прийшли признання обома воюючими світами, антантським i центрально-європейським, як державне представництво України. Вони мабуть не докоряли б їй так відважно за занедбанне сприятливих умов, котрих в дійсності було дуже не багато, а може й признали б, що провідники Ц.Ради в дійсності незвичайно щасливо використали всі можливості, які підсували від часу до часу сі обставини, щоб підносити престиж свiй i свого народу все вище i вище—в надії, що розвiй подiй оправдає їх претенсiї,—так що кiнець кiнцем у таких далеких глядачів, що не переробляли з Ц.Радою її тяжкої й небезпечної дороги, з'явилися iлюзії про великі засоби, котрі мусiла мати Ц.Рада, раз все таки дійшла до таких блискучих результатів /хоч i цуралась голосних націоналістичних i державницьких викриків/.

Коли я прибув на перше засідання Ц.Ради, в пам'ятний для мене день 14 березня (мартівських iд, котрих наказано було боятись Цезаревi), перейшовши ефектну залю сього будинку, котру я бачив у перше, скромно роздягнувшись у "дедушки Бориса"—служителя Учебного округа, я прийшов в бiльш ніж скромні покоївки, заставлені простими лавками, з таким же простим столом посередині, i застав там тодішню Раду. Представника від ТУП-а на місце Дорошенка, Ол. Волошина тоді ще не делеговано. Представниками кооперативів крім Крижановського був Володимир Коваль, голова Сільськогосподарського Централу, який одначе бував дуже рiдко, так само Стешенко, що рахувався представником учительської організації. Представником від "Співочих Товариств" винайдених компанією Антоновича-Мухи—був сам Дмитро Вол. Антонович, котрий тоді рахувався при Київським Червонім Хресті, як мобілізований на війну, Сергій Феофанович Веселовський i декотрі з молодших с.-деків. Серед представників від студентства визначалась особливо представниця жіночих Курсів Скрипникова, i студенти-політехніки—пiзнiший секрегар Ц.Ради Михайло Єремiїв,

котрого—невважаючи за його утлу фізику, хвалили як дуже зручного організатора і провідника масових мітингів (думаю, що репутація була перебільшена—принаймні таких талантів я потім за ним не помітив). Крім того були представники від робітників, здається—від арсенала, і оден чи два салдати якоїсь невеликої військової частини, до котрої знайшло дорогу студентство: дуже скромні представники, очевидно мало розагитовані і мало впливові, але присутність їх дуже цінилась як перший зв'язок з військовою масою. На засіданнях читано листи з провінції, що починали надходити на перші вісті про зав'язаннє (власливо процес того зав'язання) якогось українського громадського осередка в Києві. З'явилися і в своїй особі більш випадково ніж умисно прибувші люде з провінції, та шукали зв'язку. Між ними був і Шаповал.
/.../

Того дня, як прийшов перше до Ц.Ради, 14 березня, як я то вже спімянув, засідав Кооперативний з'їзд Київщини, в великій залі того Педагогічного музею, і він став властиво першою серіозною маніфестацією нового українства, що повставало в нових умовах "розкріпощеної Росії". В порівнянню з скромним українським мікрокосмом, Ц.Радою, що містивсь там в якомусь завулку Пед. Музею на долині, се показне зібраннє, що заповнило собою його велику залю, виглядало, для того часу, дійсно величною маніфестацією. На з'їзд—для зв'язку і контакту, а також і для демонстрації, поприїздили українські кооператори з інших сторін: забирали голос іменем кооперації інших губерній, і пропонували в розмірі всеукраїнським, користаючи з того показного значіння, який з'їзд здобув собі в тодішніх обставинах: його витали делегати київських громадських і революційних організацій, представники місцевої влади. Отже кооперативний з'їзд, виступаючи в ролі не просто фахової організації, а представництва землі, села і селянства, з одного боку—відповідаючи на сі реверанси, підчеркнув свою солідарність з революційною Росією—закликав всі інституції підтримувати всіма силами нове правительство Росії й демократичний лад її, але з другого боку демонстрував перед новими громадськими організаціями і новими панями ситуації українські домагання. В резолюціях з'їзду вперше пролунав з громадської трибуни тодішній український політичний постулат: Російська Федеративна

республіка, з національною територіальною автономією України, а поруч того ті чергові постуляти даного моменту, які висловлялись тоді при кожній нагоді Українцями: заведення української мови в школі, в адміністраційних і судових установах України, повернення Галичан, забраних і засланих російською владою, і под. З'їзд домагавсь також негайної заміни поліції народною міліцією, організації нової виборної адміністрації, висилки на фронт поліцейського і жандармського персоналу. Дебати велись майже виключно по-українськи, з'їзд маніфестував свою солідарність і тісний зв'язок з українськими організаціями. Я був запрошений делегацією з'їзду і вибраний почесним головою, кілька разів промовляв—між иншим поставив і обгрунтував, в дусі всеукраїнської національної єдності, домаганне негайного повороту галицьких засланих. По трьох роках всякого в'язницького і засланського, підполіцейського існування—позбавлення права і можности якогось явного єднання з громадянством, були се для мене світлі і радісні хвилі—дихати "вільним повітрям", промовляти до ширшої аудиторії, не оглядаючись на шпиків і яке-небудь "начальство". Але і для українського громадянства—його київського центра се було перше революційне хрещенне—момент незвичайно важливий в його динаміці.

Сі два дні 14 і 15 березня, в котрих паралельно проходили засідання Ц.Ради і "Першого вільного кооперативного з'їзду" і демонстрували київському і позакиївському світови свою солідарність і національну зв'язь, значно піднесли українські настрої, і зокрема самопевність Ц.Ради як національного представництва, та й дійсно дали йому певні підвалини. Учасники з'їзду, роз'їхавшись по провінції, розносили вість про новий український курс—національного самоутворення, і його нового осередку. А Ц.Рада набрала охоти використовувати инші чергові збори Київщини для скріплення свого громадського значіння—супроти неприязних київських миських організацій.

Другого ж дня після кооперативного з'їзду (16. III) власне відбулись такі збори—мало помітні, але незвичайно важні в процесі наростання української акції. Се були збори делегатів повітових земств Київщини, з участю представників різних громадських організацій... /.../

...Я не стояв близько до київських земських кругів,

але се загально відомі речі, що відмінно від міських самоврядувань, які ставились до українського руху підозріло і ворожо, земства, особливо після свого революційного поповнення, тягли до українського руху досить сильно. Київське губ. Земство поновилося ще перед моїм приїздом—з тих то надзвичайних земських зборів вислано було мені до Москви привітальну телеграму. /.../ Не знаю, чи на се власне й були скликані загальні збори 16.III. чи сей план виник підчас конференції,—проти загального комітету, як представництва чисто міського, організувати комітет земський,—насамперед Київської губернії, а потім доповнити його представниками інших земств і перетворити в краєвий, і тим способом пожити край претенсіям київського комітету на ролю краєвого представництва. (...)

...Сяк чи так, але 16 березня згаданий з'їзд повітових земств зібрався, і до Ц.Ради доволі несподівано прийшов заклик прислати своїх представників, щоб узяти участь в сій конференції й організації комітету. Ми скористали з своїх запросин досить /пропуск слова—Ред. /, спираючись на якісь фрази запросин, і вислали цілу купу делегатів—здається чи не по числу всіх повітів Київщини, і я сам пішов в їх числі. Конференція була ділова, мало інтерна, і не давала нам нічого цікавого окрім участі в сформуванні комітету. /.../ На 14 членів комітету було 10 Українців, 2 жиди, оден представник великої власності і оден член губернської земської управи. /.../ Комітет дістав відразу вповні український характер, ішов за директивами Ц.Ради, був її першою експедитурою загального, не виключно національного характеру, і служив для неї цінною контрбазою, на котрій вона могла опертись против претензій й махінацій київського комітету гром. організацій, далі дуже неприхильного українству і Ц.Раді як його представниці. / /

* * *

Пекучою потребою нашого внутрішнього життя було відновлення преси. Я згадав, як старанно її розбито і затоптано в Києві підчас війни. Всі заходи коло утворення якогось українського органу не привели ні до чого. Треба було творити наново. /.../ Але для відновлення їх

потрібні були засоби. Їх мала тільки стара Семиренківська фундація. Як член її я брав участь в нарадах. Вона рішила відновити стару "Раду" з додатком "Нова" під фірмою Товариства підмоги науці, літературі і штуці. Ухвалено купити друкарню. /.../ Се сталося в середині квітня: перший № "Нової Ради" вийшов в своїй друкарні 11 квітня.

Тим часом в пекучій потребі давати якісь звідомлення з Ц.Ради прийшлося скористати з помочи Шаповала, що законтрактував був друкарню і артелі для якихось своїх видань. /.../

Схвильовано дивлюсь я тепер на сей більш ніж скромний листок /"Вісті Центральної Ради" № I—Ред. / з аншлагом: "Сьогодні у Києві українська маніфестація"—і з поясненнєм, що розпорядок маніфістації був з вечора опублікований в київськїм бруковїм листку "Последнія Новости"... Відомости про військовий комітет, студентську раду, комітет об'єднаних громад. організацій і губернський комітет, кооперативний з'їзд і віче 16 березня, об'явки україн. часописей і стан шкільної справи. Але—се інформація Центральної Ради про себе: "Представники всіх українських груп, товариств і гуртків вибрали і призначили Українську Центральну Раду в Києві, щоб вона орудувала усіма справами нашими". "Сьогодні вона уряджує маніфестацію, на дні 6-8 квітня скликає загальноукраїнський конгрес для установлення постійних членів Центральної Української Ради, відкриває збір грошей на "Український Національний фонд". Вичисляються організації, представлені в Укр. Ц.Раді, її персональний состав, комісії в ній організовані. Кілька коротких відозв закликають Українців використовувати момент, прибувати до Києва на працю, звертатись по всякі відомости до Ц.Ради. На взірєць наводиться лист київського духовенства, що на своїх зборах вибрало представників і звернулось до Ц.Ради з прошеннєм—допустити їх на свої зібрання з правом голосу, і т. д. Все се безконечно скромно, загально, нічого більш властиво як голос—адреса. І більше справді вона ледве чи могла дати в тім моменті. За чотири дні, 21. III. пізніш вийшов другий такий ще листок, що описував маніфестацію 19 березня. Ще за чотири дні вийшов перший номер "Нової Ради". /.../

Друга справа, що захоплювала киян в ті дні, се була організація школи. /.../ "Товариство шкільної освіти",

зложено ще перед Революцією, вийшло на яв і старалось як найскорше продемонструвати українську середню школу—тому що організації низшої не стрічалися з ніякими запереченнями. В школі імени мого батька мав бути заведений український виклад, се було рішено. При Міській Шкільній Комісії утворено Українську підкомісію і туди мали запросити Стешенка й мене. Не було сумніву, що ся справа піде сама собою швидко, як та мінімальна уступка Українцям, яка була прийнята всім, крім крайніх правих. Але школа середня, школа вища, організація науки? По сій лінії треба було доказувати багацько, боротись, доводити на конкретних прикладах. Ряд українських діячів на се звернули всю свою енергію, на чолі їх пок. Стешенко, що підпорядкував сій справі всі інші свої інтереси—як старий с.д. і український опозиціоніст. Я мусів уривати з свого часу щось також і для сеї справи. Я взяв на себе реферат вищої школи на всеукр. з'їзді, що проєктувався на найближшій часі. Підняв справу Академії Наук в Науковім Товаристві, в котрім узяв наново головування з поворотом (формально се було переведено на зборах 23. III., а 29. III., на мою пропозицію, ухвалено утворити комісію для вироблення статуту Академії та переведення її організації). Найближчою черговою справою було утворення першої української гімназії: матеріялом для неї мала послужити передусім школа, організована в попередніх роках для українських біженців і засланих дітей з Галичини, Волини і Холмщини. В суботу 18. III. відбулося святочне відкриття сеї гімназії, на початок в складі I і II класи, скільки пригадую. Ми всею сім'єю їздили на се свято, спеціально близьке нам тим, що воно призначалось, як я тільки що сказав—для бідних вивезених з Галичини і Зах. України дітей, котрими моя жінка й донька по змозі займалися. О.Павло /пропуск слова—Ред. / служив молебень, і промовляв до дітей, так само Стешенко як фактичний керманіч шкільної справи. Просили й мене сказати кілька слів до дітей, що я вчинив з великою приємністю.

* * *

Та поминаючи сю домашню роботу, я за тим гуртом, що взяв на себе представництво на-зверх в Центральній Раді,—мусіли думати про те, щоб продемонструвати українську стихію перед чужими. Саме перед тим, в неділю 12 березня відбулася величя українська маніфестація в

Петербурзі: масовий уличний похід в честь Шевченківського свята—і російської революції, в котрім взяло участь українське студентство, робітництво і вояцтво, в імпазантих розмірах і у взірцевім ладі (рахували якихось 25 тисяч учасників), що виступали під гаслом "Нехай живе вільна Україна у вільній Росії" (гасло потім залюбки повторювано, як найбільше приємле, зросійщиною українською інтелігенцією—коли пізніше український рух висунув гасла більш радикальні). Демонстрація зробила дуже сильне вражіннє в російськім громадянстві (для багатьох було свого роду відкриттєм), але в Києві не було ще звісток про неї, то значить були про загальну демонстрацію, а не було нічого про ролю в ній Українців—тому тут з деякою обережністю і сумнівами щодо можливости успіху підходили до гадки такої демонстрації в Києві. Попереднє життє не давало ніякої вказівки в сім напрямі. Рішено було, для проби, виступити з українськими прапорами в загальній маніфестації на честь революції—"святої свободи", призначеній на день 16 березня, а після сеї репетиції—організувати самостійну, окрему українську маніфестацію в неділю 19 березня.

Проба удалась добре. Я сам все ще не виходив нікуди крім Ц.Ради—що була неподалеку, щоб не промочити ніг і не перестудитись, але дружина і донька виходили подивитись—себто зайнявши обсерваційний пункт на купі снігу при Володимирській улиці, дійсно бачили показне число синьо-жовтих прапорів, так що вони доволі помітно вирізнялись серед загальних червоних (українські групи йшли з червоними й українськими прапорами, з гаслами українськими й загальнореволюційними). Підчас промов на Софійській площі учасники домагались, щоб показавсь перед ними і Грушевський, що було прийнято Ц.Радою як добрий організаційний симптом. Отже в неділю 19 ми рискнули з своєю самостійною маніфестацією.

Збірним місцем була призначена площа коло Володимирського собору, куди мали прийти процесії місцеві з своїми прапорами й іти походом перед Думу, потім на Софійську площу, перед Богдана Хмельницького, де мали держатись промови і виноситись резолюції. На сей день у мене з'явились і кальоші. В.М.Леонтович привіз від Софії Ів. Семиренкова кальоші покійного Василя Федоровича, що були мені по мірі, так що я міг маршрувати куди хоч.

День був, теплий, соняшний. Весна заходила раптовна, тепла; сніги топилися бурно; Дніпро розливсь, нове життя грало в природі і в людях. Весь Київ, можна сказати, виступив: одні в процесіях—інші на них дивитись. Українських процесій і прапорів зібралася сила, гарно було дивитись і на маніфестантів—переважно молодь, не розкішно, але порядно і чисто вбрану, в піднесеннім і святочнім настрою, і на несені, такі весняні, синьо-жовті прапори, кольору сонця на ясному небі, а поруч них як маки, червоні революційні гасла—бадьорі, ще не стерті і не звульгаризовані.

Я йшов в громаді депутатів Центр. Ради Клубу, жіноцтва; Ів. Ів. Шітківський, голова міського Комітету будови пам'ятника Шевченка, виготовив гарну корогву з портретом Шевченка—і ми йшли при ній: на переді пані Понятенкова—тепер покійниця, з Кулюнею несли гарну жовто-блакитну корогву. Десь там була і оксамитна хоругва з вишитим архистратигом Михаїлом, з любов'ю й ентузіазмом споруджена з якихось фамільних шат "Українками-католичками", Фр. Вольською з компанією, як дружня рука, простяглася з-під вікової навали польсько-шляхетської неправди.

Охочі рахувати корогви—нараховували щось понад 300 самих національних. Особливо значущий був похід військових частин, з українськими і червоними прапорами, з самим військовим комісаром Оберучевим—з котрим потім так сумно прийшлося розсваритись. Для сенсації гарцував на конях з кількома молодшими старий Садовський, в козацьких костюмах. Юрби глядачів або приглядалися з хідників, з бальконів, вікон, або й йшли поруч з процесіями.

Коли ми зблизились перед Думою, з балькону її почались промови до маніфестації. Там зібралась президія Думи, різні високі чини адміністрації, представники комітету гром. організацій і військових рад. Вважали потрібним після ефектного виступу українських депутацій на загальній маніфестації 16 березня, виявити їм громадську пошану, "оказать вніманіє" сим разом. Похід спинили. Відповідаючи на сі привітання, стали промовляти оратори з процесії. Слова губились серед такого великого простору; їх чули тільки хто стояв поблизу. Імпровізував і я коротку промову. Говорив я про велику хвилю, що надійшла і положила на наше покоління великий

Історичний обов'язок, котрий мусимо виконати—закликав присягтись перед прапорами, перед котрими я промовляв, перед лицем Тарасовим, що ми сьому обов'язково віддамо всі сили. Говорилось дійсно з душі радісної і бадьорої, і приймалося в ширости і повазі. Коли наша група підійшла до балкону Думи, з промовою виступив Штейнгель, від Комітету гром. організацій, витаючи мене, як одного з старших провідників українського руху, підчеркуючи свою близькість до нього і мене,—доволі се мало відповідало тому відношенню, яке він виявляв перед кількома місяцями, як бачив мене засланцем, але що ж: прийшла инша хвиля. Також Фрумін, теж з Комітету—котрий в українських кругах встиг здобути репутацію неприємного противника, вважав потрібним привитати мене як борця за права свого народу, котрого визволена Росія вертає до батьківщини і витає серед свого народу. Я став коротко відповідати, але почали кричати, щоб я промовив з балкону. З думського будинку прийшло кілька людей, щоб провести мене, але мене взяли на руки і так понесли через думський будинок, по сходах на балкон. Тут мене витали зібрані достойники—між ними й Юда-предатель генерал Ходорович, що в 1914 р. так мерзко продав мене в руки жандармів, уважав потрібним мене щиро привитати і поздоровити з поворотом. По сім я промовив кілька слів до маніфестації,—котрі, очевидно, мало кому було чути—в тім роді, що ми дякуємо за привитання і раді будемо спільними силами будувати новий свободний лад, і маніфестція пішла далі, мене ж всадили на дорожку й повезли скоренько на Софійську площу, щоб там зайняти місце для промови—бо потім не можна було б пробитись через натовп процесій.

На площі не було ніяких преспособлень для промовців. Навколо Богдана стояли дрова в сажнях. Вони мали служити трибунами. На одну з сих трибун виліз я, на сусідні—инші оратори. Ріжні добровільці-священники ім-провізували молебень. За яких чверть години площу стала заповняти процесія. Людська ріка, забарвлена різнокольоровими коругвами, плила й плила без кінця, заповнюючи свободну площу, сусідні ulиці, покриваючи стоси дерева. Хмельницький на своїм коні неначе рухавсь і вимахував булавою над сими людськими хвилями, причеплена до його булави довга синє-жовта короґва надавала ілюзії руху. Коли людська маса /пропущене сло-

во—Ред. / і ствердла,—почались промови. Говорилось одночасно з різних місць,—бо слова було чути найближчому оточенню, але й підносили різні окрики. Пролунали перші окрики на честь Центральної Ради. Були й на мою адресу. Нарешті були зачитані резолюції, заготовлені в Ц. Раді:

"Ми, Українці, зібрані у Києві 19 березня, на першому українському святі свободи, вітаємо відновлення народо-владдя, знищеного царським деспотизмом і одностойно постановляємо:

1. Піддержати Центральне Правительство, помагаючи новий свободний лад, і т. д.

2. Підтвердити йому наші сподівання негайного скликання установчих Зборів... котрі мають ствердити автономний лад, котрий на Україні заводимо.

3. Зажадати від Тимчасового Правительства, щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людність до всяких жертв, для того негайно видало б декларацію, котрою з свого боку визнало б потребу широкої автономії Української землі, і поробило б одразу всі заходи, щоб надати український національний характер (Україні)...

4. В справі переведення сих постанов—віче доручає Укр. Центральній Раді порозумітися з Тимчасовим Правительством".

Резолюції були прийняті. Депутації почали поворотний похід, людська ріка почала розщеплюватись...

В радісній настрою вертався я додому. Се був безперечно оден з найясніших, найрадісніших днів мого життя і—українського життя взагалі. Єремійв іменем молодіжи розчулено дякував мені за успішне переведення маніфестації; моїх заслуг в тім не було, я тільки як і потім пильнував піддержати все, що могло скріпити наступ українського життя—що на мій погляд могло бути повзято переведено без провалу, але раз повзято—мусіло бути й переведено солідно й імпозантно, без компромітації. І коли я тепер, по всіх пізніших переживаннях: по коротких українських досягненнях 1917-8 рр. і всіх пізніших погромах, спинюсь гадкою на сім першим тижні мого побуту на "Вільній Україні" (12-19 березня), перебираю в пам'яті за поміччю тодішніх часописей, все що

робилось, а особливо—зачиналось, я не відчуваю ніякої гіркоти і жалю, а тільки радісне вдоволення—що мені довелося бути не тільки свідком, а й деякою /пропущене слово—*Ред.* / в тім руху. Не багато було в життю України таких тижнів як сей—і на його скромних ділах і починах я вважав потрібним спинитися з деякою може й дріб'язковістю.

* * *

Мета маніфестації 19 березня була досягнена: вона виявила наглядно, яскраво й імпазантно, що українство се не фікція в головах гуртка романтиків, чи маніяків інтелігентів, а жива сила, яка має силу над масами, їх рушає і підіймає.

Сей успіх наповняв нас вдоволенням і в тій же мірі занепокоїв весь київський неукраїнський світ. Його провідники думали, що віддавши українству ті реверанси—зроблені ними з балькону Думи, вони на тім і покінчать з ним: поглажені по голівці підуть гречно до свого дитячого покою, полишивши старшим спокійно дискутувати і рішати про долю свою і їх. Коли ж прочитали в газетах резолюції віча, підчеркнені мої слова, де говорилося про жадання негайного признання автономії України, і про замір будувати її власними силами з долини, не чекаючи дозволу з центра,—се збудило невдоволення, тривогу і гнів. Українські діти рішучо не були гречні. Вони були непослушні, арогантні—своєвільні. Вони хотіли разом з старшими дискутувати і рішати,—вони збирались щось робити на властиву руку!.. Се вимагало суворой науки і приборкання...

Примітки:

Дорошенко по жартував...—ДОРОШЕНКО Дмитро (1882—1951)—український історик, публіцист, громадський та державний діяч. Міністр закордонних справ Української держави за гетьмана Скоропадського (1918 р.), професор української історії в Кам'янець-Подільському університеті за Директорії, на еміграції—керівник чи професор ряду українських наукових інституцій, з 1945 до 1951 року—президент Української Вільної

Академії Наук (ВУАН).

Ми, погорільці, їхали...—у пропущеному фрагменті М. Грушевський розповідає про пожежу в поїзді Москва—Київ, унаслідок якої у нього згоріли особисті речі, рукописи, книги, цінна колекція стародруків.

...пані Черняхівська заговорила...—Старицька-Черняхівська Людмила (1868-1941)—письменниця й громадська діячка, дочка Михайла Старицького, приятелька Лесі Українки. Член Центральної ради з моменту заснування. Заступник голови Національної ради українських жінок у Кам'янці-Подільському (1919 р.) 1929 року заарештована і засуджена на сфабрикованому процесі СВУ (Спілки визволення України) на п'ять років. Достроково звільнена і вислана до м.Юзівки в Донбасі, з 1936 року—в Києві. На початку війни заарештована і знищена чекістами (за одними відомостями, розстріляна наприкінці липня 1941 року, за іншими—спалена живцем разом з поетом Володимиром Свідзінським та ін. у жовтні 1941 під Харковом.).

Єфремов зачитав їх на зборах ТУП в клубі—ЄФРЕМОВ Сергій (1876-?)—видатний український вчений, критик і історик літератури, видавець, публіцист, громадський та державний діяч. Активний член ТУП, потім лідер УПСФ (Української партії Соціалістів-Федералістів), заступник голови Української Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ у Генеральному Секретаріаті 1917 року. 1929 року заарештований і 1930 року засуджений на кару смерті із заміною 10-річним ув'язненням як голова сфабрикованої ГПУ Спілки Визволення України (СВУ). Відбував покарання у Ярославському, а потім Володимирському "політизоляторі". З 1939 року звісток про нього не було.

ТУП—Товариство Українських Поступовців—понадпартійна політична і громадська Організація, що утворилася 1908 року і керувала до 1917 року українським рухом на Наддніпрянщині, була ініціатором створення Центральної Ради..

...с.-деки, в центрі котрих стояв тоді Дмитро Антонович—Українська Соціал-демократична Робітнича Партія (УСДРП), популярно називана есдеками, виникла в грудні 1905 року на базі Революційної Української Партії (РУП), визнавала марксистську ідеологію, але була незалежною від РСДРП. Лідери

УСДРП—В.Винниченко, С.Петлюра, Д.Антонович та ін. За Центральної Ради спочатку очолювала уряд (голова уряду—Винниченко), організувала повстання проти гетьманського уряду, взяла участь у створенні Директорії. Діячі УСДРП очолювали уряди УНР або входили до їх складу. На еміграції розкололася на кілька угруповань, одним з яких стала УКП (Українська Комуністична Партія), що діяла в УРСР і була знищена Сталіним.

АНТОНОВИЧ Дмитро (1877-1945)—історик мистецтва і театру, політичний діяч. Один із засновників Революційної Української Партії (РУП) у 1900 році, пізніше—активний діяч УСДРП. Член Центральної Ради. Морський міністр і міністр мистецтва в уряді УНР. За Директорії—голова української дипломатичної місії у Римі. На еміграції—один з організаторів Українського Вільного Університету (УВУ), ректор його, довгорічний директор Музею визвольної боротьби України у Празі.

...в и с м і в а л и з а В и н н и ч е н к о м
...—ВИННИЧЕНКО Володимир (1880—1951)—видатний український письменник, політичний і державний діяч. Один із засновників Революційної Української Партії (РУП), пізніше—лідер УСДРП. Член та заступник голови Центральної ради, перший голова Генерального Секретаріату—автономного Уряду України. Організатор повстання проти гетьмана Скоропадського, голова Директорії з листопада 1918 до лютого 1919 року. Пізніше вийшов з уряду і виїхав за кордон. Спроби дійти до згоди з урядом Леніна в Росії з позицій української радянської самостійності (Винниченко 1920-го року навіть приїжджав до СРСР) виявилися безуспішними. З соціалістичних позицій гостро викривав сталінізм.

Ц е н т р а л ь н а Р а д а в ж е о р г а н і з у в а л а с ь
...—Українська Центральна Рада була заснована 4(17) березня 1917 року.

...Ф. І. К р и ж а н о в с ь к и й я к п р е д с т а в н и к
к о о п е р а т и в і в...—КРИЖАНІВСЬКИЙ Федір—кооператор, політичний діяч, товариш голови Центральної Ради, у 1918 р.—юрисконсульт Дніпросоюзу. В радянські часи репресований.

...п і з н і ш і с . - ф . — " у к р а ї н с ь к і к а д е т и " — У к р а ї н с ь к а П а р т і я С о ц і я л і с т і в - Ф е д е р а л і с т і в — створена 1917 року на основі Товариства Українських Поступовців (ТУП). Головою УПСФ був С.Єфремов. Представники партії

входили в уряди УНР. На еміграції УПСФ перейменувала себе в Українську Радикально-Демократичну партію, яку очолив Олександр Лотоцький. Пізніше партія розпалася.

Чикаленко далі сидів у себе на селі—**ЧИКАЛЕНКО Євген** (1861-1929)—визначний діяч українського національного і культурного руху кінця XIX—поч. XX ст., видавець першої щоденної української газети "Рада" (1906-1914), один з керівників УПСФ. Помер на еміграції.

... **Володимир Коваль**, голова Сільсько-Господарського Центру ...—**КОВАЛЬ Володимир** (1885-1927)—кооператор, фахівець з механізації сільського господарства, голова Всеукраїнського Сільсько-Господарського Кооперативного Союзу—Централ у Києві й професор Київського Політехнічного інституту. Помер на еміграції.

Так само **Стешенко** ...—**СТЕШЕНКО Іван** (1873-1918)—письменник, літературознавець, громадський і політичний діяч. 1896 року разом з Лесею Українкою створив перший в Україні соціал-демократичний гурток, з 1905 року співосновник і провідний член УСДРП. У 1917 році голова Товариства Шкільної Освіти, член Центральної Ради і генеральний секретар (пізніше—міністр) освіти в перших Українських урядах з червня 1917 до лютого 1918 року, організатор українізації шкільництва. Забитий невідомими злочинцями в Полтаві.

... **Сегій Феофанович Веселовський** ...—**ВЕСЕЛОВСЬКИЙ Сергій** (1878-? після 1955 р.)—інженер-економіст і громадсько-політичний діяч, член УСРДП. В 1917 член Президії і заступник голови Української Центральної Ради. 1918 року генеральний консул Української Держави в Петрограді. Потім—професор Київського університету і Київського сільськогосподарського інституту. В 1930-і роки був репресований, згодом потрапив на еміграцію.

... пізніший секретар Ц. Ради **Михайло Єремів** ...—**ЄРЕМІЙ Михайло** (1888-?)—журналіст, громадсько-політичний діяч, в 1917-18 роках секретар Центральної Ради, у 1919 році секретар місії УНР в Римі, головний редактор "Вістей Центральної Ради" (1917-18) в Києві, на еміграції співробітник багатьох українських і чужомовних газет.

Між ними був і **Шаповал**.—**ШАПОВАЛ Микита**

(1882-1932)—політичний і громадський діяч, письменник, видавець ж-лу "Українська хата" (1909-1914), один з організаторів і лідерів Української Патртії Соціалістів-Революціонерів (УПСР) і член її ЦК, член Центральної Ради, міністр пошти і телеграфу в уряді Винниченка, співавтор ІУ Універсалу, організатор протигетьманського повстання, міністр земельних справ за Директорії (по лютий 1919 року), лідер УПСР на еміграції, голова Українського громадського комітету в Чехословаччині (1921-1925 рр.).

... стар а Се м и р е н к і в с ь к а ф у н д а ц і я— йдеться про фундацію Василя СИМИРЕНКА (1835-1915)—визначного промисловця й мецената української культури, що впродовж 40 років передавав десятю частину своїх прибутків на українські культурні потреби, на які заповів також посмертно увесь свій маєток.

В. М. Л е о н т о в и ч п р и в і з ...—ЛЕОНТОВИЧ Володимир (1866-1933) письменник і громадський діяч, земський діяч, член Старої Громади і ТУП, потім член Центральної Ради, міністр земельних справ за гетьмана. Помер на еміграції.

... з К у л ю н е ю н е с л и—йдеться, очевидно, про дочку М.Грушевського Катерину ГРУШЕВСЬКУ (1900-1953), пізніше науковця-етнографа, репресовану в 1937 році.

... "У к р а ї н к а м и - к а т о л и ч к а м и", Ф р. В о л ь с ь к о ю з к о м п а н і є ю...—ВОЛЬСЬКА Францішка (1863-1930)—громадська діячка в Києві, засновниця Громади українців-католиків у 1917 році, видавець української дитячої літератури.

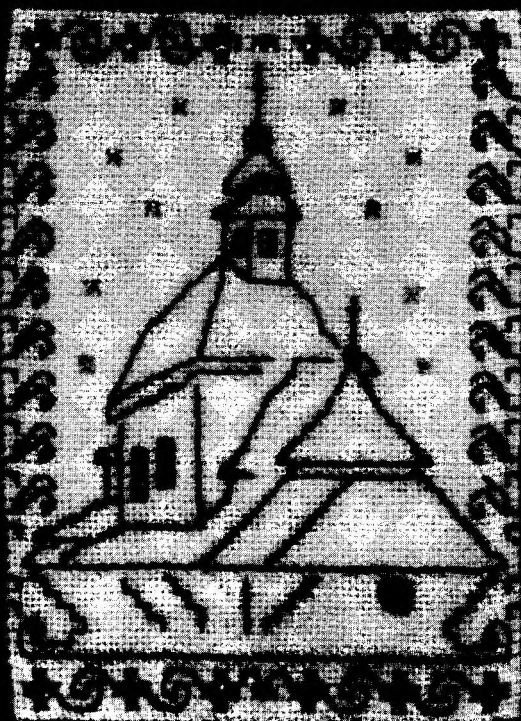
... с т а р и й С а д о в с ь к и й ...—САДОВСЬКИЙ (ТОВІЛЕВИЧ) Микола (1856-1933)—видатний український актор, режисер, громадський діяч, засновник першого українського стаціонарного театру, з 1920 до 1926 року жив на еміграції.

... з п р о м о в о ю в и с т у п и в Ш т е й н г е л ь ...—ШТЕЙНГЕЛЬ Федір (1870-1946)—барон, український політичний і культурний діяч, член І Державної Думи від Києва, член ТУП, посол в Берліні за гетьмана, потім—на еміграції.

Публікація та примітки Вячеслава ЧОРНОВОЛА

РОЗМОВА З ЧИТАЧЕМ.

РЕДАКЦІЙНИЙ ВІДДІЛ

З РЕДАКЦІЙНОЇ ПОШТИ

У зв'язку із затримкою виходу цього випуску журналу огляд численної редакційної пошти обмежимо тільки трьома важливими листами.

* * *

—Останніми місяцями,—пише колишній політв'язень, давній член Української Гельсінської Групи Ярослав ЛЕСІВ,—офіційна пропаганда, що оголосила війну "Українському Вісникові", багато пише про ОУН-УПА, які нібито розв'язали в 40-і роки масовий терор проти мирного населення Західної України. При цьому фігурують навіть статистикою жертв, як наприклад, доктор наук М.Брик та В.Масловський в номері Львівської обласної газети "Вільна Україна" за 29 січня 1988 року. Але якщо ця статистика навіть правдива, що вельми сумнівно, то чому вона така однобока? Про те, скільки людей загинуло від сталінсько-беріївського терору в Західній Україні,—жодного слова.

Отож, щоб "підправити" докторів наук, наведу дані з мого рідного села Лужки, Долинського району, Івано-Франківської області. Буду говорити і про тих, хто загинув зі зброєю в руках, бо не були вони ні буржуями, ні "куркулями" (в моєму бідному гірському селі таких не водилося)—і якби не жорстокий сталінський терор, принесений в Західну Україну "визволителями", за зброю б не взялися, а росли б хліб і плекали діток на славу Україні.

Село Лужки маленьке, в ті криваві роки було в ньому яких 80 дворів. А в списку жертв—16 полеглих, 10 засуджених і вивезених до Сибіру. З іншого боку—троє страчених службою безпеки УПА за доноси на односельців. Отака статистика... Гадаю, вона типова для всієї Західної України. Щоб мене не звинуватили в неправді, привожу список полеглих і репресованих:

1. ГАЛІВ Микола Юркович, 1916 р. нар., станичний села Лужки, загинув 1949 року біля рідного села;

2. ІВАНІВ Іван Васильович, 1925 р. нар.,—стрілець УПА сотні "Довбуша", загинув 1946 року біля Івано-Франківська (тоді—Станіслава);

3. ІВАНІВ Федір Степанович, 1910 р. нар.,—симпатик руху, забитий 1945 року біля села Липа Долинського р-ну;

4. КОВАЛЬ Іван Павлович, 1925 р. нар.,—стрілець УПА сотні "Довбуша", загинув 1946 року.

5. ЛЕСІВ Дмитро Степанович, 1925 р. нар.,—член ОУН, молодший провідник УПА, загинув біля села Труханів Скільського р-ну Львівської обл. в 1948 році.

6. ЛЕСІВ Василь Федорович, 1926 р. нар.,—загинув 1948 року на Лемківщині;

7. ЛЕСІВ Дмитро Пилипович, 1922 р. нар.,—стрілець УПА, загинув 1947 року в селі Кропивник Долинського р-ну;

8. ЮСИП Іван Іванович, 1921 р. нар.,—член ОУН, загинув 1948 року біля села Міжріччя Долинського р-ну;

9. ЧУДИК Іван Дмитрович, 1925 р. нар.,—стрілець УПА сотні "Довбуш", загинув 1946 року;

10. ЩАДЕЙ Семен Іванович, 1925 р. нар.,—стрілець УПА сотні "Довбуш", загинув 1949 року.

11. ЩАДЕЙ Микола Іванович, 1915 р. нар.,—учасник руху, загинув біля рідного села 1946 року;

12. ЩАДЕЙ Григорій Іванович, 1927 р. нар.,—учасник руху, загинув у рідному селі 1946 року;

13. ЧУДИК Юрій Михайлович, 1914 р. нар.,—учасник руху, загинув 1946 року в рідному селі;

14. ЯЦКІВ Катерина Василівна, 1923 р. нар.,—медсестра, стрілець УПА, загинула в ріднім селі 1946 року;

15. ЯЦКІВ Федір Іванович, 1924 р. нар.,—учасник руху, загинув біля рідного села 1946 року;

16. ЯЦКІВ Іван Михайлович 1921 р. нар.,—симпатик руху, забитий у рідному селі в 1945 році;

Репресовані:

1. ЛЕСІВ Василь Пилипович—учасник руху, засуджений на 25 років;

2. КОБИЛИНЕЦЬ Марія Миколаївна—засуджена на 10 років;

3. КОБИЛИНЕЦЬ Варвара Михайлівна—засуджена на 10 років;

4. КОБИЛИНЕЦЬ Дмитро Михайлович—засуджений на 10 років;

5. КОБИЛИНЕЦЬ Василь Миколайович—засуджений на 5 років;

6. МАЛАНЧИН Петро Іванович—вивезений до Сибіру;
7. МАЛАНЧИН Дмитро Іванович—вивезений до Сибіру;
8. ЮСИП Софія Іванівна—вивезена до Сибіру;
9. ЮСИП Сенька Іванівна—вивезена до Сибіру;
10. ЧУДИК Анна—вивезена до Сибіру.

А ось жертви протилежної сторони:

1. ЮРКІВ Василь Миколайович, 1900 р. нар., голова сільради;
2. ЩАДЕЙ Василь Михайлович, 1912 р. нар.
3. КОБИЛИНЕЦЬ Іван Михайлович, 1914 р. нар.

Я назвав цих трьох "протилежною стороною" умовно. Сьогодні, з відстані часу, всі 29 моїх односельчан можуть бути названі жертвами одного ненаситного молота, що приніс кров і сльози в мирне карпатське село. Ім'я йому—сталінізм.

* * *

Передісторія другого листа до редакції така. У восьмому випуску "Українського Вісника" за жовтень 1987 року було надруковано уривки з листа політзасланця Юрія БАДЗЯ до московського адресата, в якому Бадзьо неохважно відгукнувся про крок академіка А. Сахарова, який, будучи звільненим із горьківського заслання, не спростував неправдивого повідомлення про обставини цього звільнення (офіційна преса подала його як гуманну реакцію радянської влади на прохання самого А. Сахарова). Через деякий час у радянській пресі з'явилося повідомлення про помилування Президією Верховної Ради СРСР 140 політ'язнів буцімто також на їхнє прохання. З огляду на особливе місце академіка А. Сахарова в правозахисному русі, він, на думку Ю. Бадзя, в даний конкретний "відповідальний момент" /в частині тиражу "УВ", через недогляд друкарки, стояло "відповідний момент"—Ред./ "виявився не на висоті свого об'єктивного місця в суспільному процесі", "не витримав випробування часом". "Уважаю,—пише Ю. Бадзьо,—що А. Сахаров, погодившись на таке повернення до Москви, переступив тим самим через самого себе /на бажання автора листа подаємо переклад цього речення дослівно, хоч гадаємо, що суті це не міняє—Ред./, зіграв гальмівну, консервативну роль у проголошеній владою політиці демокра-

тичних перетворень".

Лист Ю. Бадзя викликав гостру реакцію правозахисника і колишнього політв'язня, харків'янина Генріха АЛТУНЯНА, який надіслав до редакції листа, надрукованого в 11-12 випуску. Заперечуючи Ю. Бадзьові, Г. Алтунян робить висновок: "Можна не погоджуватися з тим чи іншим висловлюванням або вчинком, але вимагати чогось від інших—це поступати недемократично..."

На цю полеміку першим відгукнувся колишній офіцер Радянської Армії, а потім політв'язень Григорій КУЦЕНКО. Він залишив у редакції не закінчений лист, а тільки тези відповіді Г.Алтуняну, тому його думки передаємо у викладі й цитатах. Г. Куценко застерігає, що обох опонентів добре знає і обох шанує—довелося разом жувати глевкий тюремний хліб. На його думку, Ю. Бадзьо зовсім не збирався применшити заслуги А. Сахарова у правозахисному русі чи підривати його авторитет, навпаки, спробував порвати "паутиння неправди і лукавства влади" щодо академіка А.Сахарова. "Лукавим вивертом влади" називає Г. Куценко офіційне повідомлення про повернення А.Сахарова до Москви: "Це не реабілітація, а трюк". І Сахарову таки треба було те повідомлення спростувати. Хоча б заради тих, хто відмовився піти на будь-який компроміс, залишився в таборі й піддається ще витонченішим тортурам". І таким людям, серед яких і політзасланець Ю.Бадзьо, що відмовився йти на будь-які поступки, писати будь-яку, бодай найбезневиннішу, заяву на звільнення, "соромно дорікати, що вони «не розібралися самі з собою». Якраз вони добре розібралися і з собою, і в державній брехні й відмовилися брати в ній будь-яку участь".

Так, згоджується Г. Куценко, А.Сахаров гідно відповів на телефонний дзвінок М. Горбачова, а ось на офіційне неправдиве повідомлення чомусь відмовчався. І такий крок дозволив владі лицемірити щодо політв'язнів і далі, в тому числі й щодо самого Г.Алтуняна. І Ю.Бадзьо "мав повне право висловити свою критичну думку, тим більше з огляду на становище, в якому він сам знаходився".

Великий лист до редакції прислав сам Юрій БАДЗЬО із якутського заслання. В зв'язку з тим, що автор листа категорично заперечує проти будь-яких скорочень чи ре-

дагувань його текстів, ту частину його листа, де він полемізує з Г.Алтуняном (таки задовгу як для самвидавчого журналу...), наводимо, не міняючи й літери.

* * *

...У радянському демократичному русі, у підготовці політики перебудови Андрій Сахаров зіграв видатну роль, і дискутувати тут, гадаю, немає про що. Мої тексти, опубліковані у восьмому номері "Українського вісника", теж не спонукали до цього. Якщо, звичайно, не підмінювати предмет розмови і не впадати в полон власних упереджень...

Саме такою здалася мені репліка Генріха Алтуняна ("УВ", номер 11-12), хоч вона, мабуть, і спровокована зазначеною щойно неточністю перекладу.

По-перше, я нічого ні від кого не "вимагаю", я лише оцінюю доконаний факт—"не погоджуюся" з конкретним "учинком" А.Сахарова, на що дає дозвіл і Г.Алтунян (слова, взяті мною в лапки,—цитати з його репліки). Щодо оцінок (будь-кого і будь-чого) всі ми один одному "вчителі", бо тільки у взаємодії людських поглядів на життя твориться морально-психологічна атмосфера суспільства—наш найдосвідченіший "учитель". Отож, відповідний докір Г.Алтуняна на мою адресу не можу сприйняти інакше, як особистий випад проти мене. Між іншим, зовсім не зрозумілий мені.

А що має означати "розібратися самому з собою?.." Чи це не "вимога" до всієї системи моїх суспільних поглядів? Тобто не спроба поставити під сумнів моє право на них? (замість предметної дискусії, якщо є потреба заперечити мені). Не думаю, шановний Генріху Ованесовичу, що Ви настільки знайомі з моїми поглядами, щоб дозволити собі кидати зневажливі репліки з приводу моєї суспільно-політичної позиції.

По-друге, я говорю не про "видатного вченого сучасності" і не про умови його наукової діяльності, а про громадянина і в'язня Андрія Сахарова. З цього погляду можу тільки сказати: усім би радянським політ'в'язням такі умови! А втім, у "листі до московського адресата" я мав на увазі не це, принаймні—це в останню чергу. Йшлося про те (адже в цьому реченні говориться про його "об'єктивне місце в суспільному процесі"), що А.Са-

харов як учений і громадянин—постать відома й авторитетна, і влада не могла з цим не рахуватися. Він перебував під особливим захистом світової громадської думки—і не тільки громадської. До речі, всі радянські політв'язні, звільнені достроково уже після повернення А. Сахарова до Москви, вийшли на волю зі старим офіційним тавром "правопорушників" і "злочинців", тільки А. Сахарову, якщо вірити Г. Алтунянові, влада в особі Генерального секретаря М. Горбачова дала індульгенцію за минуле, заявивши: "Возвращайтесь в Москву и продолжайте заниматься своей патриотической деятельностью".

По-третє, яке значення має лист А. Сахарова "Размышления о прогрессе..." (до речі, з ним я знайомий давно) для моїх міркувань про дозвіл академікові повернутися до Москви? Адже в мене немає ні слова про роль А. Сахарова в підготовці політики перебудови, я тільки заявляю, що Андрій Дмитрович, "погодившись на таке повернення до Москви", "відкрив можливість старого, недемократичного підходу" до проблеми політв'язнів і цим самим "зіграв гальмівну, консервативну роль у проголошеній владою політиці демократичних перетворень", тобто в актуальному процесі демократизації суспільства, а не в попередній багаторічній боротьбі радянських опозиційних сил за політику демократичних реформ, як приписує мені Г. Алтунян.

Нарешті про суть суперечки. Що означає "таке повернення до Москви?" Г. Алтунян пише, що Андрій Дмитрович "ні від яких своїх поглядів, які привели до заслання, не відмовляється..." Не відмовляється від своїх поглядів, наскільки мені відомо, і переважна більшість (чи навіть—майже всі) тих радянських політв'язнів, що їх було звільнено на початку 1987 року. Та не про це була мова. Я говорив про інше—про об'єктивний, історичний сенс офіційної акції, що мала на меті зняти з порядку денного проблему радянських політв'язнів. Зняти не чесно, не як свідчення демократичної перебудови в позиції партійно-радянського керівництва країни, а в спекулятивний спосіб. Тому справу було подано громадськості так, нібито в'язні, які звернулися до ПВР СРСР із заявами про звільнення, визнали себе винними ("...заявили о прекращении ими противоправительственной деятельности"—див. "Московские новости", №8 за 22 лютого 1987

р., стор. 5). Трохи завуальовано, але в суті своїй так само пояснено світові і звільнення Андрія Сахарова. 20 грудня 1986 р. газета "Известия" на стор. 4 надрукувала повідомлення ТАРС про пресконференцію в прес-центрі МЗС СРСР, у якому наприкінці читаємо таке—щоб уникнути підозри в неточності перекладу, цитую в оригіналі): "В.Ф.Петровский официально проинформировал собравшихся о том, что академик А.Д.Сахаров обратился с просьбой к советскому руководству разрешить ему перебраться в Москву. Просьба эта была рассмотрена соответствующими организациями, в том числе Академией наук и административными органами. Был, в частности, принят во внимание тот факт, что академик Сахаров в течение длительного времени находится в Горьком и в результате рассмотрения этой просьбы /так у тексті, без коми перед "и".—Ю.Б./ было принято решение разрешить вернуться академику Сахарову в Москву. Одновременно Президиум Верховного Совета СССР принял решение о помиловании гражданки Боннэр. Таким образом, и академик Сахаров, и Боннэр /чи не образливо для Андрея Дмитриевича оце "Боннэр"?—Ю. Б./ имеют возможность вернуться в Москву, а академик Сахаров может активно включиться в академическую жизнь теперь на московском направлении деятельности Академии наук" /Як на мене, "теперь" і "московское направление"—це просто знуцання з імені Андрія Сахарова. Мовляв, учений вів активне академічне життя в Горькому, а тепер йому дано можливість розгорнути і "московський напрям" академічної роботи!—Ю.Б. /

Смислова еквілібристика повідомлення ТАРС, процитованого тут повністю, запаморочлива, але акценти розставлено дуже чітко (аж до згадки про "помилування громадянки Боннер"), і мета цієї казуїстики очевидна: виставити Андрія Сахарова школярем із похиленою головою. На "патріотичну діяльність" немає й натяку.

3 листа Г.Алтуняна впливає, що А.Сахаров ні з яким проханням про дозвіл повернутися в Москву не звертався до влади. Тим паче, на мій погляд, він мав би спростувати повідомлення ТАРС. Наскільки мені відомо, А.Сахаров не зробив ніякої заяви з приводу офіційної інформації про зміну свого становища. Зате читачі газети "Московские новости" в номері десятому за 8 березня 1987 р. могли прочитати таке (у статті політичного оглядача

"МН" Дмитрія Казутіна): "В течение нескольких лет со страниц западных газет не сходило имя академика А.Сахарова. Теперь Сахаров вернулся в Москву, участвовал в международном форуме "За безъядерный мир, за выживание человечества". Западные журналисты по привычке осаждали его, но сенсации не получилось. Нельзя же считать сенсацией интервью с академиком, в котором он говорит, что хотел бы на некоторое время съездить в Горький с тем, чтобы забрать оставшиеся там вещи И... спокойно поработать" (авторські три крапки означають тут: що, отримали, зарубіжні крикуни, про радянських дисидентів?).

До проблеми радянських політв'язнів "перебудовне" керівництво СРСР поставилося по-старому, солідаризувались у цьому з антидемократичною репресивною політикою Брежнєва—Суслова—Андропова. Я сприймаю це як виклик демократичній громадськості світу. У спекулятивній грі з долею невинних людей активно використано ім'я Андрія Сахарова. На жаль, з його мовчазної згоди.

Можливо, мій докір занадто суворий. Але так сталося, що в моїх міркуваннях про ситуацію гору взяв критерій політичний. Мені здавалося (і здається), що проблема принципова, суспільно важлива й актуальна.

*Юрій БАДЗЬО,
селище Хандига Якутської АРСР.*

* * *

Нарешті, ще один лист, який не хочеться відкладати до наступного номера журналу. Він надійшов на бланку з англійськими гербами від Міністерства закордонних справ Великобританії з Лондона на адресу Вячеслава Чорновола. Лист датований 29 березня 1988 року, але потрапив до адресата значно пізніше, бо йшов через посольство Великобританії в Москві (очевидно, на перебудовні віяння в радянській міжнародній пошті англійське міністерство не дуже покладалося).

Лист з підписом особистого секретаря міністерства закордонних справ Великобританії Л.Паркера, є відповіддю на звернення, яке передала група українських право-

захисників міністрові Джефрі ГАУ під час його відвідин Києва 17 лютого 1988 року. Повний текст нашого короткого звернення друкувався у випуску 11-12 "Українського Вісника". Нагадуємо основні питання, які ми пропонували англійському урядові обговорити в рамках контактів між урядами країн, що підписали Гельсінську угоду: негайне звільнення всіх радянських політв'язнів, серед яких на той час було 7 членів Української Гельсінської Групи (їх та ще ряд українських політв'язнів ми назвали поіменно); дотримання Радянським Союзом свободи слова, зокрема зверталася увага на цькування "Українського Вісника" та Українського культурологічного клубу; дотримання релігійних свобод в СРСР, зокрема легалізація УКЦ і відновлення УАПЦ; забезпечення вільного розвитку національних культур та мов неросійських народів СРСР. Ми поставили питання про відкриття в Києві консульства Великобританії, про сприяння відкриттю кореспондентських пунктів для західних журналістів та про відкриття українського відділу радіостанції Бі-Бі-Сі.

20 лютого лондонська газета "Дейлі телеграф", надрукувавши це звернення, повідомила, що міністр "пообіцяв розглянути звернення, зауважив, що він вітає кожного, хто допомагає здійсненню гельсінських домовленостей, які забов'язують кремлівське керівництво шанувати людські права, включаючи національне".

Однак, результат розгляду нашого звернення не може не розчарувати. Ось текст відповіді:

"Дорогий містере ЧОРНОВІЛІ

Дякуємо Вам за лист від сімнадцятого лютого до сера Джефрі ГАУ, переданий йому під час недавнього візиту до Радянського Союзу.

Повідомляємо Вам, що питання прав людини стояли на порядку денному розмов сера Джефрі у Москві і Києві. Домовленості були досягнуті на офіційних двосторонніх консультаціях, які будуть продовжені для обговорення про осіб, несправедливо ув'язнених за їхні переконання. Під час візиту сер Джефрі особисто домагався поліпшення ситуації з правами людини в Радянському Союзі і вручив список політв'язнів, де були імена і згадані Вами Миколи Горбала та Юрія Бадзя. Уряд буде займатися порушеннями прав людини і зневажанням ос-

новних свобод, де б вони не траплялися, включаючи Україну.

Цей рік, рік 1000-ліття християнства в Київській Русі, фокусує особливу увагу на труднощі, з якими стикаються сьогодні в Радянському Союзі віруючі. Уряд продовжить тиск на радянське керівництво, щоб зупинити несправедливі переслідування таких людей.

Ви згадуєте про сприяння роботі іноземних журналістів у Києві. Нам не відомо про бажання британських засобів масової інформації відкривати свої представництва у Києві. Як Ви знаєте, іноземні журналісти регулярно відвідують Київ. Через два роки у Києві має відбутися "Британський тиждень", що теж дасть поштовх зростанню інтересу засобів масової інформації.

Щодо можливості відкриття в Києві консульства Великобританії, то існуючих консульських і ділових зв'язків недостатньо, щоб виправдати витрати на це.

Ви також питали, чи могло б Бі-Бі-Сі вести передачі українською мовою. Пропозиції про передачі деякими іншими мовами СРСР обговорювалися неодноразово. Однак, враховуючи те, що Бі-Бі-Сі має мало коштів, а також той факт, що більшість людей, які слухають Бі-Бі-Сі в більшості радянських республік, розуміють російську мову, ми подумали, що краще надати ці обмежені кошти іншим службам, а також поліпшити російську службу Бі-Бі-Сі. Поза тим Бі-Бі-Сі постійно цікавиться думкою слухачів, то якщо Ви маєте пропозиції щодо поліпшення програми, вони будуть раді отримати від Вас звістку.

Завжди Ваш
Л. Паркер, особистий секретар.

* * *

Читаєш англійською, а перекладаєш таким знайомим: "Какая разница? Что вы, по-русски не понимаете?!" А те, що одна велика Європейська держава не знаходить ніяких—ні ділових, ні консульських—інтересів в іншій європейській державі такого ж масштабу, звучить не тільки як епітафія над могилою сконалої до народження української радянської державності, але й як докір байдужим до чужого лихоліття європейським сусідам.

Звичайно, можна обурюватися, говорити про залишки

британської імперської психології, згадувати, скільки разів зраджувала нас славна західна демократія (варто пригадати лише байдуже споглядання цивілізованого світу на варварське нищення України голодом у 1932-33 роках). Але... маємо ж бо те, на що заслуговуємо. І багатий дядечко Сем чи пихатий Джон Буль тільки тоді помічатимуть і поважатимуть нас, як ми навчимося поважати себе самі!

Огляд підготував Вячеслав ЧОРНОВІЛ

* * *

ЩИРО ДЯКУЄМО ЗА ДОПОМОГУ!

Від березня до кінця 1988 року нам допомогли (називаємо жертводавців так, як вони самі того забажали, а суми—в карбованцях.):

У березні:

Залявський (50), Коваль (80), Уляна з Умані (100), наддністрянці (50), Радіотехнік (100 і 150), шахтарі (20), М... (150), інженер (100), письменник (100), галичани (400), Ів. Яський та П.К-ич (20), львівські медики (100), М.Денисенко з Чернігівщини (200), пенсіонерка з Самбора (50), В. Ковальчук (100), долиняни (40), С.Ванчицький з Київщини (100), із Золочева (100);

У квітні:

колядники (106), волиняки (100), вони ж (25), з комітету УКЦ (50 і 100), З.Красівський (100), Фікса (100), Щедра зі Львова (150), Л.Ів. (70), Ів.М. (50), інтелектуали Львова (290), Брат В. Я. (10), Невідомий (25), М.В. з Отинії (10), А. зі Львова (25), Жук із Самбора (25);

У травні:

Киянин (10), Бучанка (25), Богдан (50), Н.Н. (25), Коронка (50), Козак (870), Григорій К-к (300), Інженер (150), Надя (50), харків'яни (300), львівський стоматолог (50), самбірчани (150), Г.Ш. з Бурштина (30), селяни Грабівки (50), львівська лікарка (100), М. Полотнюк (50), Художник (200);

У червні:

Фікса (100), сім'я стриян (50), Зацерковний (240), Косівський В. (300), роздоляни (50), Роздолянин (30), Безкорювий (50), Пан Мацапура (30), Абрам (55), Бібліотекар (15), Мельник Іван (125), Роман Г. (50), Гищак Богдан (65), Студент (30), Задорожний (20), Петро Дністрюк (20), Українець (65), Василенко Л.В. (100), молодь (65), стрияни (30), Капелян (100), М.Денисенко з Чернігівщини (300), І. П. та С.В. зі Стрия (30), Г. Х. зі Львова (50), Задорожний (100), група львів'ян (85), львівський адвокат (130), С. Ш. (25), неназвані особи (100);

У липні:

Невідома О.Б. (500), Кривчиці (100), пані Дарця (25), група Лодигіна (130), Фелонська М. (300), Весна Олекса (150), Фікса (50), Богдан (150), Інженер (50), Зеновій (700), Роман Зуб (100), Я. З. (30), Інженер Володимир (200), Іван і

Леся електр. (150), Іра (50), О.М. з Ів.-Франківська (50), П.Заливаха (50), В. Долішній (50), добромильці (140), самбірчани (115), Л.Драпак з Тернопільщини (100), С.Л. (338), М.Горбатюк з Рівного (20), С.М. з Красноярского краю (50), священник з Прикарпаття (120), Я.П. (50), С. із Запоріжжя (50), П.Б. із Києва (10), неназвані особи (120);

У серпні:

Інженер (100), Кравчиня (25), Йосип з Вінниці (50), Інженер (50), Савич (100), Іван Петришин (100), Абрагамовський (70), М.Я.Львівський (50), подорожні (83), Н. Н. (22), львівські гості (100), К. (25), сусіди (50), Козак (300), Яворівчани (150), Львів'янка (10), дрогобичани (20), ЛЧ-КЗІГ (100), О.Ф. з Борислава (15), І. "У" з Борислава (10), Павло з Борислава (10), Дмитро І. з Борислава (10), Б. Іван з Борислава (25), львівська молодь (50), Л.І. (20), Адам зі Львова (25), Андрій Порт—КЗІГ (150), зубний лікар (200);

У вересні:

друзі (500), К... (25), Богданович (120), Н.Н. (200), Морозенко (1000), Гурін Й. (50), без прізвищ (70), Священник (65), Дорогачевська (50), Черкаси (50), сусіди (50), католики (100), Коваль (50), Кравчиня (25), Електрик (25), москвичі (500), М.Полотнюк (25), М.К. з Луцька (50), львівська молодь (35), П.Борсук з Києва (100), його товариш (100), Н.І.Г. зі Львова (50), івано-франківці через В.Я. (25), І.Цимбал зі Львова (25), пані О. з Ів.-Франк. (50);

У жовтні:

трускавчани (20), стріяни (200), Фармацевт (100), Інженер (15), громада (50), Дорогачевська (25), сусіди (25), Крук (30), Верховинець (25), Красівський (50), Жінка (75), Лікар (10), друзі (500), Бучач (50), Мельник (135), Наливайко (110), Свічка (20), Бомба (10), Наконечний (30), друзі для Ю.Б. (500), М.Х.з Отинії (10), українці з Польщі М250Д (1150), львів'яни для політв'язнів (300), ів.-франківці (135), львівська молодь (30), залишені П. Рубаном перед виїздом на еміграцію (1000), Возна Л. (150), неназв. особа через п. В. (50), неназв. особа для політв'язнів (35), Українець зі Львова (100), Доктор (20), львівська фармація (100), Мартинюк з Луцька (100);

У листопаді:

Католик (65), Дороговський (60), Дорогачевська (80), львівська фармація (100), Сергій з Ленінграду (50), Безіменний (40), із Самбора (100), від фізиків (100), Верховинець (110), Католик (90), Невідомий (300), Мирославський

(40), Прикарпатський (50), львівська фармація (50), Голова К. зі Львова (100), Х.М. з Отинії (10), Є. К. з Житомира (50), львівська молодь через Ігоря (40), Р.Коваль з Нового Яричева (50);

У грудні:

Бурмич (200), Мирко (10), Данка (10), Надя (10), В.М. зі Львова (25), В.Шевченко з Краматорська (40), 3 особи з с. Липняки /?/ (50), львівський мірошник (100), львівський лікар (25), Гнат зі Львова (60), Л.Л. (50), А. Ільченко з Миколаєва (100), Леонченко Людмила (200), Лисий (300), Інститутка (350), Святий Миколай (50), Дорогович (50), Вишкович (50), не встановлено прізвища (200), Захарко (50), роздоляни (40), від українців з Польщі (150), Прасюк (50), І.Т. (50), бідний студент (3), за політв'язня Жешувської тюрми в Польщі Павлище Л.В. (40), Глад (20), Самбірчанин (75), Лисий (400 *крб.* облігаціями 3Ж-ної позики 1982 р.).

Крім того, деякі кошти надходили в обласні філії УГС і там використовувалися. Особисту допомогу (зокрема, технічними засобами) подавали нам і українці з-за кордону, що приїздили в Україну як туристи. Ні від яких закордонних організацій, крім Закордонного Представництва Української Гельсінської Спілки та правозахисної організації "Американці за права людини в Україні", ми допомоги не приймали. Про оспівані продажною партійною пресою багаті гонорари за передруки за кордоном "УВ", експрес-випусків, пресових листків та ін. ми нічого навіть не знаємо.

Насамперед ваша допомога, дорогі наші однодумці й помічники в Україні, дала нам змогу не тільки розгорнути роботу пресової служби Української Гельсінської спілки, але й використовувати частину коштів на організаційні потреби Спілки та допомогу українським політв'язням чи тим, що звільнилися з ув'язнення. Усі надходження і витрати чітко фіксує і контролює ревізійна група УГС, яку очолює САДОВСЬКА Ганна Вікторівна (Львів, вул. Галана, 6, кв. 6-а). На її адресу можна також надсилати нам допомогу.

Велике вам спасибі за підтримку!

**ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ УГС
РЕДКОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ
"УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК"**

31 грудня 1988 р.

ПРЕСОВА СЛУЖБА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ

- ЧОРНОВІЛ** Вячеслав Максимович—керівник прес-служби
УГС і редактор журналу "Український віс-
ник"—
290058, Львів-58, Левітана, 16, кв. 53 (Застати
можна в суботу від 10 до 20 год.)
- БАРЛАДЯНУ** Василь Володимирович—член редколегії
"УВ"—
270023, м.Одеса, Лейтенанта Шмідта, 8, кв. 10.
- ГОРИНЬ** Михайло Миколайович—член редколегії "УВ"—
290016, Львів-16, Кірова, 33, кв. 14.
- КИРИЧЕНКО** Світлана Тихонівна—член редколегії "УВ"—
Київ, Червоноармійська, 93, кв. 16.
Тел. 268-76-97.
- ШЕВЧЕНКО** Віталій Ничипорович—член редколегії "УВ"—
Київ, Зодчих, 62-а, кв.112.
Тел. 457-11-90.
- СКОЧОК** Павло Іванович—член прес-служби—
256123, Київська обл., Рокитнянський р-н,
с. Острів, вул. Набережна, 51.
- НАБОКА** Сергій Вадимович—відповідальний за випуск
газети УГС—
Київ-154, Ентузіастів, 13, кв. 96.
Тел. 555-13-12.
- КЕНДЗЬОР** Ярослав Михайлович—відповідальний за кіно-
і фотомережу—
Львів, Артема, 49-а, кв. 50.
Тел.63-65-64.
- ЧОРНОВІЛ** Тарас Вячеславович—відповідальний за
магнітофонні випуски—
290041, Львів—41, Спокійна, 13.

Зв'язки з органами масової інформації:

ГОРБАЛЬ Микола Андрійович—тел.476-13-87 у Києві.

ЛОХВИЦЬКА Лариса Юріївна—Тел.272-72-00

(дзвонити у понеділок, вівторок, середу з 19 до 23 год.) у Києві

ШЕВЧЕНКО Олесь Євгенович—тел. 555-09-36 у Києві.

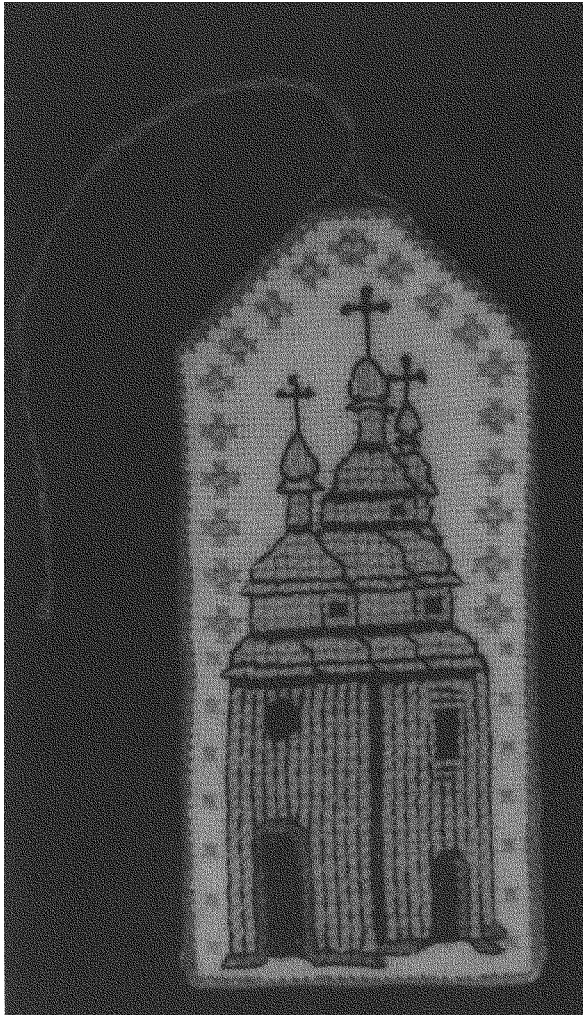
ГОРИНЬ Богдан Миколайович—тел. 62-11-12 у Львові.

ДОЦЕНКО Анатолій Михайлович—тел.395-28-27 у Москві.

Інформацію для "Українського Вісника" та інших видань прес-служби УГС можна надсилати на будь-яку із вказаних адрес чи повідомляти названими телефонами.

ДОДАТОК

ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ
СПІЛКИ

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ
НА ФОНД ДОПОМОГИ ТА НА ВИДАВНИЧИЙ ФОНД
ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ
ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ
ВІД 1 СІЧНЯ ДО 31 ГРУДНЯ 1988 РОКУ*

- 2,000.00 дол.—Австралія (передала М.Круцько)
- 1,700.00 нім. марок—працівники радіо "Свобода" (передав А.Ребет)
- 1,800.00 нім марок—члени ОУНз (передав Волошин)
- 1,000.00 дол.—Федеральна Кредитова Кооператива "Самопоміч" (Нью-Йорк)
- 500.00 дол.—Р.Галібей, І.Л.Коцур, В.Навотна, ОУНз (з Німеччини передав А.Рибак)
- 450.00 дол.—Пластовий гурток "Перші стежі"
- 440.40 дол.—Writers & Sholars (передав В.Свобода)
- 300.00 дол.—Крамничка "Сумління" (Чікаго), М.Єфремова
- 250.00 дол.—Б.Вовчик, І.Даниленко
- 200.00 дол.—С.Бережницька, Н.Буняк, Р.Іваницький, ОДУМ
- 150.00 дол.—Н.Гафткович, А.Кулик, М.Прокоп, Р.Процик
- 110.00 дол.—І.Явиляк
- 100.00 дол.—О.Антонович, Б.Артимишин, С.Боженко, В.І.Баранецький, Я.Бігун, Б.Бородайко, Р.Борковський, Е.Булгац, К.В.Воловодюк, Р.Волчук, Б.Б.Витвицький, Г.Витвицька, Н.Гавдяк, І.Голуб, М.Залуцька, Л.Камінська, О.Кармелюк, А.Крупський, Л.Кузьмак, І.Коропецький, В.І.Кревсун, М.Кузьма, Н.М.Лук'янович, В.Лисий, О.Львович, Г.Мисишин, Л.Пилипчук, Г.М.Пирський, Я.Рожанковський, С.Ривак, А.Стратієнко, П.Твердохліб, Українська Кредитова Кооператива (Ньюарк), А.М.Цьолко, С.Шуя, Н.Н.
- 90.00 дол.—Українська Кредитова Кооператива (Милвокі)—збірка, передав А.Кузьмін)
- 84.00 дол.—В.Сім'янець
- 75.00 дол.—М.Дзвінка

---

* У деякі суми пожертв включено також оплату за отримані журнали ("Український вісник", "УВ-Експрес" та "Кафедра").

- 50.00 дол.—В. Андрушків, Б. Артимішин, Х. Балко-Сли-
 вецька, М. Бучак, А. Бойчук, В. Воронка, Й. Боба,
 А. Витанович, Б. Вовчик, М. Галка, Ф. Гайовий,
 М. Герець, Й. Данько, Л. Дражевська, І. Костюк,
 Р. Козек, І. Л. Коцур, М. А. Комарницький, В. Кий,
 Д. Кузик, С. Коропецька, В. Когутяк, І. Костюк,
 В. Лімонченко, С. Г. Максимюк, Л. Мельник,
 Б. Михайлів, О. Навальковський, Д. Наливайко,
 Я. Пастушенко, Н. Пазуняк, В. Притула, А. Пили-
 пюк, Пораско, Н. Попель, Ю. Прокопишин, О. Ра-
 тич, У. Старосольська, М. Сидір, А. Скоп,
 І. Сось, Г. Скорецька, М. Сеньків, Е. Томич, Ук-
 раїнська Кредитова Кооператива (Рочестер),
 А. Цибрівський, Ю. Юрчишин, В. Юрченко,
 Ю. Шевельов, М. Явний, Н.Н., Н.Н., Н.Н.
- 40.00 дол.—Р. Воронка, С. Гробельський, Р. Король,
 В. Кліщ
- 36.00 дол.—І. Васильчук, Л. Дражевська, В. Гришко
- 25.00 дол.—Б. Бакало, Басараб, З. Боровський, С. Бере-
 гулька, О. Білаюк, Бараник Ас., С. Вовк, К. В. Во-
 лодюк, В. Витвицький, Р. Б. Воробець, С. Вой-
 тович, М. Галів, Д. Горбачевська, Л. Гусак,
 І. Гулявий, Е. Гойдиш, Е. А. Гіль, П. Джул,
 М. Дмитренко, Г. Єфремов, І. Заковоротний,
 С. Б. Качмар, С. Кравець, С. Кецик, М. Ковальчук,
 М. Кузів, З. Кулинич, О. Колісниченко, Т. Ко-
 валь, Б. Кутній, М. Кушман, М. Лихолат, М. Ма-
 ртиненко, П. Матула, О. Матула, Митр. Мсти-
 слав, А. Михайлюк, О. Маланчук, А. Мельни-
 чук, Ю. Мігайчук, Л. Онишкевич, Б. Пашковсь-
 кий, В. Притула, Я. Пришляк, П. Пясецький,
 С. Процик, Н. Попель, Я. Падох, В. Петришин,
 О. Рудакевич, І. Рожанковська, М. Ромах, О. Ри-
 маренко, О. Радиш, А. Селепина, А. Смаль-ко,
 А. Струк, І. Сливка, О. Склепович, Р. Слиж,
 Ю. Савицький, О. Третяк, Р. Трач, А. Ізвяк, О. Фа-
 ріон, Л. Д. Федорко, Р. Шпорлюк, Ю. Юрчишин,
 Н.Н., Н.Н., Н.Н., Н.Н., Н.Н.
- 20.00 дол.—Д. Андерс, А. Букачевський, В. Баранецький,
 О. Булавицький, Д. Бунт, В. Бойко, З. Василів,
 Р. Волчук, А. Вовк, І. Волошук, В. Возняк, М. Ве-
 ремієнко, Ф. Гайовий, Д. Гординська, М. Да-
 ниш, М. Дзюба, В. Демчук, Д. Каранович, Л. Ку-

шнір, М.Коць, В.Когутяк, П.Косенко, О.Куцик, Н.Кохановська, З.Квіт, П.Кулинич, О.Кушнірчук, О.Кузьма, М.Кознарська, Ю.Коломиєць, Д.Кіреєв, Б.А.Коваль, О.Л.Климович, О.Левицький, М.Масюк, М.Овчаренко, С.Паньків, А.Пришляк, Н.Пікас, Пилипович, Л.Пахалюк, Р.Трач, П.Турула, М.Ріпецький, Й.Рудницький, Т.Самотулка, М.Скальський, Е.Стецьків, С.Федорак, Р.Ференцевич, А.Хойнацька, Т.Юревич

17.00 дол.—І.Филипчак, Штендера

16.00 дол.—Е.Ф.Бертів, Р.Гайда, В.Кравс, Б.Козак, Л.Крупа, М.Лебедь, Л.Ломиш, І.Миндюк, Л.Мурський, М.Ожга, Т.Пилявка, М.Парланчер, Б.Саламах, А.Танін, Б.Целевич, Л.Шанковський, В.Яхимчук

15.00 дол.—Р.Боднарук, Н.Гнатик, П.Гула, Б.Желехівський, М.Коропецький, І.Коровицький, Б.Козак, І.Кривяк, О.Лисинецький, В.Левицька, І.Манченко, В.Н.Мацьків, А.Партикевич, І.Петренко, С.Путикевич, Я.Пришляк, П.Полішук, М.Тимяк, Й.Труш, Р.Л.Хомяк, М.Ценко

12.00 дол.—Е.Булгац, М.Зарицький, С.Лукомський, О.Плечень, Г.Царинник

11.00 дол.—В.Витвицький, В.Марушак

4.00 дол.—Р.Андрушків, М.Бачинська, Е.Бачинський, М.Баранецький, Б.Барановський, Б.Боднарук, Н.Булавицька, Б.Бойко, М.Борецький, В.Винар, В.Вінич, С.Вербовий, В.Головінський, А.Гарасовська, о.І.Гриньох, І.Гамуляк, І.Гапій, О.Гірний, А.Головко, Р.Гавриляк, А.Гумецька, Б.Гординський, Д.Горбачевська, Е.А.Гіль, С.Ганушевський, В.Грицин, І.Горчинська, А.Данилюк, М.Дигдалевич, С.Дудяк, І.Дурбак, Ю.Заліпський, Р.Залуцький, В.Карпечко, В.Качуровський, О.Кармелюк, О.Канюка, Я.Клим, А.Крупський, М.Кушман, В.Кулик, І.Кохан, Н.Л.Козбур, Н.Кмета, О.Колодій, І.Кушнір, Р.Коваль, М.Коренець, Д.Кордуба, Я.Кришталевич, В.Кулій, Р.Кравців, Л.Калин, П.Лимаренко, М.Лялька, М.Лаврін, В.Лучкань, В.Левицький, Н.Лихолай, А.Лімонченко, Т.Лончина, Р.Левицький, М.Лаврін, Р.Ма-

селко, М.Мартинюк, В.Маркусь, П.Матула, О.Маланчук, А.Мельник, М.Мирошниченко, М.Мотиль, Д.Мельник, Ю.Мельникович, Р.Мороз, Ю.Навроцький, Л.Одежинська, Б.Осадца, Ю.Паславський, І.Панчуж, В.Папіж, Б.Пазуняк, О.Паславський, М.Пискір, Г.Пиндус, П.Пясецький, С.Путикевич, П.Потапенко, П.Рогатинський, А.Рилянський, М.Руснак, О.Рудницький, А.Ромах, Б.Савин, Ю.Савицький, Р.Саламаха, Т.Самотулко, Е.Стахів, Ю.Струмінський, В.Слиж, Е.Стецьків, М.Сороколіт, О.Стельмах, В.Сорочак, А.Стрільбицький, Т.Сендзік, І.Скіра, І.Стойко, В.Скоп, В.Сушко, Л.Татух, М.Тесерович, Б.Ткачук, Ю.Тилявський, М.Турянський, Г.Хамула, Н.Холодна, П.Хімяк, М.Цап, І.В.Ціханські, З.Ціховляс, В.Червенко, В.Шуст, А.Шеремета

ПОЖЕРТВИ З КАНАДИ

- 2,000.00 кан.дол.—Г.Мороз
500.00 кан.дол.—Збірка з нагоди 65-ліття з дня народження і 30-ліття громадської праці д-ра Ів. Войчишина (Ст.Яворський)
500.00 кан.дол.—збірка (В.Рудко)
250.00 кан.дол.—Суспільна Служба українців Канади (Тандер Бей, Онт.)
200.00 кан.дол.—Суспільна Служба (Монреаль)
120.00 кан.дол.—о. Ів.М.Чинченко
100.00 кан.дол.—В.Стадниченко, І.Пилипчак, В.Прокоп, Н.Н.
77.00 кан.дол.—Бомбак
50.00 кан.дол.—Ю.Ганас, М.Галка, Марунчак, К.Микитчук, В.Педенко, І.Тимошенко, М.Фішер
25.00 кан.дол.—М.Р.Горбач, С.Гурко, М.Малецький, В.Мойсяк
20.00 кан.дол.—М.Дитяк, І.Драгомирецький, О.Журавський, Ю.Книш, С.Кравчук, Л.Крохмалюк, М.Логуш, І.Левицька, Б.Мончак, М.Норяк, М.Ромах, Б.Синишин
17.00 кан.дол.—Ц.Гренджер
15.00 кан.дол.—О.Аронєць, І.Баєр, М.Гладишевський, С.Дершко, Л.Домазар, І.Іванусів, Ю.Реплян-

ський, М. Якименко

14.00 кан.дол.—І.Шумук

12.00 кан.дол.—Ю.Головач.

За всі пожертви сердечно дякуємо. Вони уможливили перевидання журналу "Український вісник", вип. 8, 9-10, Експрес-випусків "УВ" (1, 9) і журналу "Кафедра". №2. Ці та деякі ін. видання Закордонного Представництва УГС можна придбати, замовивши за адресою:

External Representation of the Ukrainian
Helsinki Union
P.O.Vox 770 Cooper Station
New York, N.Y. 10003.

[НА УКРАЇНІ] ПОШИРЮЄТЬСЯ БЕЗПЛАТНО

**13-й ВИПУСК ЖУРНАЛУ "УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК"
ГОТУВАЛИ:**

**Вячеслав ЧОРНОВІЛ—відповідальний редактор
Михайло ГОРИНЬ
Василь БАРЛАДЯНУ**

Обкладинка роботи Опанаса ЗАЛИВАХИ

Частина тиражу ілюстрована кольоровими фотознімками вишивок художниці Ірини СЕНИК із альбому до 1000-ліття Хрещення України.

**Передрук журналу та його матеріалів у межах СРСР
безборонний (але з покликанням на УВ)**

© для закордону—Закордонне представництво Української Гельсінської Спілки (N.Svitlychna: 29 Sanford Terrace, Irvington, NJ, 07111.U.S.A.).Тел. (201) 371 6361.

ЗМІСТ

- 5 Від редколегії
6 Документи Львівської Наради представників національно-демократичних рухів народів СРСР
6 Підсумкова заява Львівської Наради представників національно-демократичних рухів народів СРСР
9 Повідомлення про створення Координаційного Комітету патріотичних рухів народів СРСР
11 Звернення міжнародного Комітету захисту політ'язнів до Радянського уряду
14 Лист Президентові США Рональду Рейгану

НАВКОЛО ЛІТЕРАТУРИ

- 19 В.Ч.: Підсудна література
21 Ірина Стасів: Гротески /Добірка віршів/
27 М.О., В.Ч.: Блуди підцензурних публікацій
35 "Василь Стус у житті й літературі"
36 Левко Лук'яненко: Василь Стус (Кучино на Уралі. Літо 1985 року)

НАУКА І ПУБЛІЦИСТИКА

- 63 Вячеслав Чорновіл: Короткі тези для дискусії з національного питання
68 Василь Барладяну: Інтернаціоналізація—мета і методи
76 Я.Кивець: В.І.Ленін про шовінізм—і завдання перебудови у вирішенні національного питання (Закінчення)
96 Євген Пронюк: Тотальний гандж, або перебудова з погляду соціології
106 Юрій Бадзьо: Ідеологічна твань у центрі Європи

ХРОНІКА ТИСКУ І ОПОРУ

- 113 Михайло Горинь, Павло Скочок: Рейд до табору смерти
119 Віктор Рафальський: Репортаж з нівідкіля (Закін-

- чення)
133 Сили застою на позбах з правдою (Огляд двоюм
ж. "Український вісник" із офіційною пропа-
гандою—продовження з випуску 11-12)

РЕЛІГІЯ В УКРАЇНІ

- 163 *Євген Сверстюк*: Виступ на неофіційному
відзначенні 1000-ліття хрещення України
171 Почаївська Лавра: історія терору і насильства
200 *Атена Пашко*: Синявська трагедія

ДОКУМЕНТИ ІСТОРІЇ

- 213 *Михайло Грушевський*: Так починалася Централь-
на Рада (фрагменти спогадів)

РОЗМОВА З ЧИТАЧЕМ. РЕДАКЦІЙНИЙ ВІДДІЛ

- 241 З редакційної пошти
252 Щиро дякуємо за допомогу!
255 Пресова служба Української Гельсінської Спілки

ДОДАТОК ЗП УГС

- 259 Список жертводавців на фонд допомоги та на ви-
давничий фонд Закордонного Представни-
цтва Української Гельсінської Спілки від сі-
чня до грудня 1988 року